

ПРЕДАВАЊА ИЗ ИСТОРИЈЕ СЛОВЕНСКИХ ПРАВА, 1939.

Садржај

А. УВОД. Историја права и њен развитак

- § 1. Правна наука у Средњем веку
- § 2. Утицај Ренесансе на правну науку
- § 3. Историја права у Немачкој
- § 4. Школа природног права
- § 5. Лајбниц и Монтескије у њиховом односу према историји права
- § 6. Историско-правна школа
- § 7. Словенофилство пре XIX века
- § 8. Хердеров утицај на словенске студије
- § 9. Добровски и Колар
- § 10. Пољско словеносфилство. Раковецки
- § 11. Дело В. А. Мађејовског
- § 12. Хегелова филозофија историје
- § 13. Руско словенофилство
- § 14. Утицај позитивизма на историју права
- § 15. Јерингови погледи на историју права
- § 16. Богишић и историја словенских права

- § 17. Историја словенских права у Зигељевом систему
- § 18. Драгиша Мијушковић у Београду
- § 19. Историја словенских права у Кадлецовом систему
- § 20. Научни рад проф. Тарановског
- § 21. Рад на историји југословенског права
- § 22. Историја права и социологија

В. Историја словенских права

І. Општа начела. Прва периода

- § 23. Задатци науке историје словенских права
- § 24. Периодизација историје словенских права
- § 25. Општи погледи на историју права средњовековне Европе
- § 26. „Варварски законици" германских народа
- § 27. Судбина римског права у Византији
- § 28. Словени у доба заједничког живота
- § 29. Словени и Готи
- § 30. Сеоба Словена
- § 31. Долазак словенских племена на Балкан
- § 32. Словени и Авари. Самова држава
- § 33. Стара Бугарска држава. Племенски кнежеви код Словена

II. Друга периода (IX–XII век)

- § 34. Правни живот покрштене Бугарске
- § 35. Сукоб између византиских и богумилских правних начела
- § 36. Хрватска држава за време народних владара
- § 37. Владачке повеље
- § 38. Повеље хрватских владара
- § 39. Хрватски владар и његов двор
- § 40. Подела становништва у старој Хрватској
- § 41. Уговор између краља Коломана и Хрвата г. 1102.
- § 42. Питање о обиму и значају уговора 1102. г.
- § 43. Привилегије далматинских градова у XII веку
- § 44. Друштвено уређење Дукљанске државе
- § 45. Словеначке земље од IX до XII века
- § 46. Устоличење корушких херцега
- § 47. Балтички Словени у IX–XII веку
- § 48. Друштвено уређење Балтичких Словена
- § 49. Чеси и Словаци у IX–XII веку
- § 50. Споменици чешког права
- § 51. Немачко право у Чешкој
- § 52. Пољска у X–XIII веку
- § 53. Друштвено уређење Пољске
- § 54. Споменици пољског права у X–XIII веку

- § 55. Стварање Руске државе
- § 56. Распадање Русије у XI–XIII веку
- § 57. Друштвено уређење Русије у IX–XIII веку
- § 58. Организација власти у Русији
- § 59. Споменици руског права у X–XIII в. Уговори с Византијом
- § 60. Утицај византиског права у Русији
- § 61. „Руска Правда”
- § 62. Општи поглед на другу периоду

III. Трећа периода (поч. XIII – поч. XVI века)

- § 63. Историја српског права у доба Немањића. Утицај византиског права
- § 64. Повеље српских владара
- § 65. Постанак Душанова законодавства
- § 66. Душанов Законик г. 1349.
- § 67. Главне одредбе Душанова Законика г. 1349.
- § 68. Значај Душанова Законика г. 1349.
- § 69. Душанов Законик г. 1354.
- § 70. Значај Душанова законодавног рада
- § 71. Судбина Душанова законодавства
- § 72. Територија српске државе и њена деоба
- § 73. Владалац, његова титула и власт
- § 74. Поједине функције врховне власти

- § 75. Властеоски сталеж у Србији
- § 76. Властеличићи и пронијари
- § 77. Црквени сталеж
- § 78. Правни положај чланова клира
- § 79. Градови у средњовековној Србији
- § 80. Положај сељака у средњовековној Византији и Србији. Жупска села
- § 81. Меропси на приватним имањима
- § 82. Сељаци-занатлије и сокалници
- § 83. Власи и пастири
- § 84. Отроци
- § 85. Сабори у српској држави
- § 86. Управа и суд у средњовековној Србији
- § 87. Друго бугарско царство
- § 88. Друштвено уређење Босне
- § 89. Споменици босанског права
- § 90. Статути далматинских градова
- § 91. Државно уређење Дубровника
- § 92. Статути писани народним језиком
- § 93. Државно уређење Хрватске од XII века
- § 94. Управа и суд у Славонији и Хрватској
- § 95. Положај хрватских сељака
- § 96. Законодавни рад у Славонији и Хрватској
- § 97. Постепена рецепција угарског права

- § 98. Словеначке земље у доцнијем Средњем веку
- § 99. Судско уређење и правни споменици у Словеначкој
- § 100. Чешка држава у XIII–XVI веку
- § 101. Чешки правници
- § 102. Законодавство у Чешкој
- § 103. Пољска држава у XIII–XVI веку
- § 104. Развитак законодавства у Пољској
- § 105. Литванско-руска држава у XIII–XIV веку
- § 106. Унија Литве и Пољске
- § 107. Литванско законодавство до почетка XVI века
- § 108. Северо-источна Русија у периоди од XIII до поч. XVI века
- § 109. Друштвено уређење Русије у овој периоди
- § 110. Руски правни споменици у XIII–XVI веку
- § 111. Општи поглед на трећу периоду

Н. Б. Б. 736
Од истог писца.

- Хиландарска повеља вел. жупана Стефана (Првовенчаног) из год. 1200—1202. Прилози за књижевност, књ. V (1925), 62—89.
- Повеља краља Милутина барској породици Жаретића. Архив за арбанаску старину, г. III (1925), 117—125.
- Два прилога проучавању Душанове државе. Гласник Скопског Научног Друштва, књ. II (1927), 25—46.
- Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији. Архив за правне науке, књ. XXXII (1927), 429—448.
- Повеље цара Уроша у хиландарском архиву. Богословље, г. II (1927), 281—293.
- Једна српска жупа за време царства. Гласник Скопског Н. Др. III (1928), 25—42.
- „Градски закон“ у средњовековној Србији. Архив правн. XXIII (1928), 342—349.
- Себров збор. Архив правн. XXXIV (1928), 170—178.
- Значај византског права на Балкану. Годишњица Н. Чушића, књ. XXXVII (1928), 95—141.
- Једно суђење из доба кнеза Лазара. Архив правн. XXXV (1929), 188—197.
- Село и селак у прошлости. Зборник „Наше Село“ Б. 1929, 46—53.
- Повеље манастира св. Николе Мрачког. Прилози за књиж. IX (1929), 1—18.
- О постанку српског грба. Шишићева Споменица. Загреб 1929, стр. 537—548.
- Судије и суд по градовима Душанове државе. Гласник Ск. Н. Др. VII—VIII (1930), 147—162.
- Зетска пресуда из 1445 године. Архив правн. XI (1931), 41—53.
- Грбаљска жупа и Грбаљски статут. Годишњица Н. Чушића, XI (1931), 1—41.
- О Карађорђевог Законика. Архив правн. XII (1932), 373—383.
- Светосавски Номоканон и његови нови преписи. „Братство“, књ. XXVI (1932), 21—43.
- Један словенски утицај у византском праву. Архив правн. XIII (1932), 23—33.
- Значај Дубровника у историји југословенског права. Архив правн. XIII (1932), 241—248.
- Појам државе у средњовековној Србији. Годишњица Чушића, књ. XIII (1933), 64—92.
- Душанов Законик код Паштровића. Архив правн. XLIV (1933), 17—26.
- Постанак плирске хералдике и породица Охмушевић. Гласник Ск. Н. Др. XII (1933), 79—125.
- Непознат уговор Дубровника с арбанаским владаром на почетка XIII века. Архив правн. XLIV (1933), 292—298.
- Српски једно пласеоске породице из средњовековне Србије. Ста-

Сеча-34

07.190
Д-ра Алек. Сол. Соловјева
Др. Стеф. Јанк.
Др. Зор. Срдан. Митровић

Штампано
као рукопис

4-11/1931

ПРЕДАВАЊА ИЗ ИСТОРИЈЕ СЛОВЕНСКИХ ПРАВА

(НАРОДНЕ ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ
С ОБЗИРОМ НА
ИСТОРИЈУ СЛОВЕНСКИХ ПРАВА)

Д-ра АЛЕКСАНДРА СОЛОВЈЕВА
ПРОФ. УНИВЕРЗИТЕТА

ИЗДАЊЕ ПОТПОМОГНУТО ИЗ ФОНДА ЗАДУЖБИНЕ
ЛУКЕ ЂЕЛОВИЋА-ТРЕВИЊЦА

БЕОГРАД

ПРЕДГОВОР

Од првих година XIX века датира озбиљно проучавање историје права у Европи. Оно је имало нарочити одјек у словенским земљама, у вези с покретом за државну независност и правну самосталност.

Катедра историје словенских права била је створена на Београдској Великој Школи г. 1880 и понуђена Валтазару Божишићу који је условно примио тај позив. Ова катедра имала је да обухвати и историју српског права и упоредну историју словенских права као средство за разумевање народне правне историје.

У проучавању историје права могућа су два правца. Један је правац — аналитички који до танчина обрађује један одељак у ограниченем простору и опсегу времена. Тако се рад неколико генерација српских правних историчара усредсређивао на монографској анализи славног доба средњевековне Србије. Тај је рад завршен исцрпном „Историјом српског права у Немањинско доба“ пог. проф. Тарановског

Други је правац — више синтетички који сматра да се историја српског права не би могла проучавати засебно од осталих југословенских права, а да се југословенско право може најбоље разумети у присној вези с историјом права осталих Словена. Тај задатак одговара и новом називу наше катедре који према уредби 31 децембра 1938 г., гласи: „Народна правна историја с обзиром на историју словенских права“.

У центар наших предавања ставили смо историју права југословенског народа у свим његовим грамама, кроз цео живот (од сеобе Словена на Балкан), водећи рачуна о еволуција друштвених облика и о утицају страних култура и политичких догађаја на развитак права.

Истовремено сматрали смо да ће преглед основних црта правне историје Руса и Бугара, Чеха и Пољака користити разумевању сложене еволуције словенских права и словенских народа у њиховој тешкој прошлости и садашњини.

Због сложености ових задатака ограничили смо се на историју државног права и на историју законодавства. У еволуцији државног и друштвеног уређења најбоље можемо пратити динамику правног развитка, као и у постепеном растењу законодавства које потискује старо обичајно право.

Што се тиче историје кривичног и грађанског права и судског поступка, сматрамо да она није толико потребна на почетку правничких студија. Ове гране историје права могу да буду предмет засебних студија на докторату или да буду увод у дотичне догматичке науке (напр. историја кривичног права као део општег курса кривичног права).

Студентима прве године хтели смо да пружимо ону грађу која ће их упознати с развитком правних идеја, с кретањем социјалних снага у друштву и с борбом за државу код словенских народа.

Према традицији нашег наставника, проф. Ф. Зигелџа (коју су наставили и његови следбеници Т. Тарановски и М. Костренчић) ставили смо на прво место као увод — преглед развитка историско-правних доктрина, изневши га ипак у што краћем и сажетом обиму.

Сматрамо за дужност да много захвалимо Задужбини Луке Ђеловића-Требињца, која је делимично потпомогла штампање ових предавања.

Топло захваљујемо и г. Светиславу Божовићу, асистенту правног факултета, на његовој пријатељској помоћи у вршењу коректура.

У Београду,
20 априла 1939

ГЛАВНА ЛИТЕРАТУРА

I. Општа историја словенских права.

W. A. Maciejowski. Historia prawodawstw słowiańskich, t. I—IV. Warszawa 1832—35 (I св. у српском преводу: Историја словенских права одъ Дра В. Мацјејовскогъ, превео и допунио Др. Никола Крстићъ, у Будиму 1856), 2-го изд. I—VI, Warszawa 1856—65.

R. Hubs. O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-bizantyjskiego u narodów słowiańskich. W. 1868 (= Droit romain et gréco-byzantin chez les peuples slaves. Paris—Toulouse 1880).

Fedor Sigel. Lectures on Slavonic law. London—New York 1902 (= F. Zigel. Slovanské právo. Praha s. a. 1912).

Ф. Ф. Зигель. Историја славянскихъ законодательства. I—II. Варшава 1909—10.

K. Kadlec. O politycznym ustroju Słowian, zwłaszcza zachodnich przed X wiekiem i dr. Encyklopedia Polska. Tom VI, cz. 2. Kraków 1912 (= Првобитно словенско право пре X века, превео и допунио проф. Ф. Тарановски, Београд 1924).

K. Kadlec. Dějiny veřejného práva ve střední Evropě. V Praze 1920.

K. Tymieniecki. Społeczeństwo Słowian lechickich (Ród i plemię). Lwów 1928.

Th. Saturnik. O právu soukromem u Slovanů v dobách starších. V Praze 1934 (= L. Niederle. Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní. Dílu II. sv. 2).

K. Kadlec. Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves. Paris 1935.

II. Историја права Балтичких Словена.

А. Ф. Гильфердингъ. Историја балтійскихъ славянъ. Москва 1855.

А. А. Котляревскій. Древности юридического быта балтійскихъ славянъ. Прага 1874.

- W. J. Bogusławski.* Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. I-IV. Poznań. 1887—1900.
- M. B. Бречкевичъ.* Введение въ социальную историю княжества Славии или западнаго Поморья. Юрьевъ 1911.
- Д. Н. Егоровъ.* Колонизация Мекленбурга въ XIII вѣкѣ. т. I-II. Москва 1915—16 (= D. N. Jegorov. Die Kolonisation Mecklenburgs im XIII Jhd. Breslau 1930-32, mit A. Witte's kritischem Nachwort).

III. Историја бугарског права.

- С. С. Бобчевъ.* Старобългарски правни паметници. Часть I. София 1903.
- " История на старобългарското право (Лекции и изслѣдования) София 1910.
- " Римско и византийско право въ старовремска България. София 1926.
- Н. П. Благоевъ.* Лекции по история на българското право. I-II. София 1926—29.

IV. Историја југословенског права Литература наведена је подробно у § 21.

V. Историја чешког права.

- Нерм. Jireček.* Slovanské právo v Čechách a na Moravě. I-II. V Praze 1863-64.
- К. Jičínský.* Vyvin českého právnictví v stručeném nástinu. V Praze 1865.
- Јос. Kalousek.* České státní právo. Praha 1871 (2° изд. 1892).
- Ј. Lippert.* Sozial-Geschichte Böhmens. I-II. Wien u. Prag 1896-98.
- Јар. Čelakovský.* Povšechné české dějiny právní (= Ottův slovník naučný, t. VI. 1913).
- Јан Koprás.* Právní dějiny země koruny české I-II. Praha 1913.
- " Přehled právních dějin země české koruny. Praha I-II. 1927 (3-e vyd).

VI. Историја польског права.

- Ј. W. Bandtkie.* Historia prawa polskiego, Warszawa 1850.
- St. Kutrzeba.* Historia ustroju Polski w zarysie, t. I. Kraków 1905 (= С. Кутшеба. Очеркъ исторіи общественно-государственнаго строя Польши. Петр. 1907).
- Прз. Dabkowski.* Prawo prywatne polskie. I-II. Lwów 1910-11.
- Ј. Makarewicz.* Polskie prawo karne. Lwów 1919.

- О Balzer.* Królestwo Polskie 1295—1370. I-III. Lwów 1919-20.
- О. Halecki.* Dzieje unii Jagiellońskiej. I-II. Krakow 1919 20.
- St. Kutrzeba.* Historia źródeł dawnego prawa polskiego. I-II. Lwów—Warszawa s. a. (1926).
- Ј. Rafacz.* Dawne polskie prawo sądowe w zarysie. Warsz. 1936.

VII. Историја руског права.

- В. И. Сергѣевичъ.* Лекции и изслѣдованія по исторіи русскаго права. Петр. 1883 (4° изд. 1910).
- М. Ф. Владимірскій-Будановъ.* Христоматія по исторіи русскаго права. I—III. Кіевъ 1889 (4° изд.).
- В. И. Сергѣевичъ.* Русскія юридическія древности. I—III. Петр. 1890-1903.
- М. Ф. Владимірскій-Будановъ.* Обзоръ исторіи русскаго права. Кіевъ 1888 (7-о изд. 1915).
- М. Н. Ясинскій.* Лекции по виѣшней исторіи русскаго права. I. Кіевъ 1898.
- М. В. Дьяконовъ.* Очерки общественнаго и государственнаго строя древней Руси. Петр. 1908 (4-о изд. 1926).
- А. Н. Филипповъ.* Учебникъ исторіи русскаго права. Москва 1907.
- І. Малиновскій.* Лекции по исторіи русскаго права. I. Варшава 1914.
- Р. Лащенко.* Лекції по исторіи українського права. I—II. Прага 1923—24.
- Т. Taranowski.* Historia prawa rosyjskiego. I. Lwów 1928.
- Alexandre Eck.* Le Moyen âge russe. Paris 1933.
- Д. М. Одинецъ.* Возникновение государственнаго строя у восточныхъ славянъ. Парижъ 1935.

VIII. Историја литванског права.

- Т. Czacki.* O litewskich i polskich prawach. I-II. Warszawa 1800—1801.
- Ф. И. Леонтовичъ.* Русская Правда и Литовскій Статутъ. Кіевъ 1865.
- М. Н. Ясинскій.* Уставныя земскія грамоты литовско-русскаго государства. Кіевъ 1889.
- М. К. Любаевскій.* Областное дѣленіе и мѣстное управление литовско-русскаго государства. Москва 1892.

- Ф. И. Леонтовичъ. Источники русско-литовскаго права. Варшава 1894.
- И. Б. Якубовскій. Земскіе привилеи вел. княж. Литовскаго. Ж. М. Н. Пр. 1903, IV—V.
- М. К. Любавскій. Очеркъ исторіи литовско-русскаго государства. Москва 1910 (2^о изд. 1915).
- St. Kutrzeba. Historia ustroju Polski w zarysie, t. II. Litwa. Lwów 1914.
- И. И. Лаппо. Западная Россія и ея соединеніе съ Польшею въ ихъ историческомъ прошломъ. Прага 1924.
- Н. Лоуцкі. Studya nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. I-II. Wilno 1931-32.

A. УВОД

ИСТОРИЈА ПРАВА И ЊЕН РАЗВИТАК

Треба да се упознамо с тиме шта је историја права и како је она постала, затим с тиме какав задатак има национална историја права и зашто се она проучава у вези с историјом словенских права.

§ 1. Правна наука у Средњем веку. Човечанство има одавна, од најранијег доба, велику радозналост за прошлост, радо слуша песме и приче о старим јунацима, увек је имало историски интерес. Можемо рећи да је историја једна од најстаријих наука у човечанству.

Одавно намеће се и подела историских дела, према њиховој методи у три групе: 1) настарија је *описна*, дескриптивна историја, сведена на приказ догађаја и на подвиге појединих личности — она се руководи на првом месту *естетским* критеријем, ту спадају епске песме и примитивна историска дела; 2) друга је врста — *прагматичка* историја, која тежи да догађаје повеже и да из њих извуче поуку за доцније нараштаје — у њој преовлађује *етички*, морализаторски елеменат, и 3) је *генетичка* историја која своју пажњу усредсређује на каузалном развитку догађаја, да повеже узроке и неминовне последице, да по могућности пронађе неке законе историског развитка. У овој врсти историских дела преовлађује *логички* елеменат.

Ова врста генетичке историје јавља се доцкан у 18 и 19 веку, док у античко доба видимо дескриптивну историју, а у Средњем веку — прагматичку.

Треба нагласити да се историја најдуже време сводила на опис података о јунацима и војсковођама, на приче о ратовима и походима, мирним договорима и путовањима. Ово је т. звана политичка историја којој припада свака античка и средњевековна историја, која се и сад предаје у средњим школама. Она може бити и описна и прагматичка, а у по-

следње време у њу улазе, иако у скромним обиму, и поједине црте генетичког правца.

Али много доцније у историји човечанства јавља се замисао да се историски начин истраживања, тј. да се историска метода може применити и на друге области људске делатности осим политичких сукоба и догађаја. Тек од доба Ренесансе (од краја XV века) јавља се сазнање о томе да се свака грана људске делатности може проучавати на историски начин, да може постојати и историја књижевности, и историја филозофије и историја уметности и историја права (и чак историја математике и сваке науке).

Ово сазнање везано је за општи преокрет у менталитету европског човечанства (или боље рећи његових културних водећих кругова) који је познат као Ренесанса, као „Препород“.

Средњовековно хришћанско мишљење било је статично, оно није имала сазнања о напредку човечанства. Дубока вера у Страшни суд водила је убеђењу да се у души сваког појединца води борба између истини и зла, да се појединац може усавршити и спасти. Али цео свет не може да се спасе: напротив према Еванђељу и Апокалипсису, живот човечанства има да се заврши доласком Антихриста, т. ј. привременом победом зла и Страшним судом. По хришћанском схватању у нашем свету преовлађује зло јер је савршено добро могуће само у оном трансцендентном свету. Да избегну зло, појединци имају да се управљају према одавно објављеној истини, према Откровењу. Највећа истина је одавно дата у прошлости, али грешност човечјих душа смета да је оваплотимо у животу. Стога задатак је човека да ту вечиту, једанпут објављену истину, дату као догму, коментарише, објасни и реализује у животу.

Догматизам као вера у једанпут објављене истине типична црта средњовековног мишљења. 1) Најјачи је извор истине за њега — Свето писмо, надахнуто од Бога, непроменљиво и само коментарисано од богослова—схоластичара. 2) У области филозофије готово исти ауторитет имала је идеалистичка филозофија Аристотелова, циљ је схоластичара био да је доведе у потпун склад са Светим писмом. 3) У правној области сличан је ауторитет уживало римско право. После неколико векова заборављено, од краја XI века почело је Римско право да се проучава на првим италијанским универзитетима у Болонји и Падови. Као одличан и логичан систем права, оно је далеко надмањивало примитивне и разноврсне одредбе германских племена, које су онда добиле подружљив назив *Leges Barbarorum*.

У борби против центрифугалних феудалних снага које су разивале државе, владари (а нарочито германско-римски цар) радо су се служили римским правом које је високо уздизало јединог цара и његову моћ. Па и талијански и други

градови прихватили су римско право које је на савршен начин обрадило сва питања облигационог и трговачког права и у томе је вршило врло користан утицај.

А нарочито су се научници, — правници, адвокати, истари одушевљивали од XI века римским правом, у којем су могли наћи лепе правничке дефиниције и конструкције, одговоре на сва замршена правна питања, нарочито у широкој области приватног права. Требало је само рукописе римског права проучити, коментарисати и прилагодити савременом животу.

Стварна разлика између средњовековног живота, заснованог на германским правним начелима (у главноме на феудализму) и између римског права била је велика. Ипак „*Corpus juris civilis*“ Јустинијанов постаје за средњовековне правнике једна врста Светог писма. Не постављало се питање о томе како се римско право развијало, како се оно створило; постоји само величанствен зборник „*Corpus juris civilis*“ подељен у 4 одељка; њега треба примити као несумњиву догму, и објашњавати и лапсима његову понекад замршену мудрост. У том објашњавању појединих одредаба састојао се рад читавог поколења правника, т. зв. *гласатори*¹⁾. Ипак су њихова објашњења често била противуречна, јер није било штампе; сваки је радио над рукописима готово у самоћи. Крајем XIII века задатак научника проширује се — јавља се потреба да се противуречна мишљења славних гласатора претресу и да се утврди неко средње или опште мишљење (*communis opinio doctorum*). Пошто се римско право све више примењивало у царским и градским судовима, истакла се потреба да се римско право доведе у склад са средњовековним животом. Стога се јављају сад опширни коментари старих глоса и појединих поглавља римског права: то је *школа коментатори*²⁾. Ти коментатори (или постгласатори) радили су на римском праву до XVI века и у многа места задужили правничку науку. Али и у њиховом раду нема покушаја историског изучавања права. Они узимају римско право као неку *ratio scripta* (писани разум), као догму коју треба проучавати, као Свето писмо, и врше њену анализу и егзегезу³⁾. Нису се много обазирали на национално право (италијанско и германско), нису га проучавали историски.

¹⁾ Њихов назив долази од тога што су они, штедећи скуп пергамент, уписивали своја објашњења између редова текста или на јавци пошто су сви додатни имали облик језичака, названи су били *glossae* (језици). Отуда и назив школе.

²⁾ Од друге половине XIII века почиње у Италији велика промена кодња хартије (место скупог пергамента), што је дозволило да се сад пишу читави коментари и засебни трактати.

³⁾ Егзегеза јесте интерпретација (граматичка или правничка) одређених текстова.

§ 2. Утицај Ренесансе на правну науку. Препород је донео са собом пад средњовековног мишљења у три правца: 1) засновао је световну науку место црквене. 2) проповедао је слободу личних индивидуалних мишљења и 3) проузроковао је пад средњовековних ауторитета. Претставници препорода, т. з. хуманисте почели су да траже у историји не само политичке и верске сукобе, него и слике културног живота, опис друштвених и државних односа.

Хуманизам је, према својим схватањима, унео у науку критичку методу. Јавља се слободно тумачење и критика Светог писма, оличена у реформацији. Јавља се и критика Јустинијановог законодавства. У своме одушевљењу за класичну прошлост, хуманисте су хтели да се врате чистим изворима класичне културе. Ради тога требало је све њене споменике, па и правне, подвргнути критици и то: 1) спољашњој и 2) унутрашњој. Спољашња критика у правној науци мора да успостави тачан текст Јустинијановог „Корпуса“ јер у разним његовим преписима било је много варијаната и грешака. Унутрашња критика мора да испита правичност римског права, питање о томе да ли оно одговара животу.

Прву је пут водио историји права, други идеји о природном праву.

Критично испитивање текстова и рукописа довело је до сазнања, да „Корпус“ није законик донет од Јустинијана у један мах, него да у њему има правних одредаба разних векова и разних школа. У њега улазе и стари закони, почев од XII таблица из републиканског доба, па и мишљења правника, и царске уредбе из разних векова. Само проучавајући узајамну везу тих одредаба и њихово мењање можемо доћи до правог смисла римског права. Тако се почетком XVI века поставио проблем историје права.

Први је почео да проучава римско право на историски начин италијански научник Андрија Алцијатус (1492—1550) предавао је највише у Француској где је створио читаву школу, т. з. француску школу правника. Његов старији савременик, Француз Гилјом Будеус (Guillaume Budé или Budaeus, 1467—1540) био је оснивач класичне филологије у Француској; проучавао је и римско право и написао „Коментар Пандектама“ (Adnotationes ad Pandectas). Али прави је оснивач француске историско-правне школе знаменити Жак Кижја (Jacques Cujas или Cujatius, 1522—1590), ученик Алцијатусов. Он је сматрао да се римско право не може проучавати на основу радова глосатора и коментатора, него да треба проверити свако њихово тврђење помоћу изворних текстова. Разумео је да Пандекте не представљају једну целину, него да је то збир мишљења различитих правника из разних времена — Помпонија, Папинијана и др. од којих сваки представља засебну личност. Почео је да тражи свуда нај-

боље текстове римског права, чак у Цариграду. Први је обратио пажњу на византиско право као продужење римског, и разумео да у грчким законским зборницима налазимо даљи развитак начела римског права.

У вароши Буржу (у центру Француске) постала је ова француска правничка школа коју понекад називају и *елегантно* (према начину обраде). Она је створила појам историје права (*historia juris*) или историје закона (*historia legum*), у којој је изиоштен постепени ток законодавства у Риму. У исто време створена су још једна грана правне науке. У римском праву било је доста појединих речи и установа које нису биле идентичне са савременим. Хуманизам XVI века хтео је да што боље разуме класичну прошлост, да се у њу уживи. Стога и у филозофији велико место заузело тачно тумачење појединих података код класичних писца (филолошке старине — *antiquitates*). Налик на то су и правници објашњавали и описивали поједине изразе римског права (напр. шта је *praetor*, шта је *stipulatio*), писали о томе засебне расправе. То су т. з. *правне старине* (*antiquitates juris*).

Овај историско-правни покрет имао је одјека и у правцу проучавања националног права. Пре тога национално право које је постојало у свакој европској земљи, није био предмет научног проучавања. Постојали су додуше зборници обичајног права, напр. у Француској чувени зборник *Coutumes de Beauvoisis* од *Филипа де Бомањара* († 1296), у Немачкој „Саксонско огледало“ од *Ејке фон Репхофа* (1268), у Чешкој — зборници XIV и XV века (о којима ћемо говорити даље), у Енглеској XIII в. *Вректоново дело* о енглеском праву. Али сва ова дела имају чисто практички значај: она описују важеће обичајно право да би се сгранке и судије могле снаћи на суду; у тим делима нема научне обраде и никаквих историских података. Само у XVI веку, у вези с општом победом хуманизма па и с консолидовањем националних монархија, почела је научна обрада националног права, најпре јавног права.

Тим новим државама, нарочито Француској, потребно је било изједначење права. Међу тим Француска била је разнолика у правном погледу. Јужна Француска била је позната као земља писаног права (*pays de droit écrit*), у којој је одавна завладало римско право. Северна је Француска остала као земљиште обичаја познатих усмено (*pays de droit oral*, или *du droit coutumier*) и ти су обичаји били различити према малим областима. Сад је уједињена монархија тражила изједначење закона; у томе је подржавају и трговачке вароши којим је потребно изједначење промета, укидање унутрашњих царина и шаренила судских односа. Од варошана рекрутују се учени правници (т. з. *легисти*) који су сви на страни монархије као напредне снаге, у борби против ари-

стократије и остатака феудализма. Од краја XV века почиње покрет за писање месних обичаја помоћу краљевских комесара (учених легиста) — скупљали су податке из грађанског и трговачког права, јер државно право припада краљу. За разумевање обичаја па и за разумевање јавног права (које се састојало из појединих разновременних закона) потребно је било њихово историско проучавање. Стога у XVII веку у Француској јављају се и покушаји националне историје права, и националних правних старина.

Јавља се и замисао о унификацији права.

Тако Шарл Димулен (Ch. Dumoulin, 1500—1566) проповеда потребу изједначања француског права, па је чак и написао пројект грађанског кодекса. Проучио је ради тога и месне обичаје и краљевске ординансе (указе) од неколико векова. Упоредио је месне обичаје с обичајима Париза и свуда је париске стављао на прво место. Други правник Антоан Лоазел (Ant. Loisel, 1536—1617) написао је „Институције обичајног права“ (Institutions coutumières) у којима је проучавање француских правних обичаја засновао на њиховој историји, на истраживању њиховог римског или германског порекла. За њега била је створена катедра француског права у Паризу и његове „Институције“ биле су проучаване као и Гајеве институције римског права.

Политичка борба између католика и хугенота још је појачала истраживање јавног права и историје права у Француској, а протеривање хугенота после 1573 г. одвело је многе учене правнике у емиграцију и пренело је француску методу (mos Gallicus) историско-правних истраживања и у суседне земље.

Још је раније г. 1519 Клод де Сејсел написао интересантно дело „La grande monarchie de France“ у којем проучава структуру монархиске власти; у томе делу немајаче историске методе. Али крајем истог столећа учени хугенот Франсуа Отман (Fr. Hotomanus, 1524—1590) написао је у емиграцији у Женеви дело „Franco-Gallia“; у томе делу упереном против абсолютизма, Отман се служи историјом права, тражи у француској прошлости поуку за будућност и лек за одстрањивање несрећа које угрожавају савремено друштво. Против краља — католика служи се аргументима из Библије, из античких република, па и из француске прошлости, инсистира на значају народних скупштина у Француској. Ипак је још доста слаб историчар и меша податке из различитих епоха.

Слични идеал налазимо и код чувеног Жана Бодена (Jean Bodin или Bodinus, 1520—1596) који је написао дело „La République“ иначе „Du gouvernement“, 1577. И он се бори против макиавелистичког схватања абсолютизма, његов је идеал умерена монархија са сталешком скупштином (états-généraux) коју налази у француској историји.

И у XVII и XVIII јављају се поједина дела која додирују историско-правна питања, обично у вези са политичким стремљењима писца. Напр. чувена је полемика постала поч. XVIII века. Аристократа гроф Буленвиле написао је „Историју старог уређења Француске“ (1727) у којој је нарочито наглашавао да је француска држава створена од освајача Германа. Они су покорили галско становништво и утврдили монархију, основану на племићким повластицама. Тиме је оправдавао привилегије племства као потомака освајача, и право племства на ограничење монарха извесним уставом.

Онда је представник трећег сталежа абе Дибос у својој „Критичкој историји оснивања француске монархије код Гала“ 1735 тврдио да је држава постала у Француској пре доласка Франака, и то на темељима римске цивилизације код самих Гала као културних староседелаца. Освајачи—Германи нису довели никакву културу нити су користили правном поретку. Тиме је Дибос (J.-B. Dubos) оправдавао тежње трећег сталежа који се осећао потомцима старих Келта.

Ипак историја права остаје додирнута у тим делима само узгред, обично са извесном тенденцијом. У XVIII веку нема озбиљне историје права у Француској (осим Монтескијеа).

§ 3. Историја права у Немачкој. На немачку правну науку дуго време утицале су италијанске школе глосатора и коментатора. И у Немачкој искључиво се проучава римско право које има велики значај и за приватно и за јавно право. Немачка царевина сматрана је за наставак Римске. Озбиљно се мисли да је римско право важило у Немачкој, почев од Карла Великог и његовог унука Лотара (840—855) за којег се веровало да је он својим указом признао важност римског права у царевини.

Јустинијанов Корпус био је сматран у Немачкој као извор позитивног права. Духовни сталеж је нарочито подржавао ауторитет римског права (говорило се: ecclesia vivit lege Romana). Без сумње било је значајно и национално немачко право, подељено према појединим областима. Као и у Француској јављају се у XIII веку зборници обичајног права „Саксонско огледало“ и „Швапско огледало“ написани од учених правника — приватних лица без учешћа врховне власти.

У XV веку утицај римског права постаје све јачи. Од времена Карла Великог суд се вршио колегијално. На челу суда стајао би краљев изасланик (комес-гроф) само као председник, јер је обично био војник који се није много разумео у праву. Уз њега је судило 12 шефена—судија изабраних од народа; они би судили по обичају и по правди. У свакој области судило би по својим обичајима; пресуде уписане у Шефенске књиге, имале би руководелни значај за идуће слу-

чајеве (praedicta или *прецеденци* — *précédents*); штефенска пракса била је различита у свакој вароши. Међутим као у Француској у XVI и XVII веку потребе трговачког промета траже најједначење права и тачније правне прописе. Олет римско право, као много прецизније, као најбоље обрађено облигационо, одговарало је интересима градског staleжа, тим више што је оно спроводило начело једнакости пред законом. Па и немачки цареви радо су се наслањале на римско право против феудалаца. Дуго време римско право у Немачкој било је проучавано на универзитетима на талијански начин (*more Italico*) т. ј. аналитико-екзегетичком методом, али у доба Реформације осећа се утицај хуманизма. Први је *Цазмиус* (Ulrich Zasius, професор у Фрајбургу † 1535) почео да уноси своје лично критично мишљење у залагање римског права и да не води рачуна о старим ауторитетима, о *сopiam opinio doctorum*. Занимао се и за историски питања у римском праву и тежио је да одвоји класично право од доцнијих додатака.

Доцније долази све јачи утицај француске школе; јер су многи Французи (и Димулен и Квижа и Отман) предавали у Немачкој. Док једни и даље проучавају римско право *more Italico* — догматички, новатори изучавају га *more Gallico* — историски и филолошки.

Крајем XVI века нове појаве утичу на развитак правне науке. У Немачкој подељеној на стотину државица створен је ипак јединствен врховни суд — *Reichskammergericht*, који тежи као врховна инстанција — изједначању правне праксе; око њега скупљају се учени правници који примењују римско право, прилагођено потребама немачког живота. Ствара се *jurisprudentia cameralis*, она анализира праксу Врховног суда. С друге стране појачава се после Реформације власт појединих владара (доста је поменути начело *cujus regio, ejus religio*). Јављају се нови закони и пројекти законика. У борби између нових закона и старих обичаја судови су често немоћни; обраћају се факултетима који имају да решавају заплетене парнице и да дају своја мишљења (*consilia*). У тим случајевима професори су често били приморани да се обрате историји немачког права (напр. да се објасне појединости вазалних или кметских односа).

Па и спорна питања јавног права — о владаревој власти и њеном односу према папи, о односу владара и цркве — решавају се не само на основу римског права него и на основу анализе немачке историје. Најзад и само питање о важности и корисности римског права у Немачкој могло је да се проучава објективним историским методом. Ово је учио Х. Конринг (Hermann Conring) у књизи „*De origine juris germanici liber unus*“ (1643). Њега сматрају за творца историје немачког права. Хтео је да расветли питање о томе шта је било германско право пре реценције римског, а ка-

кав је значај имало римско право. Изнео је историју немачког права од V века п. Хр. и доказао је да римско право није било никад уведено од царева као обавезно, него да је његова реценција створена у главном у XV в. од правника и универзитета. Својим радом поколебао је ауторитет римског права; доказао је значај обичајног права и судске праксе. У истом XVII веку судску праксу озбиљно проучава Карпцов (Carptzow), судија у Лајпцигу; описао је немачко кривично право и поступак, грађанско право и ново протестантско црквено право. Проучавао је и своје саксонско и царевинско право, сукобе између тог *Landrecht* и *allgemeines Recht* и уносио је историске податке у своја дела.

Ипак треба рећи да у XVI и XVII веку имамо примену историске методе, видимо *правне стварине* али нема још озбиљне *историје права*. Историско-правни подаци узимају се главно ради разумевања садашње јуриспруденције. Ако има историско-правних радова, они пружају обично хронолошки преглед постепеног издавања закона, једну врсту правног летописа. Историја права је описна или у најбољем случају прагматичка кад објашњава промене у праву као резултат замисли појединих владара. Ипак се у Немачкој XVII и XVIII века множе катедре и за историју права (*Rechtsgeschichte*) и за правне стварине (*Rechtsaltertümer*); обично је исти професор предавао историју немачког и римског права (напр. чувени у поч. XVIII века Heineccius). Правне су стварине сликале само поједине одредбе, поједине институте у њиховој прошлости (напр. брак, залог, вазалитет), понекад у вези са друштвеном средином, ипак су распарчавале прошлост на поједине делове и нису могле да буду потпуно права историја.

§ 4. Школа Природног Права. Недовољност историско-правне методе XVI и XVII века дала је потстрек новог снажној научној школи — *природног права*. Ми смо већ рекли (стр. 4) да у политичком превирању реформационог доба недостаци римског и националног права могли су да се проучавају не само историско-филолошким путем, него се јавио и реформаторски, критички правац. Недостатке римског и националног права требало је проценити са гледишта разума, оног личног разума који може да објасни и тајне вишег, божанског разума. Индивидуални дух хуманизма постепено је водио триумфу рационализма, критички дух у јуриспруденцији водио је победи нове школе *природног права*. У почетку страшног покоља Тридесетогодишњег рата холандски правник, дипломата и филозоф, протестант Хуго де Грот (Hugo de Groot, лат. Grotius, 1583—1645) написао је чувено дело „*О праву рата и мира*“ (*De jure belli ac pacis* 1625); ово дело сматра се за темељ науке међународног права као и за основ школе природног права.

Постојећи емпирички правни системи нису довољни дарат спрече, да њему даду хумане облике, да утврде начела мирних преговора и чувања уговора. Међународно право може се засновати само на вишем начелу, вишем и од појединих држава и од њихови закона. Тај је темељ природа (*natura*) човека и природа свемира — она тражи мир и слободу; а њу може да открије логички човечји разум.

Гроцијево дело, које је изложило разумна начела међународног права, обавезног за све државе, налази се у вези с општим развитком природних наука. Још у XVI веку велика открића Коперника и Галилеја у астрономији доказала су човечанству да се у свемиру могу пронаћи непроменљиви природни закони, и да је пут за њихово проналажење — чисто посматрање и резоновање. Суверени човечји разум може да утврди основна начела природног реда у вавони (неколико аксиома), на тих истина аксиома он изводи дедуктивним путем сва остала начела — све законе по којима се управља свет. Ови су закони природни.

Ако се цео физички мир потчињава природним законима, логично је да се сличним законима потчињава и појединац и друштво. Отуд у XVII веку видимо триумф рационализма у психологији: (Декартов „Discours de la methode“ 1637 сумња у све осим човека ствари, што је изражено у чувеном: *cogito ergo sum*; исто и у етини — Спиноза г. 1660 више дело: *Ethica more geometrico demonstrata*, у којој изводи сва морална начела из логичких истина, а на челу вавоне ставља појам: *Deus sive natura*, — природа и божанство за њега су исти појмови у систему пантеизма.

У XVII и XVIII веку рационализам побеђује и у друштвеним наукама, варочито у праву. Ако је физика (у најширем смислу речи) начинила толике успехе с Насквалом и Њутоном, ако је пронађен закон свеопште гравитације, зашто се не би могао створити наука „социјалне физике“ која би проучавала логички поједине личности (индивидуе — атоме) и њихово заједничко делање, основано на неким законима друштвене гравитације.

Треба само пронаћи те законе: али за то нема потребе у историским или етиолошким истраживањима. Довољна је интроспекција у човечју душу, логичко познавање неколико аксиома и дедуктивно извођење основних закона, система природног права.

Тај систем показао би нама цело нормално функционисање друштва, а истовремено и упућивао за реорганизацију друштва, уколико постојећа емпиричка организација појединих држава не би одговарала тој рационално добијеној слици.

Стога је школа природног права била напредна, чак револуционарна. Била је напредна, уколико је веровала да просвећени апсолутизам, законодавци могу одозго да усреће народ разумним законима који одговарају природи човека-

вој; била је револуционарна уколико поједини њени претставници, разочарани у владарима, више су веровали у преврат одозго (ово је дошло крајем XVIII века).

Нећемо улазити у подробно излагање школе природног права, ово је област „историје филозофије права“. Ми смо је само споменули као антитезу историје права, јер је школа природног права заузела потпуно негативан став. Ако рационализам може да пронађе непроменљиве законе друштвене равнотеже и да их одмах уведе у човечанство, шта ће историја опште; она није ништа више него мрачна слика човечјих заблуда, па још пуна лежи, „Histoire n'est qu'une fable convenue“, рекао је рационалиста Волтер. Школа природног права мало је мислила о постепеном развитку човечанства (о социјалној динамици), много више о социјалној статистици — о друштвеној равнотежи која треба да буде иста за сва времена.

Можемо рећи да је школа природног права имала својих добрих страна јер је искрено водила напредку и реформама. Али у своме рационализму водила је и многим заблудама. Морало подвући да друштвени односи нису исто што што физички; друштво је под утицајем сложне мреже психичких и физичких узрока, док су закони физичког света јасни и непроменљиви. Које су аксиоме из којих треба изводити природне друштвене законе? — Сваки је научник узимао од себе оно што је њему било ближе и стварао свој систем. Довољно је навести два примера: споменути Хуго Гроције узимао је за основну истину друштвени нагон — „*appetitus societatis*“ који побуђује људе да се ујединују и да праве узајамне уступке. Стога је његова слика друштва испала, упркос свим ратовима, оптимистичка и демократска.

Али неколико деценија доцније генијални енглески мислилац Тома Хобес (Thomas Hobbes 1588—1679), исто претставник школе природног права, у своме сважном делу „*De Leviathano*“ полази од сасвим других претпоставки. Песимиста по природи Хобес сматра да је основна аксиома човечанства егизам, неумитна борба (*homo homini lupus*). У природном стању влада свеопшти рат „*bellum omnium contra omnes*“. Стога је невоља нагнала људе да се уједине и да помочу друштвеног уговора, који је код њега не само уговор о сагласности него и о потчињености (*pactum conventionis et pactum subiectionis*), одрекну се своје слободе у корист владара који ће обуздати њихове рђаве нагове. Стога Хобес оправдава монархију и то у облику апсолутизма. Видимо да метода дедукције на произвољних аксиома води противуречним резултатима.

Ипак школа природног права није могла да потпуно истисне једном пробуђене историско-правне интересе. Понекад је њих слабила, а понекад чак неочекивано оплођавала, упућујући њих у новом правду. Напр. већина је рационали-

ста изводила нормално друштво из добровољног људског договора. О томе говоре и Гроције и Хобес и најречитије Жан-Жак Русо у своме чувеном револуционарном делу „Друштвени Уговор“ (1762). Сваки од њих схватао је друштвени уговор више мање као фикцију, као хипотезу која мора да објасни заједнички друштвени људски живот. Ипак пошто су они стављали друштвени уговор негде на почетку заједничког живота, он је нагледао као историски факат, као чињеница од које полази потоњи социјални живот. Стога се оправдано јавила, код појединих научника, тежња да се пронађу примери тих друштвених уговора, да се проучава историја, — и историја примитивних неизопачених друштва, па и новија историја. У њој се могу наћи и примери договора између владара и народа (средњовековна *rusta conventa*), и чак примери договарања појединаца ради заснивања друштвене заједнице (чувени договор енглеских емиграната на броду „*Mayflower*“ који је ударио темељ уређењу Сев.-Америчких сједињених држава). Па и уопште, проучавање историје у очима појединих претставника те школе могло је да нам прикаже како се нека разумна правна начела одржавају у друштву, ако се друга начела изопачавају, и под утицајем којих природних узрока. Стога кроз цео XVII и XVIII век налазимо да се школа природног права држи на висини правне науке, али да се историско-правне науке предају на универзитетима, везане за потребе камералне јуриспруденције.

Шта више, поједини претставници науке лепо комбинују начела рационализма и методе егзактних наука с историском методом и тиме долазе до нових плодних научних резултата. Такви су два великана — Лајбниц у XVII в. и Монтескије у XVIII веку.

§ 5. Лајбниц и Монтескије у њиховом односу према историји права. Рационалистички карактер школе природног права није могао да уништи интересовање према историји, чак код појединих епоха и читаве светске историје. Први корак на томе путу учинио је велики филозоф Готфрид Лајбниц (1646—1716) који је у своме свестраном раду поставио узгред и темеље научне историје права. Као младић написао је сјајну расправу: *Nova methodus discendae docendaeque iurisprudentiae* (1667) у којој се залагао за продубљење правничких студија. Правник мора изучавати не само догматичке правне науке и теорију природног права, него и историју права, која ће му објаснити смисао садашњег стања; према чувеној Лајбницовој изреци: „*Le présent est plein de l'avenir et chargé du passé*“ (садашњица је пуна будућности и испуњена прошлешћу). Лајбниц је одлично схватио смисао историје кад је рекао да од историје захтевамо три ствари: 1) да нас задовољи познавањем појединих догађаја,

2) да нам пружи корисна правила за живот и 3) да нам објасни постанак садашњице из прошлости, јер се све најбоље познаје из својих узрока¹⁾. Лајбниц је први дефинисао разлику између описне, прагматичке и генетичке историје.

За правника било би довољно две године учења, место досадашњих пет (вели Лајбниц) али у тим студијама много ће му користити правна историја. Лајбниц уноси значајну поделу: историја права може бити унутрашња и спољашња. Под унутрашњом која улази у саму суштину јуриспруденције, он разумева опис постепених промена у праву; а под спољашњом (која је само помоћно средство) оне делове опште историје без којих нећемо разумети те промене. Тако за разумевање грађанског права потребна је римска историја, за кановско право — историја цркве, за феудално право — историја Средњег века, за јавно право — историја Новог века²⁾. Спољашња историја има да нам прикаже ову политичку средину у којој се право развијало и мењало.

Унутрашња историја права може да испитује само један народ и државу или да обухвати све познате народе и државе. Лајбниц је истакло тиме разлику између националне и опште историје права. Он траже егзактно истраживање у историји, које би се базирало само на веродостојним подацима. Стога поставља за први задатак историје права прикупљање правних споменика свих народа (Мојсијеви законик, мисирске и персиске правне уставове, грчки и римски закони, *leges barbarorum* и т. д. до пољских и мађарских статута); од свих тих споменика начинио би „законско позориште“ (*theatrum legale*) у којем би класифицирао правне уставове свих народа свију времена. Ово обећање³⁾ показује како је Лајбниц претекао своје доба дубоким разумевањем задатака и методе историје права. Те су мисли биле прихваћене тек у XIX веку.

Лајбниц је претеча озбиљног историзма у правној науци. Као другог претечу можемо сматрати чувеног француског писца Шарла Монтескије-а (1689—1755). Монтескије исто тражи да пронађе узрочну везу у историском збивању; у томе духу писано је његово дело „*De la grandeur et de la décadence des Romains*“ (о величини и о падању Рима). Ње-

1) *Tria sunt quae expetimus in historia: primum voluptatem noscendi res singulares, deinde utilia vitae praecepta, ac denique origines praesentium a praeteritis repetitas, cum omnia optime e causis noscantur.*

2) *Jurisprudentia historica est vel interna vel externa: illa ipsam jurisprudentiam substantiam ingreditur, haec adminiculum tantum et requisitum. Historia iuris interna est, quae variarum rerumpublicarum iura recenset. Historia externa ad jurisprudentiam necessaria est. Historia Romana ad intelligendum ius civile, ecclesiastica ad intelligendum ius canonicum, medii aevi ad intelligendum ius feudale, nostrorum temporum ad intelligendum ius publicum (Nova Methodus II, § 28 et 30).*

3) Лајбниц га није направио али је издавао правне споменике, на пр. 1693 објавио „*Codex iuris gentium*“ (документе међународног права).

гово епохално дело „De l'esprit des lois“ (1748) има да нам објасни „дух закона“ или боље рећи — суштину постанка и мењања права.

У том делу, насупрот теоретичарима школе природног права, Монтескије не полази од априорних аксиома разума, него иде путем пажљивог просматрања тачних података о законодавству и друштвеном уређењу појединих народа. Он види да су уређења појединих држава различита и да та разноликост није плод заблуда разума него последица многобројних узрока. Монтескије не кида са школом природног права: он признаје да „закон уопште јесте човечији разум, уколико он управља свима народима на свету, а политички и грађански закони сваког народа морају бити само посебни случајеви примене разума“. Али он разуме разноврстност правних појава и продужује: „Закони морају бити толико присни народу за који су постали, да је врло редак случај да закони једног народа могу пристојати другоме“¹⁾. Дакле сваки народ има свој правни систем који зависи од делања многих чинилаца“. „Закони морају одговарати физичким својствима земље, њеној клими, хладној, врућој или умереној, каквоћи земљишта, његовом географском положају и величини, начину живота народа (земљорадника, ловаца или сточара); морају одговарати степену слободе коју допушта државно уређење; затим вери, склоностима, богатству народа, бројном стању, трговини, наравима и навикама“²⁾. Тим начелом релативности закона, и немивовне зависности од многих услова, Монтескије је прокрчио пун пажљивом проучавању сваког појединог правног система у његовим индивидуалним цртама.

Без сумње, Монтескије има и нетачних тврђења, у духу свог времена. Расматрајући законе у зависности од наведених услова, он често схвата те чињенице као нешто иманентно, што за увек одређује правно уређење дотичног народа. Напр. сиромаштво земљишта у Атици утврдило је (у *état*) тамо народну владу, док је плодност земљишта у Лаконији створила аристократију; велики простори, као у Русији, обустављају нужност апсолутизма и т. д. Уопште Монтескије и сувише инсистира на географским условима, а између многобројних чинилаца није приметио *народности*. Ипак понегде Монтескије показује смисао за појам еволуције правних устанака. Напр. у 6 глави XI књиге, посвећеној уставном уре-

¹⁾ La loi en général est la raison humaine, en tant qu'elle gouverne tous les peuples de la terre; et les lois politiques et civiles de chaque nation ne doivent être que les cas particuliers où s'applique cette raison humaine. Elles doivent être tellement propres au peuple pour lequel elles sont faites, que c'est un très grand hasard si celles d'une nation peuvent convenir à l'autre (L. I, ch. III).

²⁾ Elles doivent être relatives au physique du pays, au climat glacé, brûlant ou tempéré etc. (ib.).

ђењу у Енглеској, којем он највише симпатизира, вели: „тај лепи систем беше провађен у германским шумама“ — створио је код Германца дух слободе, непосредну демократију. У доцнијим миграцијама (напр. у Енглеску), Германци нису могли више да скупиљају цео народ на зборове. У вези с повећањем државе јавља се сталашко претставништво у којем се демократско начело комбинује с монархиским и аристократским. Напокон јавља се народно претставништво у енглеском Доњем дому, док у Горњем остаје аристократско начело.

Ова глава имала је највећи успех, јер је лепо излагање енглеског начела уставности и поделе власти на законодавну, управну и судску изазвало општу тежњу за подражавањем код европских политичара, иако сам је Монтескије сматрао да сваки народ мора имати своје државно уређење, њему својствено.

§ 6 Историско-правна школа. Г. 1807 за време француске окупације, у доба највећег понижења немачког народа, филозоф Ј. Г. Фихте држи своја предавања на берлинском универзитету. Његове „Беседе немачком народу“ (*Reden an die deutsche Nation*) имале су огроман успех. Он је свесно истакао значај народности за државу, оно што није разумела школа природног права. Доста је споменути да сам Монтескије, наводећи многобројне услове који утичу на стварање права, не спомиње само један и то народност као етичку групу. Па и француска револуција игнорисала је начело народности; она је прокламовала да „свака нација има право да себи бира владу“, али је она ову „нацију“ (*nation*) схватала као математички скуп држављана у дотичним географским границама¹⁾.

Сад је Фихте одлучно прогласио да друштво није механички збир индивидуума, да није механизам, него да је *организам*, да је органска целина. По Фихтеу овај је организам изнад појединаца (трансперсоналан), није од њих створен, него сам њих ствара; исконска органска друштвена јединица јесте народност, везана једином културом у једно живо биће; држава је само производ народа, а сваки народ тежи да створи своју државу. Код Фихте-а осећа се борба против револуционарног духа Француске. Револуција је до корена уништавала старе правне системе и прогласила ново уређење на чисто рационалним основима. Наполеонов „Грађански законик“ г. 1804 у многоме је израз нивелаторског духа који одбацује стару поделу на сталашке ради једнакости и личне слободе. Њега је Наполеон увео у освојеним земљама, у Немачкој и у Пољској.

¹⁾ И сад французи обично схватају *nation* као скуп држављана а *nationalité* као држављанство.

Пад Наполеонов изазвао је питање о томе, да ли треба задржати и његове реформе. Год. 1814 немачки професор Тибо написао је расправу „О потреби свеопштег грађанског законика за Немачку“. Као присталица школе природног права сматрао је да треба раскртити са старим локалним законикима и израдити општи грађански законик, на захтевима срца, разума и ума, заједничким за цело човечанство. Имао је најбоље намере јер је као немачки родољуб хтео да помогне стварање јединства распарчане Немачке. Али његова је расправа изазвала отпор присталица Фихтеова национализма: бојали су се да би пренагљена израда „разумног законика“ значила у ствари примање Наполеонова колекса и духовну потчињеност Француској.

Професор римског права, Фридрих Карло Савињи (1779—1861) одговорио је Тибоу расправом „О позиву нашег доба за законодавство и за правну науку“ (Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft) год. 1. 14.

Савињи сматра да његово доба није још сазрело за кодификацију; за то је, према његовој теорији, потребна дугачка припрема коју он образложва. По њему је право везано за народ, ово има у најпримитивније доба одређен карактер, својствен дотичном народу, исто као што и народни језик, обичаји и политичко уређење. Све су те појаве тесно везане између себе заједничким народним убеђењем, заједничком свешћу (Bewusstsein des Volkes). Право не може бити наметнуто народу, јер се оно налази у органској вези с народношћу. Право се развија с народом, с њиме заједно и умире.

Досада је у науци владали „неисториска школа“, она је веровала да право може бити створено у сваком тренутку од законодавца. Историска школа сматра да је целокупно право (исто као и језик, обичаји и државно уређење) одређено искључиво засебним карактером народа и претставља функцију народног живота (исто као језик и обичаји). У најстарије доба право се налази у заједничком народном сазнању (im gemeinsamen Bewusstsein des Volkes); оно зависи од народних обичаја (Sitten), веровања и убеђења; оно је — *натурално право*¹⁾. Ово право развија се и даље али мирно, без самовоље и намере, само *помоћу унутарних мирно радећих снага* (durch innere stillwirkende Kräfte). С развитком културе свака њена грана ствара и захтева стручно знање; правничка делатност (die Rechtsbildung) одваја се од народне масе и припада засебној класи стручних правника, који заступају народ у тој функцији. — Онда процес развитка права прелази у друго доба, у стадиум „ученог права“ (gelehrtes Recht) Научници, ослањајући се на народну свест, способни су да из ње изведу потребне правне одредбе и за све

1) natürliches Recht, које Савињи противставља пређашњем вештачком појму природног права (Naturrecht).

сложеније правне односе. У тој функцији правници помажу да се правна свест потпуно испољава у судству и у законодавству. Правна наука има да преради сирову грађу коју прили из дубине народног сазнања.

Тек кад је развитак ученог права дошао до врхунца, правни живот ступа у последње (треће) доба свог развитка, то је доба законодавства (Gesetzgebung). Онда се законик сам одваја од дрвета народног живота као зрео плод. Законик је зајвиша тачка правног развитка народа; он има да живи дуго после свог постанка. Чак после смрти народа (јер народи умиру) он служи као упутство и прелази по наследству на друге народе. И законик мора да буде створан на исти начин, помоћу мирно радећих сврга. Стога нису ни млади народи, ни средовечни позвани за законодавство. Немачки је народ још у добу развијања у добу, научне обраде права.

Да се отстране недостаци садашњег правног стања, треба применити на право строгу историску методу, треба да се право очисти од онога што је донето од незнања и грубости. Историја је једини пут за истинско познавање нашег садашњег доба.

Да пропагира ове идеје које су већ одговарале схватању многих научника, Савињи је г. 1815 основао „Часопис за историску правну науку“.

Историско-правна школа, формирана у томе сукобу са школом природног права, истакла је нове идеје и продубила значај историје права. 1) Она је јасно истакла идеју *еволуције права*, као објективног развитка, у којем претходне појаве утичу на доцније, у којем нема ни случајних ни намерних прекида. 2) Школа природног права била је индивидуалистичка и сматрала да се право изводи из замисли о слободној личности (индивидуи), да се држава и право стварају од математичке множине појединаца. Историско-правна школа сматра да је народ један колективни организам, који сам утиче на појединце, чак формира их у духовном смислу. Извор је права — *народни дух* (израз Пухте), и право је органски производ народа као колектива. Као први производ народног духа јавља се обичајно право (Gewohnheitsrecht) које треба нарочито проучавати, исто као народне умотворине и књижевности и фолклору. Научно право и законодавство само су деривати народног духа. Ипак правничко право (Juristenrecht) може да се потпуно коси с народним, учио је Безелер.

Иако је Савињи позивао научнике да проучавају германско право и примени своју схему баш на немачко право, ипак треба рећи да је она добивена путем озбиљног проучавања историје римског права. За римско право можемо тврдити да је оно у почетном добу било створено од римског народа (у добу републике) на народним скуповима. За-

тим је дошло време учених правника и судија (претора) који у низу векова стварају преторско право и допуњују њиме старе одредбе. И тек на крају, после 1000 година развитка, створен је законски зборник Јустинијанов, који је у многоме само прерада и систематизација мишљења и радова најбољих правника прошлих векова. Савињи био је пре свега професор римског права и своју је схему одлично применио у својем доцнијем делу о римском праву.

Али најјачи идејни извор Савињијеве схеме био је онај снажан покрет метафизичког идеализма, који се осећа од последње четвртине XVIII века. Он се испољава у немачкој филозофији као метафизички идеализам, у наукама као историцизам, а у књижевности као романтизам. Још је Хердер осетио да су народи жива бића, идеални организми, кад је почео да скупља „Гласове народа“ (Stimmen der Völker, 1778) и да у народним песмама сваког народа (чак и југословенског) тражи израз његове индивидуалности, његове душе.

Савињи је почео своју карјеру у Јени, у тој тврђави романтизма; тамо се ородио породицом Брантано, спријатељио се са Шелингом и Шлегелом. Г. 1803 рекао је Фр. Шлегел: „Васпона није систем, него историја“ (Die Welt ist kein System sondern eine Geschichte). Ове речи постадоше дознака историцизма.

Још је г. 1799 Савињи упоређивао револуцију и реформу: револуција само омогућује начелне промене, док реформа их извршује. Револуција је покушај кидања са прошлошћу ради темељних промена, док је реформа истинско извршење истих промена у присној вези са прошлошћу. У тим речима јасно је испољена разлика између рационализма који негира прошлост, и историцизма који је воли и цени. Тај правац узео је све више маха у Немачкој.

Школа природног права разматрала је право у односу према будућности, према његовим циљевима, т. ј. логички и телеолошки.

Историско-правна школа проучавала је право од његовог постанка и у постепеном развитку, т. ј. на историски и каузалан начин.

Већ нешто раније, г. 1808 Ајхгорн (Eichhorn) започео је одличну историју немачког права, постао је доцније најближи сарадник Савињијев. Познат скупљач народних бајки Јакоб Грим био је правник и ученик Савињијев. Заљубљен у немачку прошлост, поставио је себи за циљ да испитује првобитно германско право и то оно, које припада целој породици германских народа.

Замисао о народима као живим бићима природно води схватању о ближем или даљем сродству, о породицама народа. Ово схватање било је продубљено у вези с успесима филолошке науке, која је тачно у оно доба (Боп 1815) пречистила појмове о породици језика, о аријској раси, којој

припадају велике породице германских, романских, словенских и др. језика. Јакоб Грим написао је г. 1819 старо германску граматiku (у којој је унео енглески и нордијски језик).

Исто тако на основу података о старом обичајном праву изнео је Грим цео систем старог германског права у који су ушли подаци скандинавског, холандског и енглеског права, — у делу „Немачке правне старине“ (Deutsche Rechtsaltertümer 1828). Грим био је толико завет тражењем чистог германског духа, да је ишао далеко у претхришћанско прагерманско право. Чак је сажаљевао, што су римско право и хришћанство изопачили стари германски дух.

На исти начин Вилда (v. Wilda) објављује г. 1842 монографију о германском кривичном праву у којој обухвата и франачко и немачко и енглеско и скандинавско право. Изабрао је кривично право, убеђен да нам оно најбоље слика морално и правничко народно мишљење, да је оно основна подлога за остале правне појаве.

§ 7. Словенофилство пре XIX века. Историско-правна школа изазвала је продубљен интерес за проучавање историје права и дала њему идеолошку подлогу: изнела је твђење да сваки народ има своју народну душу којој одговара и народно право, да то право еволуира и да само историским путем можемо разумети смисао и правац те правне еволуције. Стога је проучавање историје права од почетка XIX века постепено постало неопходан правнички предмет у свима европским замљама, у вези с општим развитком историске науке, према којем се цео XIX век понекад зове: „веком историцизма“.

Од првих година овај историско-правни покрет имао је врло снажан одјек и код свих Словена, и то у два правца: као проучавање опште-словенског права и као проучавање права сваког словенског народа засебно.

Нећемо тврдити да је немачки историски покрет изазвао словенске студије; оне су постајале и раније. Али сад су добиле нову, продубљену садржину.

Код словенских народа одавно су постојала два осећаја: један је *родолубље* у више мање латентном стању, осећај љубави према својој мањој латентној држави, осећај њихове припадности једној великој групи народа — Словенима. Схватање Словенства као целине јавља се у различитим вековима. То раде и страни писци којима

безброjni Slovenci izgledaju kao jedna masa, kao jedan narod (vизантиски писци, германске хронике), то раде и поједине словенски писци, који разумеју етнографску сродност словенских народа. Напр. руски летопис XI века одлично познаје сва словенска племена и тврди да су они некад живели на Дунаву као један народ. У чешким и пољским хроникама јавља се од XIV века легенда о пореклу браће Чеха и Леха из Хрватске (којима је доцније додат трећи брат Рус). Познато је колико је јак осећај Словенства као синова Славе у делима Орбинија и Гундулића. Нарочито је значајан Крижанићев пут у Москву и његов покушај да се створи општесловенски језик. Можемо рећи да је Крижанић не само *словенофил* (личност који воли Словене) него и први *идеолог*, т. ј. проповедник идеје да се сви Словени уједине у једну целину, с једним језиком и једном државом.

У XVIII веку, у доба рационализма, национални и словенски осећаји доста су ослабили, али ипак тињају. Снажан препород Русије од времена Петра Великог буди код аустријских и турских Словена наде у „моћног сродника“. У оно време био је положај Словена у средњој и јужној Европи жалостан: поцепани и у главноме потчињени Немцима и Турцима, били су културно слабији од својих западних суседа. Сељак је чамео у неписмености, док су виши стадежи нагињали немачкој и француској култури.

Некад моћна Пољска показивала је знакове најстрашнијег расула и слабости, дошло је до почела по којем је Русија добила све пољске и литванске области насељене Русима, док су чисто пољске земље били подељене између Аустрије и Пруске (1772, 1791 и 1795).

У вези с општим мишљењем (који је делио и Монтескије) да су Германи нарочито државотворни у Европи, јавља се убеђење да су Словени много мање способни за државни живот и за културу него Германи¹⁾.

Стога су Немци професори у Петрограду (Струбе де Пирмонт, Бајер, Милер и Шлецер) нарочито истицали нормански елемент у почетку руске државе. По њиховом мишљењу, величина Русије објашњава се тиме што је европски државни ред био створен од Нормана, тиме што Русија спада у групу европских држава заснованих од Германаца (као Француска, Енглеска, Шпанија) и припада европској а не азијској цивилизацији. Стога Немци величају реформу Петра Великог који је Русију вратио овим германским начелима културе, од које је она некад постала.

Реформе Јосифа II г. 1780 имале су нарочити утицај на

¹⁾ Монтескије је хвалио Скандинавце коју су били извор европске слободе (I. XVII, с. 5) Историчар Шлецер који је почео озбиљан рад на руској историји сматра да су „Германи удали нову крв и нови живот у полуритне народе“.

буђење словенске свести у Аустрији. Тај просвећени апсолутиста хтео је, у најбољим намерама, да шири просвету и толеранцију, али као ученик рационализма није водио рачуна о народностима. Просвета има да служи држави и човечанству, она би морала да буде ширена на државном немачком језику. Ове намере Јосифа II биле су опасне за Словенство јер су му претиле германизацијом. Као одговор јавља се код Чеха и Словака озбиљан покрет за проучавање родног језика.

§ 8. Хердеров утицај на словенске студије. На буђење народне свести код Словена имао је велики утицај и чувени песник Хердер (Joh. Fr. Herder 1744—1803). Познат је нама као романтичар који се искрено уживљавао у прошлост, у средњи век, у народне песме појединих народа. У томе правцу издао је „*Stimmen der Völker in Liedern*“, од којих почиње немачки романтизам; ту је увео Асан-Агивницу и још три „морлачке песме“. Пред крај живота издао је замашно дело „*Идеје за филозофију историје човечанства*“ 1784-91 у четирч свеске (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*).

Ово је покушај синтезе читаве историје човечанства. Хердер верује (као рационалиста) у неминован напредак човечанства, али ставља за идеал не триумф разума над религијом (ово беше Волтеров концепција) него победу начела *хуманости* тј. срдечног душевног начела у човечанству. По верском схватању Хердера (протестанског проповедника) Бог се испољава и у природи и у историји. Он води човечанство усавршавању. Средства за то усавршавање јесу: језик, држава и религија. Сваки народ, одвојен по језику од других, има своје засебне црте; поједино су народи позвани да гурaju човечанство напред, да га доведу што ближе циљу хуманости. Ствара се „ланац културе“ (*die Kette der Kultur*); обично је један народ у поједино доба носилац хуманости, али он узима од претходних све оно добро што су они урадили, и предаје те тековине новом народу који буде дошао на његово место.

Светска историја почела је од аријских народа, од њих је водећа улога прешла Грцима, затим Римљанима, од њих Германима²⁾.

Германи владају у целом свету и у политичкој и у економској области: они су подигли европску хришћанску културу вели Хердер.

Али значајно је што Хердер не прецењује Германе, него сасвим искрено види њихове грешке и указује на Словене као народ од светског значаја у будућности.

У одељку о „Словенским народима“ (*Slavische Völker*) Хердер истиче добре стране Словена. Они су мирни земљо-

²⁾ То је погледи доцније продубио Хегел.

радници који vole слободу; они оснивају своје државно уређење не на спољашњој сили, него на унутрашњем признању. Међутим Германи су увек освајачи, ратоборни и силовити. Словени су много патили од Немаца као и од монголске и турске најезде; стога нису имали срећу да слободно развију све добре стране свог карактера ни да утичу на општи ток светске историје. Ипак се време мења, вели Хердер; точак историје непрестани се окреће. Словени су многобројни, они насељавају велике делове Европе. Настаће скоро време, прориче Хердер, кад ће Словени постати културнији, тад ће бити обрађено земљиште у свим словенским крајевима и тад ће се код Словена осим земљорадње развити и трговина. Тада ће законодавство и политика у Европи изгубити борбени дух и помагати миран рад и мирне односе између народа. Тада ће Словени, пробудени од дугог сна, да славе славу мира и рада. Тако су, по Хердеру, Словени најпозванији да остваре у будућности идеал хуманости, у којем чак није потребно ни чврсто државно уређење.

Хердерово учење (као и уопште романтизам) снажно је утицао на Словене који су почели да истражују своју прошлост, језик, народну књижевност, па и право. Почиње „словенски препород“ од првих година XIX века. На њега је утицао цео низ политичких догађаја; германизаторски покушаји Јосифа II. и долазак руске војске у Средињу Европу (у ратовима 1799, 1805—6 и 1813 г.), у Боку Которску и у Карађорђеву Србију. Знамо из мемоара, колики је био значај тих похода кад су Чеси и Словаци, Словенци и Срби непосредно осетили сродност својих језика и рускога. Иако је Наполеон у својим политичким плановима најмање водио рачуна о народним тежњама (напр. подржавао је Турке против Карађорђа, подјармио Шпанију, раскомадао Немачку), ипак стварање „Илирске провинције“ (1809—1813) утицало је на снажење југословенског покрета који је спонтано избио у овој случајно политичкој творевини.

Дефинитивна победа Руса над Наполеоном, улазак цара Александра I у Париз као „ослободиоца Европе“ улио је Словенима самопоуздање и оснажио словенофилске тежње.

§ 9. Добровски и Колар. Јачање словенског духа и словенских студија почиње од филологије, али брзо захвата и друге гране друштвених наука. За „патриарха словенске филологије“ сматра се Чех Јосиф Добровски (1753—1829) који је г. 1792 путовао у Русију, био је тамо најбоље примљен и почео озбиљно да ради на граматици чешког и старословенског језика, јер је он (противно Копитару) сматрао да се један словенски језик може усавршити само у пријелому наслеђу на старословенски. Г. 1806 у својем програмском спису „Славик. Посланица из Чешке свима словенским народима или прилог за познавање словенске књижевности у

свима њеним дијалектима“. Добровски позива све словенске научнике (служећи се немачким језиком!) да заједнички обрађују целу словенску филологију. На челу свог „Славина“ навео је чувено мишљење Хердерово о Славенима као народу будућности.

Треба приметити да у том првом одушевљењу за словенске студије није још јасно била истакнута разлика између словенофилства и панславизма, између тезе о сродности словенских народа и тезе о томе да сви они сачињавају један „Словенски народ“. У томе нарочито греши сам Добровски. На пример у „Славину“ спомиње поједине словенске народе, али говори о јединственој „словенској књижевности у свима дијалектима“. У својој граматици чешког језика он каже (на немачком) да се „словенски језик дели на словенска наречја: руско, старословенско, српско и др.“ Па и у последњем свом делу (1821) „Institutiones linguae slavicae veteris dialectus“ (граматика старословенског језика) опет говори да се „словенски језик дели у дијалекте: руски, илирски, чешки и пољски“ (sermo slavicus — et dialectus).

Врло често је словенски препород схватао Словенство као један народ подељен на племена; у томе су предбачили чешки и словачки писци. На њих је утицао пример немачког народа, подељеног у 38 појединих држава: у Баварије, Прусе, Аустријанце и остале, а ипак јединственог као нација у своме осећају „немства“ (Deutschtum); па и немачки језик, подељен у неколико наречја, ипак је јединствен.

Она нетачна¹⁾ паралела утицала је на словенске писце, тим више што су поједини немачки филолози и правници схватили и читаво „германство“ као целину (Ј. Грим, Вилда).

Нарочито Словаци (П. Шафарик, Ј. Колар) били су одушевљени овим схватањем Словенства као целине. У њему су прели своју борбеву снагу, јер су се онда осећали не као синови малог подјармљеног племена, него као чланови једне велике целине, која с Русима обухвата скоро $\frac{1}{2}$ Европе.

Тако је Павле Јосиф Шафарик издао г. 1826 „Историју словенског језика и словенске књижевности у свима дијалектима“. (Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten).

Други велики Словак, проповедник Јан Колар у своме знаменитом прогласу „О словенској узајамности“ (1837) говори о словенској нацији (slavische Nation); у заједничком „словенском језику“ разликује четири књижевна наречја: руско, илирско, пољско и чехословачко (не води рачуна ни о Бугарима, ни о Малорусима).

Коларов је идеал — јединствена словенска књижевност,

¹⁾ Нетачна, јер је разлика између словенских језика много већа него између немачких наречја.

подељена на 4 наречја, као што су 4 јелинска наречја сачињавали заједно велику грчку књижевност¹⁾.

Колар не мисли на државно уједињење Словена, него на духовно, књижевно. Колар је творац оне идеје „словенског хуманизма“ чије корене можемо наћи код Хердера. Та је идеја затим надахнула Хомјакова и Мицкијевића, а дошла завршетак у проповеди Масариковој.

О друге стране, код многих словенских научника проучавање филологије, историје и права имало је не панславистички, него чисто национални карактер. Тако су многи Чеси проучавали само чешку прошлост, Пољаци — пољску. Словенац Копитар преценивао је значај словеначког језика, јер је сматрао да је то прави наследник црквеног језика св. Кирила и Методија; нарочито је помагао развитак појединих народних језика.

Помажући Вука Караџића, аустријски цензор Копитар имао је свесан циљ — да се бори против идејног панславизма, против тежње за уједињењем Словена, а нарочито — српског и руског књижевног језика²⁾. Али помажући Вука, несвесно је ипак помогао један шири покрет него што је стварање локалног српског језика. Значајно Вуково дело довело је до сважног покрета „илирског“ који је обухватио и Србе и Хрвате и чак Копитарове Словенце.

Код свих словенских народа јавља се у XIX веку снажан историјско-филолошки покрет у којем се комбинују у национална и општесловенска струја. Удубљено проучавање локалних особина народности води стварању засебних народних типова (одвајање Словака од Чеха, Хрвата од Срба, Малоруса и Великоруса). Али упоредно с тим исто је снажан покрет за уједињење у веће групе (југословенска, словенска, чехословачка). Напокон изнад тих покрета лебди и идеал Словенства као културне целине.

§ 10. Пољско словенофилство Раковецки. За нас, историчаре права, нарочито је значајан тај национални словенски покрет у Пољској почетком XIX века. Под утицајем свог пријатеља пољског кнеза Адама Чарторијског³⁾, цар Александар I био је чврсто решен да успостави барем етнографску Пољску.

На Бечком конгресу 1815 г. била је Наполеонова творевина „велика војводина Варшавска“ подигнута на степен

1) Године 1817—1819, које је Колар провео као студент у Јени, утицале су на формирање његовог културног панславизма, али и на пангермански покрет немачке омладине.

2) Копитар је Вуку „наменио одмах тежку улогу реформатора српског књижевног језика и правописа којег је дотада међу Србима узалуд тражио“ (А. Велић у Срп. Кв. Гласнику 15-XI-1937).

3) Кн. Александар Чарторијски, потомак покатолличене руске породице, као руски министар спољних послова (1804—1806) водио је свесну словенофилску политику и помагао Србе.

„Пољске краљевине“. Место саксонског краља на челу је ове краљевине сад стао руски цар који је зајамчио потпуну самосталност Пољске (засебна војска, своја министарства, народна скупштина, чак и царинска граница према Русији). Уставна Пољска и самодржавна Русија остале су две засебне државе, уједињене само личном унијом у особи „цара и краља“.

Ова Пољска краљевина обухватала је много мање од некадашње империјалистичке Пољске; стога су многи Пољаци били њом незадовољни; ипак су кругови пољског друштва сматрали овај акт као први корак васкрсу Пољске и величали цара Александра као спасиоца. Те се тако национални препород у новој Пољској комбинује с осећајима пољско-руског братства и словенске узајамности.

У Пољској тих година највише се ради на проучавању старе словенске културе. Полази се од схватања Хердерове романтичне школе. Сваки је народ засебан духовни организам, свака породица народа (Германци, Словени) — засебан културно-историски тип. Словенска је култура у многоме потиснута и изопачена од Немаца, али ако се удубимо у прошлост, наћићемо начела оригиналне словенске културе која могу да руководе садашњицом. У томе су правцу радили В. Суровецки (1807 и 1824), В. Мајевски (г. 1815 и 1816) и З. Ходаковски (1818). Први од њих служно се антропологијом, други — упоредном филологијом, трећи — археологијом, да расветли најстарији живот Словена.

У тој слици најстаријег живота морало је и право да заузме пристојно место. Тако је Мајевски наводио примере сличности између обичаја и права старих Индуса и незнабожачких Словена, а Суровецки нацртао најстарије друштвено уређење Словена као слободну и демократску „општинску владу“ (gminowładztwo) која се налази у вези с добрим особинама њиховог карактера (тежња за слободом, мирољубивост, гостољубивост и т. д.).

Између тих радова првих пољских словенофила истиче се по своме значају велико дело Игнаца Раковецког „Правда Руска“ I—II, 1820 и 1822. Ово дело можемо сматрати за прву самосталну расправу из историје словенских права, иако је у почетку писац имао пред собом не правнички него чисто филолошки задатак. Раковецки је проучавао историју пољског језика, али схватио је да њу треба истраживати у вези

1) Вискуп Јан Косаковски, после путовања у Чешку, објављује „Поглед на чешку књижевност и на везу словенских језика“; Суровецки издаје „Нацрт постанка, права, обичаја и вере старих Словена“ 1807 и „Правде почетка словенских народа“ 1824; В. Мајевски „Истраживање о пореклу Словена и њиховог језика, на и о обичајима Индуса који су слични у језику и обичајима старим Словенима“ 1815 и „О Словенима и њиховим рођацима“ 1816; З. Ходаковски — „О Словенству пре три хиљада“ 1818.

с црквенословенским и старо-руским језиком; јер пољски језик нема споменика ранијих од XV века, док руски језик пружа нам најстарије оригиналне споменике — уговоре руских кнежева Олега и Игора с Византијом г. 911 и 944 и зборник обичајног права „Руску Правду“ из почетка XI века. Писац је завршио своје дело филолошким истраживањем о историји пољског и старословенског језика.

Али читава I свеска претставља велики увод томе истраживању; у том уводу Раковецки хоће да прикаже читаоцима цео културни живот старих Словена. Он говори о физичким и моралним својствима њиховим, о боговима и веровањима, о облику владе, о звањима, о трговини и новцу. Пошто су споменици које је он изабрао, чисто правничке садржине, највише је места посветио анализи правних односа код старих Словена и Словено-Руса: говори о влади, о стаљима, о управи, о уређењу Новгородске републике, о старости и о духу словенско-руских закона. Главни му је објект истраживања „Руска Правда“, тај правни зборник XI века, који је настарији између свих словенских законика. Била је већ позната и коментарисана у руској науци; Раковецки сам признаје да је много података превео из прве свеске Карамзинове „Историје Руске државе“ (1816). Али је Раковецки преценио Руску Правду.

Он замишља да су Словени још у настарије доба имали своју културу, да су шта више имали и свој заједнички законик. У незнабожачким храмовима били су чувани примерци тог законика, чији су чувари и тумачи били свештеници. У Руској Правди он налази највише трагова тог изгубљеног прасловенског законика. Стога кад нам слика заједничко право старих Словена, највише се служи њеним подацима.

Раковецки је објавио на крају I свеске и последње откриће чешког романтичара песника Вацлава Ханке. Познато је како је Ханка г. 1817 (после појаве првог издања Вукова зборника српских народних песама г. 1814) тобоже пронашао у старом замку Краљевом Двору неколико листића пергамента, који садрже 14 чешких епских и лирских песама, писаних руком XIV века. Ове песме одушевили су читаве нараштаје чешких родољуба, иако су одмах пробудили сумњу критичког Добровског који је осетио да је то вешт Ханкин фалсификат. После две године је Ханка пронашао још два „Зеленогорска“ листића који садрже само одломке двеју песама, али обе су чисто правничке садржине. сликају нама: једна — породичну задругу, а друга — народно суђење. Прва песма „Скупштина“ вели:

Сваки бабо влада своју чељад
Људи ору, жене рубље рубје;
Премиње ли од чељади глава,
Сва ту деца управљају благом.

У племену изберу владикау,
Који за њих у скупштину ходи
Са лесима, кметима и владикама,
Кмети, леси и владике суде,
Утврђују по закону правду.

Друга песма, доста дугачка, исто је испевана у српском десетерцу. Њена је садржина „Либушин суд“. Мудра кнегињина Либуша суди Чесима по старим обичајима, суди парницу око поделе наследства. Смисао ове песме је у последњим речима:

Срам би био да тражимо правду
У Н'јемаца у душмава наших;
У нас правда по закону светом,
Које право довијеше они“...

(превод Славка Златојевића 1851)

Ове речи су наравно одушевиле Раковецког као доказ да су стари Словени познавали своје свете националне законе.

Без сумње у томе делу има доста погрешака и наивности, много идеализације словенских начела у духу Хердера, којим се Раковецки много одушевљава. Али има и добрих страна. Писац разуме да се „словенски дух“ права може пронаћи само помоћу упоредне методе. Треба упоредити национална права појединих словенских народа између себе, онда можемо наћи заједничке расне прте правног поретка. Ако упоредимо те заједничке прте словенског права с германским, онда ћемо видети засебне прте Словенства.

Раковецки разуме да оваково упоређивање не мора да нам увек прикаже разлике у правним системима. Могу се наћи и сличности између права различитих народа: 1) јер су и одељени народи у почетку свог друштвеног стања имали подједнаке потребе и 2) јер су у међусобним односима примили обичаје једни од других. Осим тога, Раковецки свуда говори о словенском праву, које је заједничко свима грамама. Дакле можемо рећи да Раковецки сасвим тачно примењује упоредну методу, јер разликује три извора сличности у правним системима: 1) деловање подједнаких потреба, 2) непосредну рецепцију и 3) заједничко расно порекло.

Раковецки свесан је још једног задатка: он сматра да би „историја словенског права расветлила многе појаве европске историје права (Powszocznemu Historyi Prawodawstw)“, дакле по њому је она само дело једне универзалне правне историје.

Стога дело Раковецког (независно од својих mana и многих наивности) заслужује пуну пажњу као прва озбиљна

расправа из историје „словенског права“, схваћеног као целине.

Посветио је своје дело цару Александру I који је „као владар многих милиона Словена, својом снагом, а још више величином своје душе оживио *дух стваре словенске народности* која је чувар родољубља и грађанских врлина“.

§ 11. Дело В. А. Мађејовског. Заслуга је Раковецког у томе што је он први почео озбиљан рад на историји словенског права, иако је до њега дошао заобилазним путем, — кроз филологију и проучавање старо-руских текстова; није имао ни потребно правничко образовање.

Његово је дело наставио велики пољски правник, професор Вацлав Александар Мађејовски (W. A. Maciejowski, 1793—1883). Провео је на правнички студијама у Берлину и Гетингену четири године, био је непосредан ученик Савињев и од г. 1819 постао је професор римског права на пољском Варшавском универзитету, основаном од цара Александра I. Предавао је римско право али у оном словенофилском одушевљењу које смо описали, све више се удубљивао у проблеме националног и словенског права. Још у Гетингену г. 1817 замислио је да напише историју словенског права, као што је Ајхорн написао историју немачког права. Како сам каже, био је постављен за члана у одбору за прераду Грађанског законика; озбиљно је поставио питање, да ли француски Наполеонов кодекс, уведен у Пољску, одговара духу пољског народа. Предложио је одбору да треба ради тога проучити грађанско право Словена; почео је да скупља грађу за његов систем; тај је задатак проширио на све гране словенског права. Поставио је себи за циљ — створити Законик који би „одговарао народном духу и нацији“ — за то треба проучити и остала словенска права. За тај је задатак тражио рок од две године. Али прођоше десет година; Мађејовски је проучавао руско, чешко, српско право. Његов пријатељ историчар Лелевел написао је за њега преглед „Најстаријег пољског законодавства“ 1828, у којем је изложио теорију првобитне пољске демократије.

Дошли су устанак 1830, руско-пољски рат, пад Варшаве затварање универзитета. Тек г. 1832 почео је Мађејовски да штампа своју „Историју словенског права“ у незгодној атмосфери, јер је сад огорчење Пољака против Руса збрисало пређашње словенофилско одушевљење. Али је Мађејовски истрајао у својим убеђењима, остао је словенофил до краја свог дугог живота¹⁾. У годинама 1832—1835 изашла је

¹⁾ Осим историје права написао је велику историју Пољске књижевности и историју хришћанства у Пољској у којој је доказивао да су Пољаци имали некад словенску службу Вожају.

његова „Историја“ у 4 свеске¹⁾; доцније, у г. 1858—1865 изашло је проширено издање у 6 свезака.

Ово је дело постало потпуно у духу учења Хердера и Савињџа. У уводу Мађејовски вели да се испуњава пророчанство Хердерово, — Словенима ће припасти будућност. Они сад проучавају оно што их уједињава, т. ј. језик, књижевност и обичаје. Писац саветује законодавцима „отачествена права добро просмотрити и од ових сва она опет у живот увести која сад још духу и потребама времена одговарају, ако желимо усавршити своје право и подићи дух народности“. „Ко ће на овом путу напред ступати, неће права подуњавати туђим правом с повредом народности, јер ће у самој домовини својој наћи богате изворе“. Жалосна судбина словенских права плод је тога што су „они стране рђаве и њима неприличне законе усвојавали и тако су се уподобили човеку који имајући здрава и питателна јела, иста избацајући ужива горко лишће и јела нездрава“ (превод Н. Крстића).

Страно право имало је велики утицај у словенским земљама, иако не одговара духу народности. Сад је тешко пронаћи шта је у истима народно, а шта страно. Да се ове тешкоће победе, треба словенска права испитати помоћу историје и појма народности.

„Испитатељ словенског права, баш ако и право појединог народа претставља, мора духом својим све словенске земље обухватити; јер закони једнога народа најбоље се могу разјаснити на законима народа другог“.

Стога се Мађејовски свуда служи упоредном методом. Поделио је своје дело овако: у I свесци говори о законодавству и државном праву у добу до XIV века, у II — о „судском праву“ у исто доба (т. ј. о грађанском, кривичном праву и поступку); у III свесци опет о законодавству и државном праву од XIV до XVIII века, у IV — опет о судском праву у тој другој периоди.

На тај начин остварио је једно замашно дело, у којем је обухватио целу историју словенских права готово до последњих година и савесно искористио све податке познате у она доба. Није излагао историју сваког националног права засебно, него је стварао синтетичну слику „словенског права“ на тај начин, што је у сваком одељку скупљао упоредо све податке (напр. у одељку о државном праву под речима „краљ, народна скупштина, властела“ и т. д.) На тај начин је заиста олакшавао упоређење и, као што му је изгледало омогућавао синтезу чисто-словенских начела помоћу тог упоређења. Али у томе није био критичан; а ригор је поставио тезу о томе да су Пољаци највише сачували чисто словен-

¹⁾ г. 1858 објављен је у издању Матице Српске превод I свеске Мађејовског дела, у преводу д-ра Николе Крстића (с немачког) с приредбама Крстићевим које се тичу српског права.

ски дух. Стога је, како сам вели „свуда најпре поставио Пољаке, а није најпре говорио о Русима и Чесима који имају најстарије правне споменике“. Полазио је од убеђења да су остали словенски народи више подлегли страним утицајима него Пољаци; стога треба свуда најпре испитати пољско право и ако се правне установе других Словена с њиме слажу, само њих споменути, јер су и оне проистекле из истих извора.

Сасвим у правцу историско-правне школе, Маћејовски има за циљ да докаже, да „правни споменици нису били плод *самовоље* законодавца, него последица правних идеја и образовања народног“. Законодавац мора проучавати историју, јер је „прошлост најбоља учитељица садашњости и пророк будућности“. Најглавније је схватити *дух словенских права*, прелазећи преко маленкости и појединости. Тај дух, према Маћејовском, испољава се у љубави према слободи, у правичности, поштењу и благи, примерном домаћем животу, богобојажљивости и гостопримству. У државном су уређењу Словени демократи; главни је њихов циљ изабраног владара поддржати законима, заједнички учествовати у влади; нису знали за строге сталешке разлике. Ово је Хердерица слика, допуњена романтизмом Суровецког и Лелевела. Ипак је Маћејовски доста опрезан; он не слика своје земљаке искључиво лепим бојама; зна напр. да је код Пољака дух слободне прелазе у разузданост. Нарочито истиче две крупне мане увек виђене код Словена: 1) што се они између себе мрзе и у немиру живе и 2) што гаје превелику љубав према туђем, — туђе увек претпостављају домаћем. Његова историја права има за циљ да Словене ослободи тих mana, да се они ослободу туђинских утицаја у праву и „да се увере да их и језик и обичај а и права узајамно вежу и да си пруже узајамно братску руку“.

Ово је идеал Маћејовског, којем је он верно служио целог живота. Пољаци га нису разумели, често су га нападали, паца је ставио његова дела на индекс; руска га влада није оставила на катедри; усамљен сиромаш и особањак, он је у 65 год. живота покренуо друго прерађено издање своје Историје. Попунио га је многим новим подацима, али покварио га тим што је целу нову I свеску посветио нацрту „најстаријег словенског права“. У својој тежњи да докаже да је словенско право боље од германског и да су Словени староседиоци, почео је да тумачи Цезара. Решио је да су Свеви (Шваби) које спомиње Цезар, — били Словени, и њима је приписује све најбоље црте карактера, док би Германи увек били груби и сурови. Дакле, ако у садашњем немачком праву има хуманих црта, ово је остатак од старијих Свана-Словена. Та потпуно ненаучна теорија „свевизма“ сахранила је његово друго издање. Овакво нештачко продубљивање антитезе између германског и словенског права није било више на висини науке.

§ 12. Хегелова филозофија историје. У ово време кад је Маћејовски мишљао своју историју словенских права, на Берлинском универзитету предавао је чувени филозоф Георг Фридрих Хегел (1770—1831) који је извршио велики утицај на друштвене науке, а посебице и на историју права. Тежио је да објасни цео живот васионе и целокупну историју човечанства, сводећи је на неколико основних идеја. У својој филозофији панлогизма мишљао је да васионом управља разумни дух — „светски дух“ (Weltgeist, који је исто што и Бог). Цео живот васионе и човечанства јесте постепено испољавање и развијање тог светског разума. Суштина историје састоји се у постепеном остваривању идеје слободу, идући од првобитног ropcтвa. Најбоља средина за остварење слободу то је држава, јер је она јемство за постојање права, а право нам приказује степен слободу допуштене у друштву. Цела историја човечанства код Хегела нагледа пре свега као историја правних идеја (у његовој „Филозофији историје“ објављеној по први пут тек г. 1837). У најстарије доба источни народи позивали су само ropcтвo свих поданика потчињених самовољу једног деспота. У класичном добу — у Грчкој и у Риму слобода грађана заснива се на ropcтвy ниже класе. Само је хришћанство донело идеју слободу за све људе, али није могло да га оствари док није пало на плодно земљиште германске расе. У протестантизму Хегел види најбоље слајање хришћанског и германског духа слободу противног римским начелима, а у пруској држави XIX века — најразумнију конкретизацију идеју слободу и права. Док код Хердера читава историја човечанства сводила се на постепено растење идеје хуманости, код Хегела смисао светске историје јавља се у постепеном испољавању идеје слободу.

У сложеној Хегелевој филозофији можемо истаћи два значајна мишљења која су утицала на историју права. Прво је учење о владајућим народима. По њему само они народи имају вредности, преко којих се испољава светски дух. У сваком добу то је обично један народ: то су Персијанци, Грци, Римљани и Германи у четири епохе светске историје. Остали су народи према њима готово безначајни.

Друго је његова диалектичка метода: то је примена логичког закона противуречности на процес историјског збивања. По Хегелу, ум мисли овако: полазно тврђење (теза) изазива противуречну тврдњу (антитезу) и измирење противуречности у новом сложеном јединству (синтеза). Овај закон мишљења Хегел примењује и на читава историју, која је по њему само постепена манифестација светског разума. И у историји једно начело изазива противно начело, а борба између њих доводи до измирења. Та синтеза постаје опет полазна тачка за нову антитезу и за нову борбу до нове синтезе. Дакле друштвена еволуција креће се борбом противуречности према све већем напретку. Ова је идеја била

нарочито плодна за идуће научне правце (напр. за диалектички материјализам). Тиме је Хегел одбацио учење историјске школе о мирном и безболном развоју права.

Широки замах Хегелове концепције утицао је на свеће интересовање према општој историји права, за разлику од националног правца Савињџевог. Али за Словене није он нашао достојно место у својој филозофији историје: једва их спомиње у две главе. Он вели поводом сеобе народа: „Налазимо на истоку Европе велику словенску нацију (die grosse slavische Nation) од Елбе и Дунава... Те су народности стварале краљевине и водиле јуначке ратове с разним народима. Понекад би се умешали као претстража, као нешто средње у борбу хришћанске Европе и вехришћанске Азије; Пољаци су чак и ослободили Беч од Турака а један део Словена постао је покоран западном разуму. Ипак цела ова нација остаје искључена из нашег разматрања јер досад се није јавила као самосталан момент у низу оваплоћења разума у свемру. Да ли ће се то догодити у будућности, то се нас не тиче: јер у историји имамо да рачунамо само са прошлошћу“ (изд. 1840 г., стр. 445).

При крају, говорећи о реформацији, сматра да су Словени могли постати активни сарадници у развоју светског духа, кад би прихватили реформацију. Али нису то учинили јер као земљорадници, потчињени природном нагову, нису довољно бистри за разумевање субјективног духа, стога нису могли да учествују у новој слободи (изд. 1840, стр. 523).

Иако Маћејевски није био Хегелов слушалац, можемо сматрати да је он познавао његово учење и да је својим делом хтео да исправи Хегелову непажњу према Словенима. Маћејевски је истакао у историји словенских права идеју демократије и правде, показао је да и за њих важи исти проблем конкретизације слободе, који је по Хегелу суштина читаве светске историје.

§ 13. Руско словенофилство. Хегелова филозофија историје која је потцењивала Словене, изшла је отпор у делу Маћејевског; он је истакао словенски дух као човечнији и блажи него германски. Још више поострила је ову супротност школа руских словенофила, постала година 1830-их у Москви.

Хегел је у својој филозофији историје истакао Немце као последње носиоце објективне идеје права. Код њих је правно уређење дошло до завршног ступња своје еволуције, тако да се даља еволуција може вршити само у области религије, филозофије и науке. Ово мишљење назвало је критику московских филозофа који су пажљиво читали Хегела и доследно наставили његову схему. Нема разлога да се историја човечанства заустави на Немцима: постоји млађа раса којој ће припасти водећа улога у будућности, — то су

Словени који уносе нови дух у објективну идеју права. Тај су дух руски словенофили насликали најлепшим цртама као антитезу германском духу или, боље рећи, германо-романском који они погрешно схватају као целину.

Према њиховом учењу германо-романско право базирано је на расуђивању, док словенско — на разуму (који они схватају готово као интуицију). Прво је строго формално и сурово, друго — неформално и праведно. Прво је базирано на егоизму, друго на алтруизму. Основна идеја римског права јесте лична својина, словенског права — колективна својина. Основа германског друштва то је род, словенског друштва — општина. У западном праву род и породица потчињени су строгом старешини (pater familias), код Словена задруга има изабраног домаћина. У првом влада аристократизам и феудализам, у другом — демократија. У првом — друштво жуди за влашћу; код Словена — народ се одриче власти али оставља себи слободу мишљења. У западним земљама видимо формалне уставе који проистичу из борбе за влашћу; код Словена народне скупштине засноване су на узајамном поверењу владе и народа.

То је идеална слика у којој се словенском духу приписују сва најбоља начела и нарочито је заострена супротност између германо-романског и словенског света. Московски словенофили сматрају да ове антитезе одговарају и верској подели, јер се исти формализам и строгост налазе у католичкој цркви, док су основне црте православља — саборно начело и дух љубави. Према њима православље најбоље одговара исконском словенском духу. Стога они сматрају само православне Словене за носиоце истинских словенских начела, док њима католички Словени изгледају покварени западним утицајима. Ипак симпатишу Чесима, јер хуситски покрет код Чеха они тумаче као раскид с католицизмом и приближавање православљу. Много су се залагали за Јужне Словене који су и под Турцима сачували словенски дух.

Руски народ чува у себи највише словенских врлина, али је његова историја изопачена реформом Петра Великог — приманњем западног правног уређења, аристократског и ненародног. Русија би имала да се врати основним словенским начелима.

Те идеје највише је проповедао филозоф и богослов Алексеје Хомјаков и историчар Константин Аксаков. Ни они нити њихова школа нису дали неко велико дело из историје права, али њихов доследни систем имао је велики утицај на читаве генерације истраживача народне прошлости.

Нећемо да се заустављамо на погрешкама словенофилског учења. Постало из родољубивог одушевљења, оно је вештачки удубљивало антитезу између запада и истока Европе. Али његова је заслуга у томе што је оно показало погрешност Хегелове схеме и учврстило словенске студије.

§ 14. Утицај позитивизма на историју права. Хегелова филозофија, исто као и словенофилска, и сувише је остала у области априорних идеја, водећи мало рачуна о конкретним чињеницама. Међутим готово истих година јавно се у Француској нов научни правац, судбоносан и за историју права. То је позитивизам Огиста Конта (Auguste Comte) који је истакао нове задатке друштвених наука у своме „Курсу позитивне филозофије“ у 6 свезака (1830—1842).

Вршећи преглед и класификацију свих наука, Конт тражи да се оне све служе позитивном методом, т. ј. да испитују тачно утврђене чињенице (*des faits bien constatés*). И природне и друштвене науке морају да се служе истом методом, морају да без априорних идеја просматрају чињенице и да путем резонирања изведу основне законе у свима грама наука.

Наука о људском друштву има да се служи истим средствима као и биологија; то је *социологија* за коју је Конт сковао назив; она има да буде врховна наука у његовој класификацији. Он обележава социологију као „општу науку о људском мишљењу и делањима човека која су друштвом одређена и која се у друштву врше“. Досад се филозофија историје и сувише заснивала на финализму, т. ј. испитивала је циљ коме друштво тежи. Социологија неће говорити о циљу друштва, него о његовом развоју, о његовој еволуцији која је слична биолошкој. Социологија има да се служи историском методом јер ће своје тачно проверене чињенице налазити у историји. Али она ће прелазити преко индивидуалних појава у историји: у своме тражењу општих социјалних закона бавиће се више универзалном историјом него националном. По Конту, у свакој друштвеној заједници процес развоја врши се неминовно према истим законима. На пример свако друштво пролази кроз три фазе мишљења — теолошку, метафизичку и позитивну.

У томе упрошћавању сложености историског збивања Контова социологија личи понекад на школу природног права (он је чак своју науку назвао „социјалном физиком“, назив познат из XVII века). Али је позитивизам имао и врло добрих страна, он је учио тачној анализи и критици чињеница (без уношења априорних идеја), он је унео упоредну методу у правну историју и тиме је раскрестио с претераним испицањем народног духа. Конт је изнео значајну мисао о томе да се еволуција друштва врши у међусобном утицају многих чинилаца („консензус“ друштвених појава). Утврдио је да се еволуција врши постепено уз све већи утицај претходних генерација на потоње.

Контов позитивизам био је још више подупрт у следеним деценијама Дарвиновом теоријом која је имала јак утицај на социологију. Идеје о постепеном прилагођавању околностима, о борби између раса и врста, о одабирању јачих, о

постепеној еволуцији, почев од најнижих врста, — све те идеје дарвинизма имале су свој одјек и у историји права.

§ 15. Јерингови погледи на историју права. Рудолф Јеринг (Rudolf v. Jhering) у своме епохалном делу „Дух римског права на разним ступњевима његова развоја“ I-IV, 1852—1865, изнео је сасвим нова мишљења којима је променила начела историско-правне школе.

Ова је школа признавала за основ правног развоја непромењив народни дух. Јеринг истиче да треба разликовати две периоде у правном развоју: 1) у старом веку право се заиста развијало органски из националних начела, јер су све државе биле у непријатељским односима између себе, 2) али у новије доба видимо све јаче везе између народа, утицај једних на друге и потребу многих позјамца — и стварних и идејних. Величина римског права, према Јерингу, састоји се у тим што је оно постепено престало да буде искључиво национално *ius quiritium* и што је постепено, као преторско право, примило све више грчких и оријенталних утицаја и постало је готово међународно.

Затим је Савињин сматрао да се право мирно формира из народног убеђења, као и језик. Јеринг је прогласио да је оно резултат борбе између две класе — скупа људи којима постојеће право годи, и оних којима то право смета; они теже да га оборе; обично компромисом између те две тежње ствара се ново право. Право може бити добијено свесном борбом (ову је тезу Јеринг изнео у спису: „Борба за право“ 1872).

Историска школа сматрала је да се право развија спонтано, бесвесно. По Јерингу право се ствара као плод свесних и циљскоходних људских радњи (о томе подробно говори у делу „Циљ у праву“ I—II, 1877—1883). Право је свободна творевина човекова. Сва правна начела и све правне установе имају да захвале за свој постанак практичним мотивима, јер оне су само „талози историског искуства“, исто као и морална начела која нису човеку урођена. „Као што природа није човека научила да гради обућу, одело, зграде и лађе, тако га није упутила ни како ће да уводи потребне правне установе. Накратко право је исто историски производ као и техника. Како што природа није унела у Адамову душу претставу о лонцу или парној машини, тако исто није унела ни претставу о својини, браку и држави“ (Циљ у праву II, 79).

Овај далекосежни релативизам јавља се под Јеринга као плод утицаја еволуционог правца у биологији и у социологији. Одјек истог правца налазимо и код других савременика, напр. код Богшића.

§ 16. Богшић и историја словенског права. У другој половини XIX века јавља се велики радник у области

историје словенског права Валтазар Богитић (1834—1908). Joш као библиотекар у Бечу, објавио је интересантну студију о „обичајном породичном праву код Словена“, која је скренула на себе пажњу ученог света: прикупио је много података за обичајно и писано право Јужних Словена. Г. 1869 била му је повуђена катедра историје словенског права у Одеси; од почетка 1870 држао је тамо предавања на руском језику у току две године.

У својем приступном предавању Богитић нарочито замера правницима што су мало пазили на обичајно право. Осим закона и правне науке свуда је на снази и живо обичајно право; историчар права мора проучавати обичајно право у прошлости и у садашности, јер се у њему налазе остаци прастарих правних одредаба.

Идући за Јерингом, Богитић наглашује да се право не може проучавати усамљено, него у његовим односима с осталим социјалним појавама. Он захтева да се право изучава у вези с условима спољашње средине и то с географским положајем, економским стањем, социјалним односима, религијом, правима, политиком, историјом, па и карактером суседних народа.

Богитић мисли да ће, проширивши круг својих истраживања у томе правцу и користећи се упоредном методом, пронаћи законе развитка права, као што је упоредна филологија пронашла законе развитка језика. Као што словенска филологија истражује групу словенских језика у њиховом заједничком пореклу и у заједничким и засебним цртама, тако ће радити и историја словенских права. „У нашим предавањима ми ћемо се опширно бавити обичајним правом које је у историји словенског права играло најзначајнију улогу, стараћемо се да осветлимо однос обичајног права према писаном праву појединих словенских народа и земља, однос појединих правних установа између себе и према целом правном систему, најзад однос права појединог словенског народа или земље према осталим“.

Овај програм био је делимично извршен од Богитића у његовим предавањима. Иако су остала само у рукопису, вреди да се она прикажу као плод рада великог научника. Заначајна су по својој нарочитој систему.¹⁾

Богитић, место уобичајне дообе историје права на спољашњу и унутрашњу, предлаже своју поделу: I део је „историски преглед правних основа, чињеница и извора“, а II — „историја самог права“. У својим предавањима обрадио је само први део (који одговара спољашњој историји права). Изалагао је: А. преглед општих извора за познавање живота и својстава словенских народа, т. ј. општих извора за сло-

¹⁾ У његовој архиви у Цантату, в. А. Солонјев, Богитићева универзитетска предавања. Архив правни, LII (1937).

венску историју, B. историски преглед живота и својстава Словена и C. специфичне правне изворе. Најбоље је обрадио други одељак, који је поделио у 8 глава. Дао је подробен преглед словенских народа у географском и статистичком погледу, питање о њиховом пореклу и о њиховој вези с кријском расом. Описује словенске насеобине, т. ј. градове и куће, задржава се на страним утицајима и варошком животу. Испрично говори о економском животу Словена, о земљорадњи, о занатима, о трговини и морепловству. Затим о социјалним односима, о постепеном стварању класа и сталежа. Засебне главе посвећује *религији*: незнабоштву, хришћанству и јересима, затим *народној психологији* и *образовану*. Тек после тога долази кратак преглед политичке историје Словена, јер Богитић вели: „Извесан ниво развитка народног живота који у себи садржи и право, постоји раније него држава“.

Пошто су се слушаоци упознали са земљиштем и свима условима у простору и у времену, под којим се стварало и развијало право, треба се упознати с облицима реализације правних правила, т. ј. с тако званим изворима права. Ту Богитић подрбно говори о обичајном праву код Словена и о појму закона.

Можемо рећи да су Богитићева предавања била замишљена врло широко; хтео је да прикаже слушаоцима све спољашње чињенице, целу ону „juristische Aussenwelt“ која може да утиче на формирање народног карактера а тим самим и на формирање права.

Али на историју самог права није прешао; у томе је учинио много мање него Маћејовски, који је исто водио рачуна о спољним околностима, па ипак је осим спољашње историје права успео да изложи и цео систем историје права.

Богитић много говори о околностима које су утицале на народни карактер Словена; али кад говори о самом карактеру, слика га укратко, слично Маћејовскоме, у овим цртама: главна је црта — „неодоллива склоност друштвеном животу“, она се огледа и у задрузи, и у облицима заједничког рада (сипрега, моба), и у кривичном општем јемству и у гостопримству; из истог нагона јавља се и *жудња за страним облицима живота*, за подражавањем туђињу. Наглашава и *полицичку неслогу* Словена. Није додирнуо питање о томе, у колико су нови географски услови могли да промене овај првобитни карактер Словена.

У другом делу, у „унутрашњој историји права“ Богитић је обећао слушаоцима да ће их упознати с ембриологијом државе, са постепеним развитком државних клица и њиховим прелазом од једног облика у други, показавши слушаоцима како су у сваком стадијуму развитка потребна правна правила, почев од самосталне општине до савремене државе. Ипак није тај део обрадио.

Наукуствени катедру 1872, Богитић је већи део свог

живота посветio раду на Грађанском законiku за Црну Гору (издат 1888). Овај законик био је плод темељног проучавања народних обичаја и његовог префињеног цивилистичког знања. Као такав он одлично одговара народној свести Црногорца и јавља се као остварање идеала историско-правне школе — научне обраде оног права које у народу живи. Можемо ипак зажалити што се Богичић није вратио катедри и није обрадио целу историју словенских права коју је лепо започео.

§ 17. Историја словенских права у Зигелевом систему. Од г. 1874 до 1915 предавао је у Варшави историју словенских права Федор Зигел (1844—1921), писац монографије о „Душановом Законику“ 1872. Научник широких погледа, добар зналац словенских језика, био је под нарочитим утицајем енглеског позитивизма (ожењен Енглескињом) и држао је г. 1900 предавања у Оксфорду. Та су предавања штампана на енглеском језику и преведена на чешки; она обухватају само кратак преглед „спољашне историје права“, правних извора код Бугара и Срба, у Русији, у Чешкој, Пољској и Хрватској („Lectures on Slavonic Law“).

Своја универзитетска предавања у току 40 година држао је увек према истом плану: у првом семестру велики увод који је обухватао преглед разитка историско-правне науке од гласатора до XIX века; у II семестру излагао је историју старог словенског права до X века. У другој години предавао је најпре исприну историју пољског права, затим чешког. Јужне Словене није додиривао. Та су предавања била штампана неколико пута (од 1908 до 1915) али увек „као рукопис“. Илложићемо основна његова схватања.

Зигел сматра да је проучавање историје словенских права корисно за општу историју права. Проучавајући Словенство, јасније видимо социјалну улогу оних западних правних установа којих није било код целог Словенства. То су напр. папство, грађански staleж и феудализам. Православно Словенство развијало се изван папства; грађански staleж је развијен само код Чеха и у Далмацији. Феудализам је Словенима најмање познат. Словенство, изко аријско, развија се друкчије него Романи и Германи.

У незнабожачко доба (до X века) Словени су имали заједничку правну културу, али од примања хришћанства цепају се под утицајем западно-европске и византиске културе и развијају се у различитим правцима. Те црте разноликости исто су значајне за истраживање, као и црте сличности у правном разитку.

Основне су црте словенског права следеће: код Словена је обичајно право увек више значило него закони (исто као и у енглеском праву). Словенство не зна за рецепцију римског права. Уопште се словенско право слабо одвајало од религије и морала.

Иако је Зигел видео да је конкретно Словенство поцепано и подељено на различите правне системе, ипак га је понекад схватао као целину, напр. вели: „словенско право јесте наука која треба да нама обелодани начела друштвеног живота Словена као једне јединствене целине (одног единаго цѣлаго)“.

„Историја словенских права има задатак да опише промене друштвеног стања читавог Словенства у времену и да прикаже узроке тих промена па исто да пронађе законе које тим променама управљају. Претпоставка о јединству словенског друштвеног живота заснива се на овим конкретним чињеницама. Словени су правили на суседе утисак јединственог народа с истим цртама спољашним (боја косе и коже) и унутрашњим (уздржљивост, љубав према слободи).

Сами Словени сматрали су себе као једну целину. Стога морамо претпоставити да је постојао *заједнички поглед на све*, што потврђује вера, заједничка правна терминологија и упадљива сличност друштвеног живота не само најстаријег него и доцнијег доба (напр. у XIII в.). Иако је јединство словенског живота, нема спора, морало да слаби у току векова под утицајем других народа, ипак оно није коначно изчезло, јер су се укривавали утицаји једних словенских држава на друге и јер су се само виши staleжи код Словена подвргавали значајним променама, док је народна маса живела по својим стародревним обичајима, готово из времена незнабожачке старине“.

§ 18. Драгиша Мијушковић у Београду. После покушаја да придобије Богичића за катедру историје словенских права (г. 1880), Велика школа у Београду послала је у иностранство одличног питомца Драгишу Мијушковића. Највише времена провео у Варшави код Зигела; од год. 1887 почео на Великој школи своја предавања, од којих је штампано само приступно предавање, добро обрађено, које показује његов интерес за филозофију и социологију⁴⁾. Под утицајем Зигелова позитивизма Мијушковић дефинише историју словенских права као „скуп историја права главних словенских народа. Њен је задатак да пронађе законе постанка и разитка права код народа словенске расе“. Она не тражи неко апстрактно опште словенско право, него мора констатовати сличности и различности између појединих правних система да се пронађу закони постанка и разитка права.

У својим предавањима првих година⁵⁾ служио се у главном планом Зигелевих предавања. Починио је од кратког

⁴⁾ Др. Мијушковић, Историја права као наука. Бранч II (1888 г.).

⁵⁾ Служино се рукописом из г. 1888-9 који се налази код наследника проф. професора.

прегледа „општеарихских правних начела“, затим је прелазно на „преглед правних начела за време племенског живота“ до IX века, у којем је много места доделио правном животу Полапских Словена. Иако подаци о њима потичу из каснијег доба (од IX до XII в.), ипак је сматрао да, због правног конзерватизма њиховог, ови подаци могу послужити за слику правних начела из доба племенског живота. Као III глава овог увода долази „Постанак словенских држава у IX и X веку“.

Главну садржину његових предавања сачињава периода од XI до XIII века. Подељена је била у 4 дела: *Историја полског права, чешког, српског и руског*.

Највише места заузима историја полског и чешког права (коју је он научио од Зигеља): обухваћена су и државно право и приватно и кривично, али само до XIII века. Историја српског права као и руског обухвата много мање грађе, опет до краја XIII века.

Ово упоредно излагање историји права четири словенских народа само у најстаријем добу није га задовољило. Разумео је да би његов задатак био да продуби још недовољно обрађену историју српског права. Написао је студију о „Систему Душанова Законика“ у којој је показао лепо знање овог споменика XIV века, написао је и чланак о грчкој држави и њеним уставима у Средњем веку, јер је разумео да је проучавање Византије корисно за историју српског права.

Његова предавања из године 1900—1901 показују сасвим други план, у којем се он од Зигеља враћа Маћејевском. Не упоредна историја словенских права, него „историја српског права с нарочитим погледом на остала словенска права, тако да ће она служити као допуна историји српског права“ — ово је задатак његовог курса.

Као прво доба остаје „Преисториска периода“ (т.ј. аријска и опште словенска правна начела — обухватају 50 страна). Језгро предавања сачињава „Прва историска периода до XIII века“, у којој разгледа највише српско државно право и друштво (162 стране), затим много краће приватно право, кривично и међународно до краја XIII века (свега 70 страна заједно). Сасвим је кратко обрађено „друга периода: XIII—XV век“, иако би ова периода Душанова Законика заслуживала много већу пажњу.

Можемо речи да је Мијуликовић добро схватао проблем кад је поставио српско право у центар својих предавања, али није успео да оствари тај план; несрећна периодизација задржала га на периоди до XIII века, која је за историју српског права од најмањег значаја. У својим упоређењима служи се у главном паралелама из живота Полапских Словена, али игнорише Хрвате. Уопште није додирнуо историју права других југословенских земаља (Босне, Далмације и др.) осим Србије коју је једино проучавао.

§ 19. Историја словенских права у Кадлецовом систему. На чешком универзитету у Прагу предавао је 30 година историју словенских права Карло Кадлец (1865—1928) познат је по многим одличним монографијама, нарочито о породичној задрузи. Као претставник позитивног правца, није почео истраживање од априорних идеја о словенском духу у задрузи, него је критички испитао изворе и доказао да је задруга некад постојала код свих Словена, али да је истовремено социјални облик, познат многим другим народима на извесном ступцу земљорадничке културе.

Кадлец је хтео да пружи читаоцима историју словенских права у две књиге. Прва би имала да прикаже развјатк словенских држава а осим тога и преглед правних споменика. Друга књига говорила би о „судском праву“, т.ј. о грађанском и кривичном праву и оба поступка. Кадлец је стигао да заврши само прву књигу која је објављена 5 година после његове смрти (г. 1933) у француском преводу, као „Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves“.

У уводу Кадлец излаже своје опште погледе. Он наглашава разлику између развјатка јавног права и судског права код Словена. Само у овој другој области показали су Словени велико јединство погледа. Међутим у области јавног права, страни утицаји имали су велики значај; они поделише словенску расу најпре у две групе: православну и католичку, а затим и у засебне политичке јединице. Поједини су се словенски народи организовали у државе чија је еволуција пошла разним путевима у зависности од сразмера између домаћих и страних елемената културе.

Ипак у политичкој историји готово свих словенских народа, упркос овој диференцијацији, постоји црта која карактерише словенске народе од прве њихове појаве у историји до наших дана. Од најстаријих времена Словени су изнад свега стављали *личну слободу и слободу целог народа*. Они су се нерадо стављали под ауторитет једног човека, и стога је њихова слобода често дегенерисала у анархију. „Слобода“, ова реч, која је уједињавала словенске народе ради извојевања политичке независности, често их је доводила и до пропасти. Абсолизам није нашао терена код Словена, у колико су они управљали сами собом. Само Руси чине изузетак. Али баш руски абсолизам нема словенских основа, тако мисли Кадлец.

Дух слободе био је толико живак код словенских народа да је он остао и после пропасти појединих словенских држава и постао у вековима потчињености основ стремљења Словена за повратак политичке слободе.

Идеал Словена није био апсолутна монархија, него или демократија републиканског облика, или барем монархија умерена утицајем сталеша (status et ordines), т.ј. повлашће-

них слојева нације (племства и високог свештенства) који се створише код Slovena kao и код европских народа. Постојање политичких staleжа и скупштина (сталешких) је још заједничка црта јавног права словенских народа.

Не само постојање staleжа него и подела племства у две класе јавља се као општа црта словенског права. Карактеристичне су и неке црте административног, финансиског права и ратне организације, на којима се ипак писац није заустављао због недостатка простора.

Кадлец не излаже систем словенског права према појединим уставима и то из важних научних разлога. Ова метода могла би се применити, ако би смо знали политичку еволуцију свих словенских народа од најстаријег доба до доба њихове независности. Али пошто до сада није било књиге која би пружала преглед ове еволуције, морао је сам покушати тај преглед.

У правном развоју свих словенских закона треба раздвојити две периоде: 1. старо доба од преисториских времена, кад су Sloveni живели сви заједно као један народ, с незнатним разликама до краја IX или до X века после Р. Хр., времена кад се рађају поједине словенске државе, 2. модерно доба, од почетка X века до наших дана, у које су доба ове државе живе и делимично пропале.

Руси су једини Sloveni код којих се сачувао непрекидан низ правних споменика од почетка X века до модерног доба, јер су једино Руси створили државу чији живот није био изложен прекиду; остале су словенске државе на против или потпуно пропале или тек недавно васкрсле у савим новом облику, тако да садашња држава нема никакве везе са некадашњом.

Две чињенице — позна појава извора словенских права и редиговања већег дела њиховог у страним језицима (често на латинском) стварају велике тешкоће у проучавању словенског права. Мало имамо података за стару периоду. Нове тешкоће јављају се у познијем добу кад имамо доста правних споменика, јер су словенске установе искусиле значајне модификације од оног тренутка кад су племена створиле своје националне организације. Нова хришћанска вера радикално је променила њихову примитивну културу, она је широм отворила врата страним утицајима. У додиру с туђим народима словенско је право наравно много изгубило од свог оригиналног карактера и примило много туђих прописа. Ова денационализација права постаје временом све већа, и само стручњак може да разликује у доцнијем словенском праву оно што је оригинално од страног импорта.

У доба до X века можемо говорити о заједничком словенском праву. Да се пронађе заједничка база словенског права, треба елиминисати из доцнијег правног развоја појединих народа оно што је локално и индивидуално (регре-

сивна метода). Али ако приметимо у словенском праву неку установу или облик сличан неком туђем народу, ово је доказ да та установа или облик нису специфично словенски. Карактеристика словенског права остаће дакле само у ономе што се не налази у праву других народа.

Закључак је Кадлецов доста песимистичан. Што се тиче прве периоде, резултати науке нису довољни да бисмо могли дати читаву слику словенског права између IV и X века. У упоређењу с германским правом реконструкција правних уставова старих Slovena остаће увек фрагментарна, показује огромне празнине у тој I периоди. Па и за нову периоду, вели Кадлец, нећемо добити потпуне резултате. Док је право германских народа могло да се развија на националним основима, словенске су државе рано почеле да пропадају (изузев Русију); велике катастрофе потресле су цео правни систем и прекинуле правну еволуцију. Уколико је слабила животна снага словенских народа, утолико је између њих порастао утицај страног права.

§ 20. Научни рад проф. Тарановског. Велики значај имао је научни рад проф. Теодора Тарановског (1875—1936) на Београдском универзитету. Рус, рођен у Пољској, слушао је Зигелџа у Варшави и од г. 1899 почео је да предаје енциклопедију права и историју руског права на универзитетима. Дошавши г. 1920 у Београд, заузео је катедру историје словенских права која је остала празна после смрти Мијушковића. За наш предмет није било уџбеника: већ 1923 објавио је под Тарановски свој „Увод у историју словенских права“, у којем је знатно проширио Зигелџев историографски увод. У првом делу ове књиге приказује развој историје права као науке, од Средњег века до краја XIX; у другом делу описује постанак историје словенских права као засебне дисциплине, у вези са словенским преородом.

Истовремено изашао је и српски превод његове одличне „Енциклопедије права“ штампане г. 1917 у Русији. Нарочито препоручујемо обе књиге сваком студенту који би желео да продуби своја научна знања.

Затим је превео с пољског језика исцрпне чланке К. Кадлеца (из пољске енциклопедије) о почецима правног уређења код Slovena. Тиме је пружио студентима добру грађу о првобитном словенском праву.

Постепено је улазио и у историју српског права. Према традицији словенске и српске науке усредсредно је своја истраживања на добу Немањича за које има највише правних споменика, лепо прикупљених од Ст. Новаковића. У год. 1931—1935 објављује монументалну „Историју српског права у Немањичкој држави“. Изабрало од себе доба проучио је до сутница и дао потпуну анализу свих грана правних односа: државног, кривичног и грађанског права и судског

уређења и поступка. Његово широко знање дало му је могућност да свако нејасно питање осветли паралелом из других словенских права па и из правних система западне Европе. Његова је заслуга што је историју српског права проучио у општим схемама развитка европских држава. У Немањинској држави нарочито је istакао црте сталешке монархије, оне „умерене владавине“ (према Монтескијеу) коју је раније проучавао у Француској и у Русији. Можда због тога није довољно истицао црте феудализма (које су ипак довеле до расула српске државе — Србију и Босну), није увек довољно истицао ни значај византиског права.

Упоредбу српски и чешки законик (у расправи „*Majestas Carolina* и Душанов законик“), наглашава сличност између развитка католичког и православног словенског народа. По њему, разлика између католичке и православне Европе није нека антитеза „Истока и Запада“, као што се често мисли: ову су само две варијанте једне исте културе, засноване на хришћанству, на римско-византиској цивилизацији и на заједничком аријском (односно словенском) пореклу. Тарановски није био „словенофил“ у старом смислу те речи. Антитеза између Словенства и германо-романског света, коју је заштитио Н. Данилевски (писац дела „*Русија и Европа*“ 1872) изгледала му је погрешна. Стога био је одлучан противник новог правца „евразијства“ које опет тежи да противстави Европи Русију као засебан полуазијски свет. Стога је полемисао и против т.зв. „западно-словенског“ правца у најновијој пољској и чешкој науци, јер је сматрао да вештачко одвајање католичког Словенства води „раздрукљивању Словенства“.

Благодарећи својим широким погледима схватао је Словенство као целину, сматрао је да оно постоји као историјска чињеница и да је његово проучавање потпуно оправдано са научног гледишта. Замишљао је да напише општу историју словенских права, али га је напрасна смрт покосила у дуном напону научног рада.

§ 21. Рад на историји југословенског права. Под утицајем општег историско-правног покрета почиње продубљено изучавање националне историје права код Руса, Пољака и Чеха (на којем се нећемо заустављати). Почине и у југословенској науци, али се у њој доста доцкан одваја од опште-историских студија. Специфична црта тог рада јесте његова регионалност. Постоји доста монографија из историје права у Србији, у Црној Гори, у Босни, у Далмацији, у Хрватској у Словенској. Постоји доста издања локалних правних споменика. Али не постоји дело које би обухватало

¹⁾ в. наш чланак о њему у Југословенском Истор. Часопису II (1936), 459—466.

²⁾ К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, Београд 1924.

читав развитак историје права у Југославији — од најстаријег доба до Уједињења.

а) Рад на историји српског права почео је од „Историје словенских права“ Маћејовског и од чешке расправе Фр. Падлицког „Законик цара српског Стефана Душана савршен са старим земаљским уредбама у Чешкој“ 1837 (српски превод 1849). Ова расправа наглашава сличности извесне између српског и чешког права, као заједничке црте „које су Словени некада наследили од опште мајке своје Славе“.

Истовремено почело је објављивање средњовековних правних споменика — појединих преписа Душанова законика (у „Летопису Матице Српске“ г. 1828 и 1859) и многобројних повеља — у зборницима Карано Твртковића „Српски споменици“ 1840, Фр. Миклошића „*Monumenta Serbica*“ 1858 и Меда Пуцића „Споменици српски“ I—II, 1858—1862.

Г. 1853 дошао је на београдску Велику школу млади пштански доктор Никола Крстић да предаје „енциклопедију права и историју законознања“ почео је од „разгледања права источних народа — китајског, египатског, персијског“. Ипак је брзо пренео своју пажњу на словенско право. Тако је г. 1856 наштампао превод I свеске „Историје словенских права“ од Маћејовског, са својим примедбама које се тичу српског права. Од г. 1854 почео је да објављује у Гласнику Српског ученог друштва своја „Расматрања о Душановом законнику“ која је зчим проширио у „Расматрања о старим српским правима“ (Гласник VI, VII, IX и XI). Приказао је основе државно-правног уређења старе Српске државе, у главnome тачно, иако има и појединих погрешака (напр. у питању о ропству). Велика је штета што је Крстић г. 1863 отишао у администрацију и није се више вратио науци.

После Крстића је рад на историји српског права прешао у руке Стојана Новаковића. Филолог по струци, Новаковић је почео од издавања књижевних споменика. Г. 1870 издао је до тада непознат Призренски препис Душанова законика: од тог доба удубио се и у историско-правне проблеме. Између многобројних његових расправа истичу се: „Пронијари и баптистици“ 1887, „Римско-византиско право и народни правни обичаји“ 1887, „Село“ 1891 у којем расправља о средњовековним српским сељацима, „Средњовековна Србија и римско право“ 1906, „Византијски чинови и титуле у српским земљама XI—XV в.“ 1908. Највише се заслужно одличним издањима правних споменика: то су „Законик Стефана Душана“ 1898 с великим коментаром, „Синагмагмат Матаје Властара“ 1907 и „Законски споменици српских држава Средњег века“ 1912.

Плодан рад Новаковићев обухватио је скоро пола столећа: у исто време јавило се много других значајних радника и у Србији и на страни. А. Мајков изнео је још раније кратак преглед српских правних установа у „Историји срп-

ског народа“ 1856 (српски превод од Ђ. Даничића) и у посебним чланцима — о српској баштини 1860 и о провинци 1868. Руски пољак Р. Хубе објавио је лепу расправу о „Римско-византиском праву код Словена“ 1868, а проф. Зигел — споменуто дело о „Законику Стефана Душана“ 1872. Кијевски професор Т. Флорински дао је најширу анализу свих „Споменика законодавне делатности Душана“ 1888.

Велики број монографских радова јавно се у Србији: да споменемо расправе Јовава Авакумовића о средњевековној српској пороти 1885—1890 и 1894, Алексе Јовановића: „Историски развитак српске задруге“ 1896 и „Приноси за историју старог српског права“ 1900. Од нарочитог су значаја докторске расправе које су млади српски научници бранили на страни, напр. одличне расправе Божидара Марковића о српској пороти, Милана Влајинца о аграрно-правним односима у средњевековној Србији, Лазе Марковића о земљопоседу по Душановом Законику, Свет. Ђорића о кривници и казни по Д. З., па и П. Лебла о Душановом Законику и Ј. Герасимовића о истом¹⁾.

Напокон Конст. Јиречек дао је г. 1912 кратак али прецизан преглед средњевековног српског права у своме делу о „Држави и друштву у средњевековној Србији“²⁾. После рата је научни рад настављен у истом правцу. Опет се већи део његов тиче средњевековне Србије. Ту спадију расправе Д. Алимпића „Управне власти у старој српској Царевини“ 1921, М. Полићеве „Устројство правосуђа у старој српској држави“, 1923 Јеврема Герасимовића „Старо српско право“ 1925, поједине докторске расправе на страни³⁾, монографија М. Доленца о Душановом Законику и низ систематских чланака пољског научника Вл. Намисловског о појединим грамама права у истом добу. Као завршетак тих радова јавља се споменуто „Историја српског права у Немачкој држави“ Т. Тарањскога. Питању о односу између српског и византиског права и коментарисању нових правних споменика посвећен је научни рад А. Соловјева.

Најмање имамо радова који би излазили из оквира Немачког доба. Правно уређење Дукљанске државе анализира Н. Радојчић 1935, о аграрно-правним односима српских сељака под Турцима расправља М. Нинчић 1919. Истичу се две одличне расправе М. Влајинца „Моба и позајмица“ 1929

¹⁾ В. Markowitch, Das serbische Schwurgericht 1899; M. Wladitz, Die agrarrechtliche Verhältnisse im mittelalterlichen Serbien, Jena 1903; L. Markowitch, Grundbesitzhältnisse im mitt. Serbien ZvR, 1909; Sv. Djoritch, Verbrechen und Strafe im Gesetzbuche St. Duschans, ZvR, 1912; P. Lebl, Le Code Douchan, Paris 1912; J. Gerasimovitch, Duschans Gesetzbuch, Bonn 1912.

²⁾ C. Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalt. Serbien, Denkschriften der Wiener Akademie, Phil.-hist. Kl. 56 u 58 (III u IV. sveska „Hronopje Srba“ K. Јиречек у преводу Ј. Радоњића).

³⁾ напр. D. Gjurič, Das öffentliche Recht des mittelalt. Serbien, Freiburg 1926 и M. Mladenovitch, L'Etat Serbe au moyen âge, Paris 1931.

и „Згон или кулучење ван места становања“ 1932, које описују аграрне обичаје од срењег века до наших дана. Поједине расправе А. Соловјева истражују традицију српског права у Приморју, Зети и Војводини до XVIII века. Има доста радова о правном и државном уређењу Карађорђевог и Милошевог Србије и о првогорском праву у XIX веку. Али не постоји још целокупна историја српског права од Дукљанске државе до XIX века.

б) Врло мало је рађено на историји босанског права. Не постоји потпуна збирка босанских правних споменика, разбацаних у разним издањима. Доста су слабе расправе Ђира Трухелке „Државно и судбено устројство Босне у доба прије Турака“ 1901 (и немачки — 1907) и „Хисторичка подлога аграрног питања у Босни“ 1915. Боља је чешка расправа К. Кадлеца „Аграрно право у Босни и Херцеговини“ 1903. Турско доба остало је готово недодирнуто: није још почело објављивање и проучавање многобројних турских правних аката и законика. Једино је Ф. Спахо издао „Турске рударске законе“ 1913, а Ђ. Трухелка неке „Турско-словенске споменике дубровачке архиве“ 1911 (осим Кадлецова, све су ове расправе штампане у „Гласнику Земалског Музеја“).

в) Рад на историји хрватског права постао је у главном из потребе да се ипумачи државно-правни положај Хрватске у оквиру монархије. Стога је већи део његов посвећен уговору с краљем Коломаном г. 1102. То је питање било расправљано и у XVIII веку, напр. од Б. Крчелића, нарочито после Пожуњског сабора 1843, кад је Ст. Хорват изнео мађарско гледиште да је Хрватска само подјармљена покрајина¹⁾. Њему је са хрватске стране одговорио Фр. Жигровић. Затим ређају се радови Е. Кватерника 1860, Ив. Тисалчића и Фр. Рачког и њихових противника Л. Салаја и Фр. Деака (све 1831). Истих година почео је велики рад на издавању правних споменика — збирком државно-правних докумената које је прикупио Кукуљевић²⁾. Оснивање Југословенске Академије омогућило је тај издавачки рад у широком обиму: да споменемо само серију издања законских текстова — Monumenta historico-juridica sv. I—XII, 1874—1938 и велики хронолошки зборник свих хрватско-далматинских повеља и исправа — Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae sv. II—XV, 1904—1936.

Највише се проучава хрватско право у доба до г. 1102. Ту спадају радови Фр. Рачког „Нутарње стање Хрватске прије XII столећа“ (у Раду Југ. Ак. 1886—1892) и И. Ружића „Друштвено стање Хрвата у најстарије“ доба (у Мјесечнику 1910—11). Велика расправа Н. Томашића „Темељи др-

¹⁾ St. Horvath, Ueber Kroatien als eine durch Unterjochung erworbene Provinz, B. P., 1844.

²⁾ Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, I—III, Zagr. 1861—62.

жавног права Хрватског краљевства“ 1910 опет испитује уговор краља Коломана, после Рачког и Паулера. Доста су малобројни радови из других области, напр. Шиловића о старом кривичном праву и Марка Костренчића о Винодолском статуту 1923. Велики значај има огроман рад Вл. Мажуранића, скромно назван „Приноси за хрватски правно-повјестни рјечник“ (у XI свезака 1908—1922). Оваква енциклопедија не постоји на другим словенским језицима. Проф. Зигељ рекао је поводом тог дела: „Те чланке ваља само систематски сложити да би Хрвати добили своју историју права“.

Од г. 1911 почела су на Загребачком свеучилишту предавања из хрватске правне повјести поверена д-р М. Костренчићу, који је радио и код проф. Зигеља у Варшави. Објавио је неколико одличних монографија, а г. 1923 штампао као рукопис удбеник „Хрватска правна повијест“. У њему је дао, после прегледа историско-правних доктрина, анализу правно-историских извора хрватског права до г. 1526 (без далматинских статута); додао је томе и кратак преглед Душанова законика. Пошло је недавно отишао у управну службу и у пензију, њега је заменио на катедри д-р Антун Дабиновић, писац расправе „Хрватско државно право у давнини“ 1937. Његова предавања, као што се види из факултетског распореда, обухватају само „хрватску правну повијест у вријеме народних владара“.

г) Историја права у Далмацији проучавана је најчешће засебно од хрватске. Почиње од заокружене расправе руског проф. Александра Рејца о „Уређењу и правном стању далматинских градова и отока у средњем веку“ (немачки 1841, руски и талијански 1845). Неколико расправа посвећено је историји аграрног питања у Далмацији, почев од А. Дел-Ивелија 1873 и до Милорада Мединија 1920. О правном уређењу Дубровника много је писао Коста Војновић („О државном уређењу републике дубровачке“ 1891, „Судбено устројство реп. дубр.“ 1891—93, „Црква и држава у Дубр. реп.“ 1894 и др.). О поморском праву у Далмацији писали су М. Костренчић (у Мјесечнику 1914—15) и Вл. Брајковић г. 1933. Замишљена од Ивана Строхала „Правна повијест далматинских градова“ 1911 зауставила се на I делу, у којем се расправљају више историско-етнографска него правна питања. М. Костренчићу дао је темељу анализу „Слобода далматинских градова по типу трогирском“ (у Раду 239, г. 1931) т. ј. њиховог односа према краљу Коломану и његовим наследницима.

д) Ретка су дела која налазе из регионалног оквира. То су напр. Ф. Леонтовича „Древнее хорватско-далматское законодательство“ 1868, библиографски нацрт Богшића „Писани закони на словенском Југу“ 1872, Богшићев „Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена“ 1874, који

има велики значај и за историју права, затим поједини чланци Бож. Петрановића („О освети, мирењу и вражди“ у Раду књ. 6, „О кметству“ ib. 30), немачке расправе Миллошића и Веснића о крвици освети и недавно М. Костренчића „Јавна вера у правној историји Срба и Хрвата“ 1930.

е) Доста касно почело је проучавање историје словенског права, од расправе Ј. Бабника „Следови словенског права“ 1882. Затим је неколико радова било посвећено старинском обреду устоличења корупних херцега и улози слободних сељака — „касега“ у том обреду. Оснивањем Љубљанског универзитета после Уједињења научни рад добио је нов полет. Први професор историје националног права, пок. Мих. Јасински (1921—1933) проучавао је истарске статуте — Каставски и Веприначки (у Зборнику знанствених расправа 1924—28) а садашњи професор Јанко Полец написао је опсежну монографију „Краљевство Илирија“ 1925 и неколико расправа о положају сељака („Свободници на Крањском“ 1936 и др.). Највише је ипак урадио професор кривичног права Метод Дolenц: од 1910 објавио је око 40 мањих и већих чланака из разних области, нарочито из историје кривичног права, судског уређења и поступка. Затим дао је систематски преглед Душанова Законика у упоређењу с правним одредбама које су у исто доба важиле у Словеначкој¹⁾. Г. 1935 изашло је његово велико дело: „Правна згодovina за словенско оземље“ у којем је писац обухватио целу историју права у словеначким земљама од најстаријег доба до Уједињења у свим њеним гранама. Сличан општи преглед недостаје још за српско и хрватско право.

§ 22. Историја права и социологија. Од времена Огиста Конта јавља се замисао о социологији као науци о људском друштву. Она је према Контовој дефиницији „општа наука о људском мишљењу и о делањима човека која су друштвом одређена и која се у друштву врше“. Она има да обухвати све стране друштвеног развика — не само државу и право него и економске и верске односе и уметност. Она треба да се поводи за примером егзактних наука и да ради само „на основу проверених и утврђених чињеница“. Поводећи се за егзактним наукама она има за циљ да пронађе *основне законе* према којим се догађаји реалног живота у истину збивају и морају да се збивају. Према томе, по Келзеновој дефиницији, социологија је каузална (или експликативна) наука, док правна наука припада нормативним дисциплинама: она истражују само норме по којима нешто треба да буде, што се и не мора остварити.

¹⁾ М. Dolenc, Dušanov Zakonik. Primerjalni prikaz pravnih razmera po Dušanovem Zakoniku in istodobnem germanskom pravu s posebnim ozgrom na Slovence. Ljubljana 1925.

Правна историја као историјска дисциплина несумњиво припада истим каузалним наукама као и социологија. Поставља се питање, неће ли социологија као новија наука ширег обима, истиснути историју права. С тога треба да испитамо сличност и разлику између историје права и социологије.

Социологија у многоме потсећа нас на школу природног права која је веровала да ће створити „социалну физику“. Сам је Конт називао овако своју будућу науку док није за њу у четвртој свесци сковао нови назив (из једне латинске и једне грчке речи). Налик на биологију ова наука треба да утврди непроменљиве законе друштвеног поретка, али у томе она греши. Као што је утврдио нео-идеализам почетка двадесетог века (философи Винделбанд и Рикерт), основна је разлика између природних и друштвених наука што су прве — *континуиране* (законске); оне заиста могу да утврде неминовне законе којима се без изузетака потчињава физички свет. Међутим друштвене појаве подлежу утицају многобројних укрштених узрока, од којих су најјачи елементи — човечија воља и човечији дух. Они стварају засебне, понекад неочекиване појаве које се не могу поновити (различите индивидуалности, таленти, националности, историјске чињенице). С тога су друштвене науке *идиографске*: оне описују и објашњавају засебне црте (видија) друштвених појава. У нашим наукама тешко можемо да утврдимо законе; боље је говорити о општим правцима, смеровима (тенденцијама) извесних друштвених покрета који могу да буду промењени људском вољом и укрштавањем многобројних психичких узрока.

Ово је делимично разумео сам Огист Конт кад је говорио о томе да је била разлика између социологије и биологије у томе што у људском друштву „утицај претходних генерација на потоње стално расте“. Богато историјско наслеђе, нагомиланост психичких наслага обележава одлучну границу између људског друштва и животиња које увек живе по истом инстинкту, по истим биолошким законима.

Због ове сложености друштвених појава социолози често падају у погрешку рационалиста XVII века, у произвољно стварање друштвених закона у зависности од пишчевих погледа. У тежњи да пронађу опште законе развитка читавог друштва, социолози често се служе упрошћавањем, монистичким свођењем узрока развитка друштва на неки јединствени чинилац. Стога, иако постоји сто година, социологија се увек још рачуна као млада наука; није још дефинитивно нарадила једнообразну методу.

Тако је на пример примена биолошког правца довела до схватања друштва као органа који подлежи закону диференцијације и интеграције. Аналогија Дарвинизма своди развитак друштва на борбу раса и на одабирање јачих раса (Гобино). Економски материјализам хтео би да цео развитак друштва сведи на економски чинилац (Маркс и Енгелс).

Други су сву сложеност друштвене стварности сводили на физички фактор (Демолен) или на демографске податке (број становника — А. Кост). Француска школа нарочито подвлачи верски моменат (Диркем) или опет психичка својства личности (теорија подражавања код Тарда). Говори се и о колективном духу (Ле Бон) и о народном духу (Вундт) и т.д.¹⁾ Напокон немачка формална социологија (Зимел и Визе) признаје за предмет социологије само друштвену форму, док друштвену садржину препушта праву и историји. У тој последњој школи осећа се извесно разочарање у томе, што је социологија хтела више да обухвати него што може да савлада. Она мора да ограничи своју амбицију на компаративно и синтетичко изучавање појединих људских институција. У томе она мора да се служи историјским методом, јер је она порасла из историје. Само из историје, и то највише из историје права може она да при оне позитивно утврђене чињенице које могу да нам служе за објашњење друштвене еволуције.

Као што каже Туртулон, „савремена социологија тежи да пронађе опште, основне узроке друштвених појава; тиме она добија у „генерализовању“ узрока али губи у „реалности“ њиховој. Она елиминира непосредне индивидуалне чињенице и ставља етикете на живе конкретне појаве“. Разлика између социологије и историје у томе је што социологија хоће да дође до познавања схематичких општих узрока, док историја тежи познавању индивидуалних узрока сваке чињенице. Историчар мора утврдити генеалогичку узроку различите природе повезаних и укрштених међусобно. Сложеност и различитост узрока у историји много смета апстрахирању.

Историја права налази се између историје и социологије. Социологија узима у обзир у сваком узроку само оно што може претворити у апстрактну формулу, напротив историчар проучава да тачнина сваки објективни узрок. Међутим правни историчар проучава само оно што је оставило траг у правном систему.

Напр. благодарећи енергији Наполеоновој био је издат грађански законик г. 1804. Историчар мора да забележи сва делања које је Наполеон учинио у то доба. Историчар права узме од тога само оне поступке који су утицали на издање текста и уношење или укидање појединих одредаба. Социолога неће занемати ове радње; за њега има значај „монархичка кодификација“ дошла у одређеном добу развитка монархије, свеједно да ли је то учинио Наполеон или Вилхелм II. За социолога релевантни су само слични узроци и сличне последице обеју кодификација.

Историја права налази се између историје која тежи

¹⁾ Драгослав Тодоровић, *Постанак и развитак социологије*. Б. 1938.

индивидуалном објашњавају друштвених појава, и социологије која тежи генерализацији узрока.

Историчар права мора, с једне стране, да груписа све засебне чињенице које су у једној земљи на пр. створиле феудализам, а с друге стране и да утврди оне установе које имају заједничке црте у различитим земљама.

Историја права има свој одређен делокруг, ужи него бескрајно поље социологије — то су правне појаве у њиховој постепеној еволуцији у сваком засебном народу.

Као што социологија мора да се служи историском методом, тако исто историчар права мора да се служи социолошким методом. Он мора да води рачуна о међузависности свих друштвених појава (о њиховом консензусу према Контотовом изразу) и о зависности права од многобројних духовних и физичких чинилаца (Монтескијеов релативизам). Али историчар права мора избегавати научни мовизам: он не може да утврди опште законе развика права, јер у ствари наћиће само опште *правце* друштвеног развика у правним системима појединих народа, од којих је сваки преживео своју засебну судбину под многобројним и различним утицајима.

Главна литература.

Др. Мијушковић, Историја права као наука, Браничево г. П (Б. 1888); R. Stintzing und C. Landsberg, Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft München, 1880—1910; Жив. Перлић, Један поглед на еволуционистичку правну школу, Глас Срп. Кр. Акад. 74 (Б. 1908); Ф. Ф. Зигелъ, Лекции по истории славянскихъ законодательствъ Ч. I, Варшава 1909; P. de Tourtonlon, Les principes philosophiques de l'histoire du droit, Lausanne 1908—1919; Paul Vinogradoff, Outlines of historical jurisprudence, Oxford 1920; Marko Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, Zagreb (s. a) 1—78; Т. Тараповски, Увод у историју словенских права, Београд 1923 (2 изд. 1933); E. Spektorski, Zgodovina socijalne filozofije, zv. I, Ljubljana 1932.

В. ИСТОРИЈА СЛОВЕНСКИХ ПРАВА.

I. Општа начела. Прва периода.

§ 23. Задатци науке историје словенских права.

У историји словенских права било је неколико тенденција у одређивању задатка ове науке.

Почетком XIX века Карамзин је додирнуо проблем *првобитног* општесловенског права (у периоди пре постанка појединих држава); идући за њим Раковецки је продубио то питање и анализирао Руску Правду као споменик тог општесловенског права, у чему је делимично погрешно.

Затим је Мађејовски дао једну широко замисљену конструкцију: *првобитно словенско право* треба проучавати у добу до IX века, а од тог доба изнео је *упоредну историју словенских права*. Тако је за сваки правни институт износио најпре црте пољског права а затим сличне или различите црте исте установе код других словенских народа. Тиме је Мађејовски показао да наша наука има два циља: један је истраживање прасловенског заједничког права, други је обрађивање упоредне историје словенских права, као једног дела свеопште историје права.

Истовремено (од Еверса и Рајца у Русији) почиње проучавање *националне историје права* сваког словенског народа, које се служи упоредном словенском методом (од епохалне расправе Фр. Палацког г. 1837). Ово је трећи задатак наше науке, нарочито плодан и значајан.

Сва ова три задатка имају свој значај и у наше доба, сваки од њих води нас ширим упоредно-правним студијама у којима се тачно познавање конкретних чињеница везује и за покушаје социолошких схема и утврђивања општих правца развика. Да прецизирамо сва ова три задатка као актуелна.

1. *Историја првобитног словенског права*. Историја словенских права имала би за први задатак, да помоћу регривне методе, тачног проучавања извора и упоређења с другим аријским народима на истом ступњу развика, наслика нам *оитийсловенско право* (пре IX века); због недостатка извора тешко је у њему пропратити постепени развика и диференциацију. Стога је ово истраживање могуће

у облику правних старина (*antiquitates juris*), т. ј. засебног статичког излагања појединачних појава државног, кривичног и грађанског права и поступка. Оваква слика даје нам позавну тачку за истраживање историје права појединих словенских народа (тако су радили Зигел и Кадлец).

2. *Национална историја права на бази упоредно-словенског права.* Најважнији задатак наше науке јесте испрвна конструкција националне историје права сваког дотичног словенског народа, ради разумевања целокупног тока његовог правног живота и његове садашњости, њених недостатака и њених задатака. У томе је истраживању свако упоређење корисно, али од нарочитог је значаја упоредно словенско право. Он може најлакше да нама објасни поједине установе (и правне изразе) у националној историји права, које саме по себи нису доста јасне. Понекад, у оскудици тачних извора немамо довољних података о некој правној установи; онда упоређење с другим словенским народима дозвољава нама да допунимо ову празнину. Овакво упоређење донело је лепе резултате нарочито у историји српског и бугарског права, где због оскудице споменика не бисмо могли објаснити изразе као „свод, најезда, пристав и др.“ без помоћи руских, пољских и чешких података.

3. *Упоредна историја словенских права.* Као што смо видели, упоредна историја словенских права јавља се као отпор прецењивању државотворног германског елемента у светској историји. Још од доба хуманизма смисао европске историје сводно се у главном на замену римског елемента германским (у томе се слажу и Монтескије и Хердер и Хегел). Обично омаложавање словенског елемента изазвало је нову концепцију (покревну од доброћудног Хердера): словенски свет има да се стави упоредо с германским или чак изнад њега. Требало је да се утврди у правној области, које су специфичне црте словенског уређења. Њих су лепим бојама сликали и Раковецки и Мађејовски. Али априорност њихових конструкција изазвала је извесно разочарање. У другој половини XIX века видимо под утицајем позитивизма озбиљно схватање упоредне историје словенских права. То би била наука која има да обухвати све сродне словенске народе као чланове једне несумњиво постојеће језичке и културне заједнице.

Наш ће задатак бити да прикажемо на првом месту историју права у свим покрајинама југословенског народа — и у Србији и у Босни и у Хрватској и у Далмацији и у Словенској. Али осим тога приказаћемо и основне чињенице државно-правног развоја других словенских народа — Бугара, Руса, Пољака и Чеха. Држимо да ће овакво упоредно излагање бити корисно и за продубљено разумевање историје југословенског права, па и за упознавање са судбином братских словенских народа.

Судбина словенских народа, у многоме слична, а у многоме и различита, јавља се као плодно поље за стварање опрезних закључака, за примену упоредно-правне методе. Историја словенских права јавља се као део опште историје права, нарочито значајан јер истражује оне народе који су нама најближи и који ће још вршити велику улогу у историји Европе XX века.

§ 24. Периодизација историје словенских права.

Богинић се није задржавао на питању о периодизацији. О томе је подробно писао Зигел који узима за основ поделе — психичке промене у погледима словенских народа. Стога издваја прву периоду као *пребиханску* (до X века). Онда су Словени имали заједничку правну културу, док по примању хришћанства цепају се културно под утицајем западно-европских и византиских схватања.

Од X века почиње друга периода, *хришћанска*, коју он дели у три доба: а) Борба између хришћанских и незнабожачких начела, б) доба стабилизације средњевековних правних начела и в) ослобођење од тих начела и превласт световних елемената. Код је почео да примењује ову поделу на поједине словенске народе, испало је да нема довољно подударности. Напр. периода II-а (борба између хришћанских и незнабожачких елемената) свршава се по њему у Хрватској године 1102, у Србији 1181, у Чешкој г. 1253, у Пољској г. 1300, а у Русији тек г. 1453. Периода II-б (стабилизација средњевековних начела) свршава се у Хрватској у XVI веку, у Србији г. 1456, у Пољској г. 1505, у Чешкој г. 1434, у Русији г. 1700. Испала да је Србија прошла кроз две периоде до 1456 г. док је Русија проживела само једну. Напокон периода II-в (превласт световних елемената) свршава се у Чешкој г. 1627, у Пољској г. 1795, у Русији још траје; на Хрватску и Србију није применио ову поделу, а Бугарску уопште не спомиње у читавој схеми.

Мислимо да је Зигел погрешно у томе што је узео и сувише абстрактно мерило које се ве маже применити на правно уређење. Затим психичке промене не могу се обележавати тачним датумима. Трећа је погрешка његова у томе што он сматра, као и Мађејовски, да историја права има да истражује само право независних држава. Чим је народ подвао под туђина, нема више историје права. Стога свршава историју чешког права г. 1627, а српског већ г. 1456.

Миљушковић је покушавао самосталну периодизацију. Као I периоду узимао је време племенског живота Словена до деветог века. Као другу — периоду од IX до краја XIII века, доба примитивних држава. Трећа периода му је од XIII до XV века. Даље уопште није ишао.

Кадлец узима као прву периоду незнабожачко доба до краја X века. Од тог времена долази „модерно доба“, кад је

хришћанство увело нове правне идеје. Свака држава, по њему, развија се у том добу засебно, и он не покушава неку заједничку поделу. Исто као Загел, престаје да говори о средњовековној Србији и Бугарској чим су потпали под Турке, о Чешкој после 1627 и о Пољској чим је изгубила самосталност.

Ми сматрамо да је задатак историје словенских права шири. Она мора да обухвати правни развитак и промене у праву свих словенских народа — и у доба самосталности и у доба потчињености. Она има да води рачуна о разликама у судбини појединих народа, али да пренађе и опште правде њиховог развитка. Ту је намеродавније државно уређење: у његовим променама можемо наћи заједничке црте.

Наша ће периодизација бити следећа.

Можемо оставити на страну периоду опште-словенских начела, о којој се често говорили поједини научници. У ствари имамо врло мало података за ову периоду: једино податци упоредне филологије дају нам доста скромне закључке. Нешто нам пружа упоредна метода; али се и она своди на своди на неколико бледих схема. Стога ћемо навести ову „прасловенску“ периоду само као увод.

Као I периоду узећемо доба од VI века (кад имамо прве сигурне податке о Словенима) до IX века. Ово је доба расељавања Словена као многобројних племена, која немају још трајне државне организације. То је доба *племениског и племенског живота*.

II периода почиње од средине IX века кад се готово код свих словенских држава стварају трајне државне организације. Истовремено шири се хришћанство и из Рима и из Византије (благодарећи Св. Кирилу и Методију). У вези с тим почиње рецепција туђег права (римског, византиског и германског). Прве словенске монархије брзо долазе до експанзије, али затим или пропадају или улазе у дубоку кризу, подељене између чланова династије. Ова периода *примитивних држава* завршава се готово код свих Словена у XII веку. Тако Хрватска губи своју независност г. 1102, Бугарска је много раније подјармљена и налази се под Византијом до 1185 г., Дукљанска држава улази у кризу средином XII века, Русија се све више дели између чланова династије после 1137 г.; исто Пољска после 1139 г. и Чешка у другој половини XII века.

III периода то је доба *сталешких држава*. Јављају се јачи владари који опет уједињују државе; али карактер државе се мења. Формирају се повлашћени сталешки, а сељаштво постаје везано за земљу. На државним саборима ствара се разгранато законодавство. Ова периода завршава се крајем XV или почетком XVI века.

Онда почиње IV периода — *победа апсолутизма* над сталешким државама. На Балкану победио је туђински ап-

солутизам: Бугарску још крајем XIV века, а српске земље крајем XV века. Хрвати, Чеси и Словаци изабрали су г. 1526 Хабзбурговце и потпадају под аустријски апсолутизам. У Русији ствара се домаћи апсолутизам од доба Јована III (од краја XV века). Само Пољска иде засебним путем, али крајем XVIII века пада као жртва суседних апсолутних монархија.

V периода — од почетка XIX века, то је *доба демократизације Словенства* и борбе за поновно стварање самосталних држава. Карађорђевићев устанак г. 1804 пробудио је Србију; г. 1815 успостављена је Пољска краљевина. У Русији јављају се покушаји либералних рефорама г. 1801—1811, које су у главном остварене г. 1860-х. У Аустрији почиње борба за самосталност словенских народа, нарочито јака од г. 1848. После руско-турског рата г. 1877 успостављена је Бугарска. Напокон велики рат довео је стварања Чехо-Словачке и Југославије и до васкрса Пољске. Ствара се ново право словенских држава које већ припада садашњици.

Видимо да и у овој подели у пет периода нема потпуно подударности у развитку свих споменутих народа. Има појединих задоцњења и размимотицања, која зависе и од географских прилика и од ратова и од многих других узрока. Ипак смо утврдили основне тежње правног развитка словенских народа.

§ 25. Општи поглед на историју права Средњевековне Европе. Че то, кад се говори о средњевековном праву (од V до XV века), оно се узима као целина, ствара се општа дефиниција неког „феудалног средњевековног права“. Оно би се карактерисало отсуством система, партикуларизмом, превлашћу обичаја, мешавином јавног и приватно-правних начела, неспособношћу за апстрактно мишљење и т. д.

Међутим ово је тачно само упола: у ствари Европа оног доба зна за два основна правна система (од којих се сваки опет дели на неколико њих); они су у великој супротности један према другоме.

Први систем можемо назвати „северно-европским“ (иако он обухвата не само северну, него и средњу Европу и продира према Југу). Ово је систем примитивних „варварских“ народа, оних многобројних Германа и Словена који заплускују читаву Европу. Њихова правна схватања заиста одговарају наведеном појму „средњевековног права“. Она су заснована на превласти обичаја који се само постепено скупљају у законске зборнике. У тим зборницима на првом је месту кривично право и кривични поступак; ово је право примитивно и грубо, али није жестоко. Казне су већином у стоци или у новцу, врло су ретке смртне и телесне казне. Само постепено ствара се код њих законодавство владаре. Само постепено ствара се код њих законодавство представничтва; ова дејатност почиње од повеља, од указа поводом

појединих случајева. Ово право одговара аграрној структури друштва, интересима повлашћених земљопоседника који воде прву реч у друштву. У тим законским одредбама нема система, нема апстракције, одредбе теже да буду што конкретније. Слабости централне власти одговара правни партикуларизам и регионализам — свака област има свој правни систем, своје засебне црте којих се чврсто држи. Ово правно стање продира са Словенима у централну Европу и на Балкан, а с Германима освајачима у Француску, Енглеску, Шпанију, Ломбардију и чак у Јужну Италију. У том правном систему можемо разликовати две основне групе: германску и словенску. О сличностима и о разликама између њих говорићемо даље.

Сасвим је друкчији у истим вековима (од V до XV века) систем јужно-европског „медитеранског права“. Он је базиран на традицији многовековног високо развијеног римског права које је пред пад царевине изградило свој величанствен систем. Он се карактерише сасвим обратним цртама. Ово је право једве културне и напредне државе, апсолутне монархије с развијеном бирократијом, с богатим варошким staleжом и са разгранатим трговачким односима. Ово право развило се до тавчина у многим правним школама и у делима учених правника који воде тачве дефиниције; они примењују животу извесна филозофска начела и примењују на право строг систем који води од апстрактног конкретном. Тај правни систем можемо поделити у два дела: романски и хеленистички (византиски). У Византији је правни систем велике римске царевине добио свој завршетак у Јустинијановој кодификацији: она тежи да све стране живота обухвати у заокруженом кодексу, у којем ва прво место ставља приватно право (породично, стварно, наследно и варочито — облигационо). Ово је право апсолутне монархије, прожете хришћанским погледима, право монархије која тежи да уреди целокупну администрацију — световну и црквену.

Правничке школе у Цариграду и поједини царски — законодавци доста су учинили и за даљи развитак византиског права које се развија увек у истом правцу.

У областима бивше западне Римске царевине романско право исто је засновано на традицији римског права. Ту нема чврсте царске власти: ипак талијанске и далматинске веројачи чувају његову традицију у својим аутономним статутима, и опет воде исту бригу за приватно право и за што савршенију администрацију и правно пословање. Од XI века у талијанским варошима почиње препород римског права: велики рад научника, глосатора и коментатора који прилагођавају Јустинијанов корпус потребама живота и развијају правну науку у суштиним полемикама и коментарима. Овај је рад

извршио преокрет у правном животу готово целе Западне Европе.

Историја правног развитка средњевековне Европе ве своди се на мирно развијање народних начела из примитивног обичајног права сваког појединог словенског или германског народа (као што је учинила Савињџјева школа). Напротив она је сложена и непрекидана историја борбе социјалних свага и правних идеја. С једне стране германске и словенске установе имају тенденцију да се развијају полагано и конзервативно у националном духу. Али с друге стране сваки германски или словенски народ осећа више или мање утицаје снажног и много напреднијег система римског права. У зависности од свог географског положаја и политичкиг прилика поједини народи трпе тај утицај у различитим дозама и у разна доба свог развитка. Стога је однос између римског права и домаћег права сасвим друкчији код Талијана, Француза, Немаца, Југословена и Руса. Тај однос варира и према staleжима. Док се племство обично држи националног права, али прерађује га у своју корист, црквени staleж и варошани јављају се као носиоци римског права; сеоски staleж држи се свог обичајног права, али има најмањи удео у развоју и у кодификацији права.

§ 26. „Варварски законици“ германских народа. Зауевши многе земље Западне Европе, германски народи створили су чврсту државну организацију са краљевима на челу. Освајачи су се свуда понапали као владајући народ, одузели би од становништва једну или две трећине земљишта, држали би у својим рукама читаву војску и управу и били би увек спремни за рат као војници. Донели су собом начело персоналних права, типично за Средњи век. Потчињеним народима — бившим римским грађанима дозвољавали су да се и даље служе римским правом¹⁾, али освајач — германског порекла могао је живети само по ономе праву у којем се родио. Појединац је собом носио своје национално право чак и изван своје државе, и сваки суд имао је да њему суди по његовом праву. Овај *персонални принцип* потпуна је супротност *територијалном принципу*, према којем се појединац сада потчињава месним законима (*lex loci*). У средњевековном суду на Западу прво је питање било о томе: по којем праву странка живи (*qui lege vivit?*). У случају да су странке припадале разним правним системима, најчешће би се састао мешовити суд и тежио да нађе компромис.

Чим су се Германи настанили у новим земљама, примили хришћанство и латинску писменост, јавља се код њих снажан покрет за уписивање њихових правних обичаја. Један

¹⁾ Inter Romanos negotia causarum Romanis legibus praecipimus terminari, вели указ краља Клаудара г. 560.

од главних узрока тог покрета лежи у томе што је њихово право било изложено у новом амбијенту страним утицајима и многим сукобима. Баш у оваквим критичким моментима јавља се потреба кодификације, која се не осећа док се обичаји развијају у мирној затвореној средини. Током V и VI века настаје читав низ законских зборника, писаних рђавим латинским језиком, који су доцније добили подруглав назив *leges Barbarorum*.

а) Најтипичнији су законици северних Франака. Око г. 508 јавља се закон *lex Salica*, — законик Салиских Франака, оних који створише државу у Северној Галији. То је невелик зборник (65 одредаба у старој рецензији) састављен од четири изабрана старца који су се још сећали старог живота с оне стране Рајне. Већи је део одредаба из кривичног права: свако убиство, свака телесна повреда, увреда и крађа може да буде откупљена новчаном глобом. Често се прави разлика у кажњавању према сталежима (племић, слободан човек, роб) и према народима (напр. за убиство Франка плаћа се три пута више него за убиство Гала). Доста одредаба приказују нама суд од дванаест изабраних из народа „рахинбурга“ (доцније шефена), пред којима странке доказују своја права „Божјим судом“ — судским двобојем и испитивањем кључалом водом (мазијом). Велики значај као судски доказ има и свечана заклетва „ротника“ (*conjuratores*) у одређеном броју — 12 или 25; она је једна врста јемства за невиност окривљеног.

б) Сличан облик и сличну садржину има и *lex Ripuaria* — законик Рипуарских Франака настањених у Белгији, постао после г. 511. И он је састављен од мудрих људи који су добро познавали старо право. Разликује се од Салиског законика само у износу појединих глоба и у неким прописима грађанског права.

в) Нешто раније постао је у Јужној Француској законик Бургундаца — *lex Burgundorum*, за време краља Гондбаалда, око г. 467, а у југозападној Француској законик Визигота — *lex Visigothorum* за време краља Еврика око г. 475. И један и други били су попуњавани за време доцнијих краљева, тако да је Визиготски законик постао најопсежнији, обухвата до 600 одредаба, распоређених систематски између кривичног и грађанског права.

г) Значајно је што у Јужној Француској, где је романско становништво било многобројно, постадоше истовремено и зборници римског права којим су се служили потчињени грађани. У Бургундији јавља се после г. 473 свој зборник римског права — *lex Romana Burgundorum* (звана понекад — *Parianus*, према римском правнику Папинијану), а у области Визигота свој зборник — *lex Romana Visigothorum*, иначе *brevisarium Alaricianum*. Оба зборника садржи упрошћене прописе „вулгарног“ римског права.

д) Свако германско племе је љубоморно чувало особине свог националног права: стога је *партикуларизам* у праву основна црта тог доба. Током VII и VIII века ствара се још у Северној Италији законик Лангобарда, па и сви остали германски народи — Алемани, Саксонци, Туринжани, Фризци, Англо-Сакси добијају у тим вековима своје збирке обичајног права (*lex Langobardorum, Alemanorum seu Suevorum, Saxorum, Thuringorum, Frisionum, Anglo-Saxonum*).

е) Само један германски народ није кодификовао своје национално право: то су били Остроготи (Источни Готи) настањени у средњој Италији. Државна традиција старог Рима и његове правне културе била је толико снажна да се остроготски краљ Теодорих почео понашати као наследник римских цара и да је издао г. 507 свој зборник закона (*edictum Theodorici*) који се у главном заснива на римском праву и проглашава једнакост Римљана и Гота пред законом⁴). На земљишту класичног Рима победило је римско право чији је претставник био чувени правник Касиодор, учени саветник краљев: његови многобројни списи сачињавају интересантну грађу за ово доба борбе између германског и римског права.

§ 27. Судбина римског права у Византији. Римско право дуго време није осећало потребу за кодификацијом. Али у IV и V веку јавља се читав низ нових чинилаца који утичу на ову потребу. Прво је то што се римска држава прострала далеко на Исток, што је обухватила Мисир, Грчку и читав низ земаља хеленистичке и источне културе. Настаје потреба прилагодњавања римског права тим потчињеним правним системима. Место искључиво националног *ius quiritium* све више места заузима *ius gentium* који по изразу Јерингову, као један резервоар у који се уливају и претварају различити правни системи.

Друго је пад републиканског устројства и јачање царске власти, која добија све више црта оријенталског апсолутног владара, са свемоћном бирократијом; владар присваја себи право на законодавство, издаје многобројне законе и указе и тај рад опет изазива потребу за кодификацијом.

Треће је сукоб између незнабштва и хришћанства, које уноси нови дух у право, нове циљеве и нове облике друштвене организације (манастире, епархијске уставове, црквени брак и др.).

Ови су чиниоци утицали на римско право и пре IV века. Али чим је Константин Велики призвао хришћанство (325) и пренео престоницу у Цариград (328), можемо говорити о новој периоди у римском праву. Починье периода *римско-хришћанског* или *римско-византијског* права. Сид се хришћанство помоћу владе бори против старих обичаја; јављају

⁴ *Clotus Romanisque apud nos jus est commune. Theodorich nullo imperatorum regno: Regnum nostrum imitatio vestra est.*

се нове потребе законодавства, многе се царски едикти и саборска правила (канони).

После пролазне реставрације незачоштва за време Јулијаново хришћанство постаје државна вера и добија подршку владе и у Риму и у Цариграду. Јавља се нова снага: северни варвари — најпре Готи, затим Хуни, напоскон Славени и Авари. Готи су први задали смртан ударац Западној Римској држави (410 Аларих заузима Рим). Али Источна Римска држава издржи навале непријатеља и продужује римске традиције на хеленистичком земљишту¹⁾. Између 429 и 438 за цара Теодосија II јавља се у Цариграду први Кодекс (codex Theodosianus) — то је кодификација свих царских указа издатих од доба Константина. Овај Кодекс означава прелаз од римске културе хришћанској.

Потпуна пропаст Западне Римске државе 476 запечатил је судбину Западне Европе. На рушевинама римске културе јављају се нове државе, 20 нових варварских народа са потпуно новим правним схватањима; свуда остају трагови римског права, али поцепани и раскомадани. Свуда у Западној Европи стварају се нови законици — *leges Barbarorum*.

Баш у ово критично доба јавља се у Цариграду велики заковолавац Јустинијан (родом из околине Скопља²⁾). Помоћу читавог одбора правника, с чувеним Трибонијаном на челу, успео је да изврши велику кодификацију познату под називом *Corpus juris civilis*.

Јустинијанов Корпус претставља зборник целокупног римског права допуњеног хеленистичким и чак оријенталским елементима (утицај бејрутске правничке школе) и негде хришћанским схватањима. Састоји се из четири неједнака дела.

I. Први је зборник царских указа — Кодекс (*Codex constitutionum*) издат 529 г. Г. 534 био је Кодекс допуњен неким Јустинијановим Новелама и издат као *Codex repetitae praelectionis*. У њему је грађа распоређена систематски у дванаест књига и тиче се свих правних грана почев од црквеног права; сачувала је хронолошке податке унутра сваке књиге.

II. Други део сачињавају Дигеста (или Пандекта) подељена у 50 књига. Ово је најзначајни део Корпуса. Ту се

¹⁾ Треба нагласити да Источна Римска држава никад се није звала Византиска. Она је увек *Imperium Romanorum*, *Basileia ton Romaion*; њени становници зову се (до XV века) *Romani*, *Rhomaioi*. Латински језик био је званичан од IV и до VII века. Цариград никад се не звао Византија него *Константинополис* или *Нови Рим* (*Novus Rhomē*). Ипак овај Рим није више Рим, него филозофска Грчка, како вели Монтрејл.

²⁾ Легенда о томе да је Јустинијан био пореклом Југословен и да се звао *Унројда*, нема никаквог основица: била је први пут намењена од познатог фалсификатора бискупа Тома Марџарића у XVII веку.

налази читава грађа римског, у главном приватног права с коментарима чувених правника, распоређена у лепом систему. Тај је део објављен г. 533.

III. Исте године завршена је и невелика књига Институција. То је у ствари правни уџбеник, увод у римско грађанско право, по чувеном правнику Гају.

IV. Од г. 535 наставио је Јустинијан издавање многобројних Новела које се тичу свих правних грана, а највише црквеног права и администрације. Биле су скупљене у засебан зборник после тридесет година. Ту су 160 Новела поређене хронолошки; писане су на грчком језику, док су прва три дела Корпуса остала на латинском.

Величанствен Јустинијанов Корпус био је превише гламазан и велик за свакодневну употребу. Већ у VI веку јављају се, осим многобројних царских Новела, и изводи из Јустинијанова зборника, начињени од приватних лица.

Тешке прилике VII и VIII века утицале су у Византији и на судбину права. Непрекидне борбе са варварима, долазак нових народа и њихово насељавање у царевини, повукли су за собом опадање културног нивоа, неку примитивизацију правног живота. Црквена борба за време „иконобораца“ стоји у вези с новом кодификацијом. Год. 726 издаје цар Лав Исаврац (са сином Константином) Еклогу, невелики приручник, који пружа судијима и приватним лицима само најважнију грађу из грађанског права (почев од брачног и наследног), из поступка и кривичног права. У Еклози налазимо на неколико места незнатна одступања од Јустинијанова права (напр. у правцу нешто веће самосталности жене у браку и у породици).

Вероватно истом времену припадају и три невелика зборника: земљоделски закон (*Nomos Georgikos*), поморски трговачки закон (*Nomos Nautikos*, заснован на старој *Lex Rhodia*) и војнички законик (*Nomos Stratiotikos*), који су стекли велику популарност у царевини и изван ње.

За аграрни законик — *Nomos Georgikos* везано је питање, да ли у њему нема трагова словенског права. Ф. Успенски мислио је да у томе законнику, који говори о правним односима између слободних сељака, води се реч о заједничкој општинској својини, што је он сматрао као чисто словенску установу. Ипак други руски научник Б. Панченко у засебној расправи показао је да је ово нетачно тумачење текстова и да законик одговара правним приликама византиско-грчких сељака. У сваком случају, овај зборник био је одавна преведен на словенски језик и вршио је утицај на словенско право.

Пад иконоборана изазвао је реформе не само у цркви него и у законодавству. Велики цар Василије Македонац (867—886) прогласио је свечано потребу да се одбаце „безбожне заблуде“ пређашње династије. Г. 879 издао је цар

нови правни зборник — Прохирон којему је циљ да замени неавриску Еклогу и да се врати чистом Јустинијановом праву. У ствари разлика између та два правна зборника није велика, јер је правни живот Византије био веома конзервативан. У Прохирону налази се готово цела грађа Еклоге, распоређена по истом систему, само са неким променама и са доста знатним допунама — тако да Прохирон садржи 40 глава док Еклога има њих 18. Према самом свом називу, Прохирон имао је да буде само приручна књига за судије и остао је као такав на снази до пада царевине.

Нешто довије (879—886) састављен је за време цара Василија још један правни зборник „Епанахога“ у коју улази осим читаве садржине Прохирова још и неколико глава из државног права на почетку књиге (главе о власти цара и патријарха, на чијој је обради сарађивао чувени патријарх Фотије и изнео учење о сарадњи између те две власти). Није јасно, да ли је Епанахога била званично промулгирана или остала само као пројекат.

Исти је цар Василије покренуо, а његов син Лав Филозоф (886—912) завршио велику збирку чији је циљ био да замени Јустинијанов Корпус. Јустинијаново дело имало је две мане: најпре није било систематски распоређено, јер су његова четири дела била хетерогена; затим било је писано латински (осим Новела), међутим у Византији је основни језик становништва био грчки. Стога су се јавиле 60 великих књига „Василика“ (*Libri Basilicorum*, та *Basilika* — царске књиге). Ту је читаву грађу Јустинијанова Корпуса преведена на грчки, распоређена по новом систему и попуњена свима Новелама и схолијама од VI до краја IX. века. Василике су по обиму још већи него Јустинијанов зборник: обухватају све гране права у једном прегледном систему, почев од државног и административног, највише грађанско право, али исто и поступак и кривично право. Овај велики зборник остао је основни извор права кроз све доцније векове. Напр. у XIII веку чувени архијепископ охридски Димитрије Хоматајац изрично се позива на Василике кад расправља судске парнице у Македонији.

Видимо дакле да је доба цара Василија Македонца и његова сина Лава Филозофа — време једне велике кодификације и свестраног законодавног рада. У ово исто доба јавља се позната прерода Номоканона грчке цркве, извршена г. 883 и везана за име патријарха Фотија. Баш у ово време спада проповеднички рад Солунске браће и стварање првих хришћанских словенских држава.

§ 27. Словени у доба заједничког живота. Словени су много задоцнили са ступањем на историску позорницу. Док су у античко доба Грчка и Рим постигли високи ступањ културе и друштвеног уређења, Словени су сасвим не-

познати, чак се не зна тачно, где су они становали. Претпоставља се да су они живели у равницама северо-источно од Карпата (у садашњој Галицији, Пољској, Зап. Русији) до Дњепра. Онда кад Германи почињу своје продирање према Риму, кад имамо тачне податке о њима код Цезара и Тацита, не знамо ништа о Словенима, осим голних имена Венета, Невра и Будина (за последње чак нисмо сигурни да ли су они били Словени).

Док су Германи стварали нове државе на западу Европе, Словени су још мирно седели у својим равницама, одељени шумама, мочварама и планинама од свих огњишта културног света. Тачније податке о њима имамо само од почетка VI века, кад су они у великим масама почели да се крећу иза Германа у јужном и западном правцу. Ова велика удаљеност Словена од старих културних центара објашњава нама задоцњење њиховог друштвеног развика, због чега се они увек рачувају у Европи у „млађе народе“.

Шта знамо о друштвеном животу Словена у њиховој прапостојбини?

Да успоставе слику прасловенског заједничког права, научници се обично служе овим методама. 1. Филолошка метода помоћу упоређења утврђује опште-словенске правне изразе, а тим самим и опште-словенске правне установе. 2. Друга је метода — упоређивање оних правних усана које видимо у доцнијем добу код појединих словенских народа. Ако су сасвим сличне, можемо регресивно закључити да су то опште-словенске установе заједничког порекла.

Обе упоредне методе, филолошка и регресивна, у главном су тачне. Ипак треба потсетити да је то само приближна тачност. Јер у неким случајевима старински правни изрази могу да добију нову садржину; понекад исти израз означава код појединих словенских народа различите појмове (напр. *кнеги*, *ошрок*, *држава*), понекад исти појам добија различите новије називе (*обичај*, *адети*, *културум*).

Постојање сличних усана код разних словенских народа не мора увек да буде заједничког порекла, јер 1. подједнаки услови живота стварају подједнаке установе, — ово је правило савремене социологије, и 2. сличност може понекад да се објашњава и реценцијом (из заједничког туђинског извора).

Податци упоредне филологије воде нас значајним закључцима. Стари су Словени у своме заједничком животу били на доста високом ступњу друштвене културе. Несумњиво је утврђено да су они познавали чврсто уређену патријархалну породицу. Опште-словенске су речи не само отац, мати, син, кћи (дшти), брат, сестра, него и сви називи за удаљене степене сродства: стриц, уј, тетка, нећак, и за сродство по табини: таст, ташта, свекор, свекрва, зет, снаха, девер, јетрва, заова, шурак. Нарочито је рааграната термино-

логија са гледишта жене која улази у мужевљеву породицу. Вреди споменути да је већи део тих назива не само опште-словенски, него и опште-аријски, познат је санскрту, грчком, латинском, германском. То је доказ да су стари Аријци још у далекој давнини, пре поделе на поједине народе познавали уређен породични живот, чврсту патријархалну породицу¹⁾. Можемо замислити да су овакве породице обухватале много чланова под влашћу свог старешине — господара куће (господ, уп. санс. *vispatya*, грч. *despotes*, нем. *Haus-fater*). Овакве велике породице личиле би на југословенске задружне куће XIX века, јер су се исто базирале на начелима поделе рада и колективне својине. Само држимо да је власт господара у оно доба била много јача, заснивала се на наследном старешинству и била ближа власти римског *pater familias*.

Постепеним множењем настао би од породице *rod* (о.-сл. израз) или братство (сад. израз). То је скуп неколико великих породица везаних влашћу заједничког старешине и крвним сродством. Обично чланови оваквог рода набегавају да се жене између себе (начело ексогомије). Оваков род може да насели читаво село које често носи назив по заједничком претку; тај назив може у исто време да служи као презиме чланова рода. У свима словенским земљама налазимо као настарије називе појединих села оваква родовна (патронимичка) имена као вапр, Бориславићи, Будиловићи, Драшковићи и т.д. Нарочито много оваквих имена видимо у Русији и у Пољској, у тој прапостојбини Словена.

Као скуп неколиких братстава јавља се — *племе* чији чланови сећају се обично свог порекла од заједничког претка и познају опште племенско име. Овакво племе може да насељава читаву област. Ипак појам племена није тачно одређен. Напр. каже се да су Бугари нашли у целој Бугарској седам словенских племена. Међутим малена стара Црногора делила се крајем XVI века на 40 племена, а садашња Пантровићи (којих могли бисмо схватити као једно племе) деле сами своју област на 12 племена, иако свако од тих племена обухвата једва 1 или 2 невелика села и више личи на братство. Разлику између братства и племена није увек могуће да тачно дефинишемо.

Тај патријархални живот Словена одавно се заснивао на земљорадњи. То треба нарочито нагласити. Код свих Словена реч „жито“ (уп. живети) означава основно јело и то аграрни производ (код Северних Словена — раж, код Јужних — пшеницу). Ово је доказ да је од памтивека основна

1) На Словене не може никакво применити теорију о промискуитету и матријархату на којег је тобоже пронашла патријархална породица. Оно застарело учење Вахофена (1877) популарисано од Енгелса (Постанак породице и државе), сад је одбачено од многих научника.

храна Словена била баш производ земљорадње, а не сточарства или лова.

Податци грчких писаца из античког доба говоре нама о великом извозу житарица из садашње Русије у Грчку. Можемо мислити да између многобројних Скита о којима говори Херодот, јужни су Скити-номади били азијског порекла, али да су северни Скити настали на врховима Дњепра и Буга, били баш Словени. То су Скити — земљорадници и орачи (*Skythai georgoi kai aratores*) „који сеју жито за продају“, према Херодоту. Недавно је утврђено да је грчка реч *σιτος* која означава жито, — најстарија позајмица из словенског језика, још у VII веку пре Христа (П. Скок).

О развијености земљорадње говоре опште-словенске речи: раж, пшеница, јечам, оvas, просо, зрно, семе, грах, орати, нива, бразда, плуг, рало, лемеш, срп, млин, и т. д. Ове речи сликају нама миран народ који је у својој прапостојбини био пре свега земљораднички. Знао је и за сточарство. Стока је сачињавала *благо* које је било главни „добитак“ куће. Опет су опште-словенски речи: говедо, бик, вол, крава, теле, јагње, овца, коза, свиња, вепар, прасе, коњ, кобила и ждребе, исто као и млеко, масло и сир, па и пчела, мед и восак. Вило је и неких заната (о.-сл. ткати, платно, вретено, сукно; тесати, пила, длато, воз, коло, ковач и т. д. Познавали су: руде, злато, сребро, железо и др.

Али кад преназимо од ових назива — друштвеној области, много је теже наћи опште-словенске изразе за правце, већином апстрактне појмове. Имамо врло мало опште-словенских изрза за појам владе и државе. Ту долазе само глагол *владати* и реч: *власт* (док речи: влада, владар, владавина постале су доцније и нису опште-словенске). Од старог родовног уређења полазе речи: господар (господин) и старешина. Нема заједничког назива за државу (глагол држати означава приватно-правни однос,) једино конкретни називи: земља, крај. Као друштвене организације познати су: род и племе, али нема још назива: општина.

Опште-словенски појам *правда* има широки значај као *aequitas*. Значајно је што као и код других аријских народа, појам права везан је за конкретну претставу правог пута (*droit, diritto, right, Recht*) а истовремено и за десну руку која не право бранити и остваривати (*main droite, rechte Hand*, права рука у рус. и пољск.). Као антитеза правде, јавља се *кривда* која означава и неправду и штету, и опет се везује за појам кривог пута. Осим ових општих појмова можемо сматрати за опште-словенске основне појмове: *обичај, крај и закон* (од корена *kon*, значи нешто окончано, утврђено, уопр. *конач, доконати, окончати*).

Општи су изрази: *судити и судија, њреши се и њра* (прила, парница).

За поједине правне послове имамо мало изрза: једва

мењашин, даровањин, њродитин, залажитин. Наследна земља сматра се као *додина* и *ошчина*, али изрази кас: својина и сопственост много су доцније кованице. Из области кривичног права значајна је о.-сл. реч: мьсть (садашња освета), позната и старом српском језику. Она стоји у вези са: мзда, одмазда (уоп.-грч. *μισθος*, награда, плата). Видимо да се освета и казна схвата као праведно одмеравање плате. Српска реч: освета сачувала је при томе и појам верске дужности, што се одлично везује за податак Маврикијев да ће се Словен сьтити ако му убију госта, сматрајући одмазду за своју свету дужност (*sebas hēgoūmenos tēn ekdikēsīn*). На основу тих малобројних о.-сл. правних израза тешко је насликати правне односе првобитних Словена за време њиховог заједничког живота иза Карпата.

Ова првобитна словенска организација постепено почела је да долази у додир са страним народима и да осећа многе спољашње утицаје.

§ 29. Словени и Готи. Прве тачне податке о додиру Словени и Германа имамо из доба гласовитих Гота. Тај велики ратоборни народ иселио се у II веку после Христа из Скандинавије и пошао сливом Висле и Дњестра према Црном мору. У Јужној Русији постадоше две државе: Острогота и Визигота тј. Источних и Западних Гота. Историчар Јорданис каже да је остроготски краљ Херманарих уједињено обе државе и владао у IV веку на целом простору данашње Русије, од Црног мора до Балтичког и до Леденог мора. Ова држава чија је престоница била близу садашњег Кијева, обухватала је несумњиво сва словенска племена. Јорданис је сачувао и податке о теме да су се Словени бунили против готске превласти. Тако вели да су Венети (Западни Словени) покушали да се одуриу Готима, уздижући се у своју многобројност, али је њих Херманарих победио. После смрти тог краља били су Готи побеђени од азијског народа — Хуна (375 г.), а Словени су се у међувремену ослободили готске власти. Ипак је нови остроготски краљ Винитар пошао против Авта (Источних Словена), заробио њиховог краља Боза (*regem Voz*) са синовима и распео их на крстовима, заједно са 70 антиских великаша (*primates*). Ово је први податак о некој државној организацији код Словена¹⁾.

После неколико година догоше се сви Готи на Запад: Остроготи на Балкан и затим у Италију где створише познату Теодорихову државу, а Визиготи — још даље, у Јужну Француску и у Шпанију, где је готска организација ударила темеље државе и законодавства.

¹⁾ Ипак могуће је да Анти нису били чисти Словени, судећи по њиховом имену. У последње време проф. Вернадски изнео је хипотезу да су Анти исто што Аси-Алани, чувени кавкаски народ, који је вероватно покорио део Словена и наметнуо њима своје име.

Готи су у току III и IV века извршили извештан утицај на Словене, јер су покорили све три њихове гране: Венете, Анте и Славене. Били су добро организовани ратнички, што су доказали у доцнијим својим походима; били су и на доста високом ступњу културе. Примили су хришћанство, а г. 413 добили су превод св. писма од својег епископа Улфила који је за њих створио азбуку.

О њиховом културном утицају на Словене сведочи низ речи позајмљених из готског језика у сва словенска наречја. То су кнез (*got. kunings*), шлем (*hilms*), мач (*mēkeis*), брња, т. ј. оклоп (*brunja*), стег (*stanga*) — све речи које се односе на војничко уређење. Затим и неколико речи у вези с правом и трговином: купити (*kaupon*), дуг (*dulgs*), лихва (*leihva*), мито (*mautha*), и неки културни појмови: лек, лекар (*lekois*), худог, художество (*handags*), и др.

Видимо да су Словени од Гота доста научили, и то у позитивном правцу. Главно је што су њима Готи дали пример једне добро уређене војничке организације. У том погледу значајни су наведени подаци о првим борбама између Словена и Гота. Поводом устанка Венета историчар нарочито каже да су они били многобројни али никакви у борби и додаје презриво: „Ништа не ваља број нераатника, нарочито тамо где и бог дозвољава и долази оружана војска“. Бог је дозволио победу Гота, пошто су они били боље наоружани и извезанији него Словени, који још нису организовани. Ипак нешто доцније, налазимо код Авта читаву друштвену уређење: краља Боза са синовима и великашима. Што је победилац смакнуо и Бозове синове, ово је доказа томе да се код Словена већ стварао појам о наследној власти: Бозови синови могли би да наследе свог оца. Седамдесет великаша — то су вероватно поглавице истакнутих родова, јачих братстава, — замек једне врсте аристократије.

Почетци друштвеног уређења јављају се дакле код Словена у IV веку. Али после одласка Гота из Русије историја доста дуго ћути о Словенима. Били су зависни од Хуна док није слом Хуна крајем V века дао Словенима слободне руке. Онда су се они у све већим масама кренули на запад и на југ од Карпата, у земље упражњене одласком германских племена. Чим су се Словени приближили културним земљама, имамо о њима све више података.

Готи су оставили извештан траг између Јужних Словена, где су била већа њихова насеља. О томе сведоче наши јуна: Гатско (*Guduscana*) у Хрватској и друго Гатско у Захумљу. Значајно је што најстарији наши историчари (поп Дукљанин и Тома Спински) везују постанак наши историју за Готе. Дукљанин чврсто верује да су сви дукљански владари — потомци брата готског краља Тотиле; њему су Словени незнабошци исто што Готи; најстарије своје подат-

ке вади из неког *libellus Gothorum*. Социолог Гумпловци држао је Хрвате за пословењене Готе, а недавно је Јоже Рус опет расправљао о готском пореклу династије Свевладинића, т. ј. династије дукљанских владара.

§ 30. Сеоба Словена. Од краја V века почиње велики судбоносни покрет — сеоба Словена која је довела до стварања појединих словенских народа и словенских држава у новим географским условима. Не можемо се никако сложити с Кадлецом који говори: „Словени од почетка њихове историје нису имали много политичког смисла. Ово је у вези с њиховим карактером, с њиховим недостатком енергије, с њиховим готово тоталним отсуством експанзије“ (*Introd.* p. 19). Напротив, ако оставимо на страну прасловенски живот у старој постојбини Словена, — видећемо да Словени постају познати у VI в. у Европи баш у вези са својом великом експанзијом.

Напуштајући своју прадомовину, шире се истовремено у неколико праваца. На Западу освајају многе земље напуштене од германских племена (Силезију, Моравију, Бохемију, источну Германију до р. Лабе-Елбе). Према Југу је словенска експанзија још снажнија. Иза Карпата преко Паноније Словени долазе на Југ, заузимају Корушку, Далмацију, Илирију, Македонију, Мезију, потчињавају или потискују староседеоце, потомке Келта, Илира, Дачана и Трачана, већином поромањене „Влахе“. Шта више, прелазују Арбанију и Грчку до Пелопонеза, где се словенска племена Мидинга и Језерита спомињу још у XIII веку. Трећи талас експанзије, исто толико снажан, носи Словене према Истоку (и Северу). Полазећи из приплетских мочвара и волинских шума, Словени освајају велике комплексе земљишта у данашњој Русији, некад настањене од малобројних литванских и финских племена; до Новгорода на Северу и до Црног мора. У IX веку ова експанзија је заустављена на Западу и Југу, јер је дошла до сатурирања. Германи почињу опет постепено да потискују Словене — и у Корушкој, и на Дунаву и на Лаби. На Југу екстензивно насељавање Словена у Грчкој и у Арбанији почиње да уступа поједине позиције. Али на Истоку експанзија Словена наставља се и после IX века, кад су они заузели само западну половину Русије. Они шире се и даље (Москва је основана г. 1147 као колонија на финском земљишту, а сад рачуна се као центар Русије). После многовековне борбе освајају и јужно-руске степе, а од XVI века шире се у Сибир, у Средњу Азију и на Кавказ.

Можемо тврдити, противно Кадлецу, да је ретко која раса на свету остварила толику експанзију као Словени. Једино Англо-Сакси могу се упоредити у томе погледу са Словенима: али је разлика у томе што је англо-саксонска

експанзија обична колонијална: енглеске колоније, потпохогнуте војничком снагом, утврђују се у прекоморским, облачно малокултурним земљама. Међутим словенска је експанзија сувоземна и непрекидна. Словени освајају, као земљорадници, територије које су трајно и непосредно проширење њихове отаџбине.

У томе је и разлика између средњевековне експанзије Германа и Словена. Германи су освајали нова земљишта увек војничком снагом, с краљевима на челу, после крвавих ратова и подела плена, — Словени су много чешће заузимали нова земљишта готово неприметно, продорном снагом самог народа. Због ове спољашње разлике утврдило се погрешно мишљење да су само Германи освајачи, а да Словени немају смисла за освајања. Напротив, можемо тврдити да је ширење Словена било често интензивније и трајније него стварање германских краљевина у Африци, Шпанији, Италији и Француској (у којима сад није остало ништа германско).

Не можемо говорити ни о отсуству експанзије ни о недостатку енергије код Словена. — Било је утрошено доста енергије у борбе против богате Византије, против ратоборних Германа и нарочито против многобројних турско-татарских народа који су у току петнаест векова нападали Европу: у тој борби били су Словени увек предстража и браник Европе.

Једино можемо примити мишљење Кадлеца поводом примитивне државне организације Словена. Занета у томе погледу видимо крупну разлику између Словена и Германа. Од IV в. после Христа знамо за германске државе, са снажном војском, с читавим династијама краљева (које су дале проф. Дану грађу за 6 свезака дела „*Die Könige der Germanen*“). Међутим код Словена не знамо дуго време ни за краљеве ни за јаче вође. До самог IX века јављају се Словени као демократска „анонимна“ маса у којој се једва спомињу неке споредне поглавице. Словенска освајачка демократија не зна за снажне владалачке династије.

§ 31. Долазак словенских племена на Балкан. Словени јављају се на Балкану од почетка VI века као многобројна подељена племена, без јачих државних веза. Још су незнабошци, немају ни књижевности ни писмености; због тога немамо никакве домаће, словенске изворе за историју права тог доба (до краја IX века).

Извештаји византиских писаца дају нам неке податке о друштвеном уређењу Словена. — Историчар Прокопије († 562 г.) вели: „овим племенима, Склавенима и Антима, не влада један човек, него од старине живе у демократији (*en demokratia*) и због тога увек заједнички врше послове и пријатне и неповољне“. Нешто додјније писац Стратегикона

(можда цар Маврикије † 602) каже: „Они живе без власти у међусобној мржњи и без реда (anarchia kai misallolia)“; нико није вољан да уступи другом, код њих владају различита мишљења. „Код њих има много поглавара (pollon ontōn gegōn) па су несложни међу собом (asymphōnōs)“.

Ова два позната извештаја нису противуречна. Они сликају нам племенско уређење које можемо допунити и другим подацима. Без сумње, Словени нису били аморфна маса; не слажемо се никако са „Буд. Хауптманом (загребачким професором) који тврди да су Словени дошли на Балкан на циљу своје сеобе *апомигрирани* готово исто као на почетку, да нису имали поделе на племена и да су почели њих стварати тек на месту у VII веку. Сматрамо да су Словени дошли с извесном племенском организацијом, заснованом на крвним везама. Доказ су томе племенска имена Срба, Хрвата, Дуљеба, Драговита, и др. која се понављају и код Северних Словена. Ово значи да су још у прадомовини Словена постојала јака племена с овим називима. Постепено множење становништва довело је до тога да су се велика племена почела делити, али сваки је део задржао старо заједничко име: Срба, Хрвата и др. Поједини су делови отишли на Југ; али да прођу толике земље, да се пробију и освоје нова земљишта, морали су да имају неку ратничку организацију и да се сале као чврсте засебне друштвене јединице.

Нове географске прилике, брда и планине које затварају и раздвајају долине, — утицале су на распадање старих племена, на стварање нових мањих племена по „жупама“. Свако племе имало је свог поглавара, који у IX—X веку носи назив „жупана“; према сведочанству цара Константина „Словени немају владара, само старешине жупане (zoupanoi gerontes)“. Племена су се састојала из разгранатих родова (братстава). Сваки је род — заједница основана на крвној вези и међусобној помоћи. Својим члановима он пружа мир и јавља се као „заједница мира“ (Friedensverband), с задатком да измири распре између чланова. Истовремено он пружа њима заштиту и јавља се као „заједница за одбрану“ (Schutzverband, према изразу фон Амيره); из тога јавља се дужност крвне освете, према којој сваки члан рода има право да се свеги туђину. Поглавар рода — старешина обично је родовни вођа па и судија (судску и управну власт врши заједно са скупом домаћина).

Скуп родова настањених на извесној територији и везани заједничким пореклом, јавља се као племе у којем се на скупу родовних старешина решавају заједнички послови — судски, управни, аграрни, а пре свега ратнички. И у племену може да се вадвоји један јачи и наметлији поглавар који ће од целог племена бити признат као „кнез“ (код Сев. Словена) или као „жупан“ (код Јужних Словена), нарочито ако се истакне у рату. Ипак је и он доста ограничен народни скупом.

Ово је примитивна словенска демократија, која може да има и добре црте, али може и лако да прелази у „анархију“ о којој пише Маврикије. До IX века не видимо централне владе код Словена, него само привремене савезе неколико племена, „федерације“ како вели Кадлец. Ти се савези лако распадају, јер заснивају се само на договору племенских старешина ради заједничког напада или одбране. Морало је проћи доста времена, док су из тог племенског живота постале прве словенске монархије, — или из ратних потреба, или под непосредним утицајем странаца — Франака, Авара и Бугара.

§ 32. Словени и Авари. Савова држава. Велики значај у историји Словена имао је турско-татарски народ Авара који се спомиње по први пут г. 558. Били су тешчан вомадски народ, сточарски и пљачкашки, са чврстом коњичком организацијом, исто као њихови рођаци Хуни и Бугари, па и доцнији Кумани и Татари. Њима је заповедао наследни владар „хаган“ који је имао под собом читаву јерархију војних заповедника.

Дошавши у савишњу Русију, Авари су почели да пљачкају Анте. Историчар Менандер спомиње како је аварски хаган на превару убио словенског поглавара Мезамира, који је њему дошао да преговара о откупу заробљеника. Види се да је Мезамир био истакнутог рода, јер каже се да је он „син Идарисов и брат Келагастов“, да је охоло разговарао с хаганом и да је био убијен „пошто је угледао човек који тежи за највећим значајем код Анта“.

Г. 568 Авари прелазе у Панонију, где су нашли остатке својих рођака Хуна. У овој плодној равници, згодној за њихову коњицу, учинише девет утврђених табора, од којих се сваки протезао на неколико километара. Из Паноније као центра своје државе, пљачкали су и подјармљивали суседне Словене у току 240 година и предузимали далеке походе. Обично су се они у тим походима служили зависним словенским племенима. Напр. у походима на Далмацију, на Истру, на Цариград (г. 626) спомињу се гомиле Словена као помоћна војска. У грчком опису опсаде Солуна г. 597 вели се да је аварски хаган позвао собом Словене, „јер се њему покораво читав њихов народ“.

Франачки историчар VII века, Фредегар доноси значајне податке о односу Авара према Словенима. Он вели: „Венеди су били бифулци¹⁾ Хунима већ од старине, па кад су Хуни ишли у бој против ког народа, Хуни своју скупљену војску постављаху пред таборе, те су се у ствари тукли Венеди. Кад је било сигурно за победу, дозивали би Хуни да уграбе плен, а кад су пак Венеди били савладани,

¹⁾ Bifuleas (lit. bifulco) значи волар, свосни радник.

поткрепљени хунском помоћу, опет су обнављали нападе". Из овог текста јасно да су Словени били принуђени да помажу Аваре као пешани и комордије—волари. По речима истог Фредегара, „Славени су плаћали Аварима и давке (tributa) поред других намета (oppressiones)". Види се да су Авари били разметливи здумчари, који су оставили рђаву успомену код Словена; у томе се чудно слажу и франачки хроничар VII века и руски летописац XI в. Фредегар вели: „Хуви су преко године долазили Словенима на зимовање, па жене и кћери словенске обљубљиваху... Сивови хунски, што их изродише са кћерима и женама венецијским, не могући више подносити опачину и притисак, одбацише хунску власт и почеше се бунити“. А руски летопис каже: „Обри војеваху Словене и покорише Дуљебе (западно-руско племе) и силоваху дуљепске жене. Ако је Обрин хтео да ма куд путује, наређивао је да му се у кола упрегну 4 или 5 жена да га возе. Тако су угњетавали Дуљебе. Бејаху Обри великог узраста и гордог духа“. Значајно је што се Обри (Авари) спомињу и сада код Словена као цинови и силерије: у чешком јез. obřun, у пољском obřzun значи: цин; у Лици и сад говори се: „обровски викати, обарски шчепати“.

Да су Авари дуго угњетавали Словене, види се и по томе што су Словени узели од њих поједине називе за представнике власти. Тако је несумњиво аварског порекла хрватска реч *бан*. Позната је била Аварима као: бојан. Ова је аварска титула и јавља се први пут између Хрвата на оној територији где су се нам сачували трагови Авара. Цар Константин вели да су три хрватске жупе: Гатско, Лика и Крбава настањене од потомака Авара (који се могу распознавати по спољашњем изгледу) и да су потчињене једном бану (banos). Код Чеха и Пољака слична реч (у облику: пан) постала је титула сваког моћног господина.

Исто и балканска реч *жуџан* није словенска, него највероватније аварског порекла. Позната је и хунобугарским натписима, и панонском благу (из Нађ-Сент-Миклоша) у облику *zoranos*, *zoaranos*. Код Хрвата и Срба она означава начелника области, код Словенаца, Чеха и Венета сваког сеоског старешину. Непозната је Пољацима и Русима, дакле није опште-словенска. Спомиње се први пут у документу 777 г. из словеначке области: наводе се у селу неки *Joranus Phusso* и порезници с чудним именима Таљуп и Спапуна. Вероватно сви су они били страног порекла.

У вези са жупаном стоје речи жупанија и жупа. Код Срба жупа означава настањену питому земљу, код Хрвата „оно што поц држи“ (Вуков рјечник). Али код Чеха и Пољака жупа има сасвим други значај (опет је Русима ова реч непозната). У чешком језику XII века жупа означава јавне дохотке, корисну службу дату од владара (nomine suprae, као in beneficium). У старом пољском језику опет је жупа

означавала владаочев монопол (по мишљењу А. Брикнера). Стога се тај назив задржао у Пољској за државна солида.

Можемо претпоставити да су Авари први почели да намештају код потчињених Словена чиновнике-жупане, чији је задатак био изнуђавати од становника државни доходак и који су имали право да за себе задрже неки део тог доходака према својим заслугама. Овакви жупани могли су да убирају приходе или од целе жупаније или од једног села или од неког владаочева монопола (солила — жупе). Тај се назив брзо одомаћно код оних Словена који су били под аварском превлашћу. Према мишљењу проф. П. Скока, у трагове аварске администрације спадају не само бан и жупан, него и загонетна титула „тепчија“, позната старим Хрватима и Србима.

У доба аварске превласти јавља се први покушај стварања државе код Западних Словена. То је познати покрет Самов у Чешкој. Франачки хроничар Фредегар вели да је Само био трговац „Франак по народности из Сенонске области“¹⁾. Тај странац уједилио је поједина словенска племена у покрету против Авара. Они су били разбијени под Цариградом г. 626 и њихова је држава знатно ослабила. Фредегар вели да је г. г. 623 дошао код Словена — Венета франачки трговац Само са многим другим трговцима. У оно време већ су Словени почели да се бује против Авара и њиховог хаџава. Кад су Словени ступили у бој против Авара, Само (са својом дружином) прикључио се Словенима и показао је толико јунаштво да су га Словени изабрали за краља. Владвао је њима 35 година и успео да створи савез Западних и Јужних Словена од чешких брда до Драве и Саве. Као његови савезници спомињу се кнез Валук у Корупској г. 631, а код Полапских Срба кнез Дрван. Можемо рећи да је Само створио федерацију словенских племена која се ипак распала после његове смрти г. 658. Са социолошког гледишта значајно је његово порекло. У појединим случајевима страни трговци, добро наоружани, вични опасностима, могу да створе од примитивне масе државну организацију. Они говоре неколико језика, окретни су и предузетни, пролазе кроз многе земље и имају јасне појмове о политичкој констелацији. Нешто слично видимо доцније у Русији IX века, где су Нормани исто толико војници колико и поморски трговци. Ипак је Смова држава у Чешкој брзо пропала, јер није имала чврстих корена у словенској маси.

§ 33. Стара Бугарска држава. Племенски кнежевине код Словена. На Балкану је Бугарска држава створена раније него остале словенске државе. Али ова држава у своме

¹⁾ „Natione Francus de pago Senonago“. Сенонска област, позната још Цезару, налази се око града Sens, југо-источно од Париза.

почетку најмање је словенска; створена је од народа азијског порекла „Хунобугара“ како их назива бугарски историчар Златарски. Били су најближи рођаци старих Хуна и Авара и доцнијих Татара. Год. 678 засновао је Аспарух државу која је двесто година носила обележје свог азијског порекла. Затворени у великом округлом логору (у Плиски), потчињени својој хаву, Бугари су дуго време остали освајачки, коњанички народ, који је искористио седам племена покорених Словена. Имали су сложену војничку организацију са многим титулама. Ископавања у Абоби-Плиски изнела су на свет много грчких написа из времена Омортага и Маламира (814—836), из којих видимо читаву јерархију тих титула. Сам владар зове се „велики хан по вољи бољој“ (канас ивиги), његове велможе носе титуле: Копанос, тарканос, кауханос, зоупанос, коловрос, багајинос. Општи је назив за властелу: бојилас (мн. бојиладес); ова је реч прешла у старословенски као бојар, бољар. Према подацима византијских писаца било је „спољашњих и унутрашњих бољара“. Вероватно први су били замештени по областима, док су унутрашњи били на хановом двору као његови саветници и војводе. Понеки бољари носе почастан назив багатур, што значи јунак. У свим надписима нарочито се истичу називи родова (братстава) од којих воде своје порекло и владари и њихови бољари. Види се да је родовна организација била врло јака.

Као и њихови рођаци Авари, Бугари воде дуго време освајачке ратове на све стране. Под ханом Крумом Бугари покушавају да освоје Цариград г. 813. За име тог владара везан је податак о првом бугарском законнику, то је тако звано Крумово законодавство. Византиски историчар Свидас доноси причу о томе како је Крум упитао избеглице — Аваре, зашто је њихова држава пропала. Они му одговорише: пошто умножише се неправда, клевете, крађе и пијанство. Онда Крум сазна своје Бугаре и изда законе од 5 тачака: 1. сваки клеветник нека буде свезан и испитан (тортуром?); ако је лажно оклеветао, нека буде казњен смрћу; 2. нико не сме да помаже лопова; јатаку прети се конфискацијом имовине, а лопову нека се пребију ноге; 3. сви виногради морају да буду уништени; 4. свакоме просјаку треба давати довољно; 5. ко не слуша владареве заповести, сва ће његова имовина бити разграбљена.

Неки су научници сумњали у истинитост тих података, али без разлога. Ови кратки и одлучни закони, с претњом смртним и телесним казнама, потпуно одговарају суровом духу незнабожачких Бугара. Ово су заиста најстарији бугарски закони, али нису никако словенски.

У оно доба кад је већ постала освајачка и снажна бугарска држава, словенска племена постепено врше прве покушаје државне организације. У томе је њих доста ометала

византијска царевина на југу, франачко-германска снага на западу и аварска превласт у центру. Стога ти покушаји нису трајни, као ни Самова држава. Тако се у Корушкој спомиње у првој половини VIII века кнез Борут који је хтео да се ослободи Авара и зато је позвао Баварце. Ови су заиста победили Аваре, али потчињили и Борута кога су сменили г. 749 после неуспеле побуне. Ипак је франачки краљ Пипин потврдио за кнеза у Корушкој Борутова сина Горазда кога је народ поставио (eum ducem fecerunt). Овај је податак значајан, јер показује да се код Словена у оно доба ствара наследна кнежевска власт, али да се принцип наследности спаја с изборним начелом; народ може да поставља владара, обично из исте породице, и својим приставком потврђује наследно право кандидата. Ови су корушки кнежеви у потчињеном положају према Баварцима који су њима довели хришћанство; у IX веку више се не спомињу кнежеви словенског порекла.

Истовремено почиње државна организација и код Поланских Словена. Знамо да је г. 789, после победе код Сасима, Карло Велики почео велики поход против словенског народа Велета (на р. Лави). Ту се показала словенска неслога: два друга велика племена: Лужички Срби и Оботрити са својим кнезом Вилчаном помагали су Карла против Велета. Велетски кнез Драговит био је приморан да се потчини Карлу, а с њиме и остали поглавари и кнежеви (primores et reguli Sclavorum). После тога видимо код тих Словена, подељених у многа племена, многобројне кнежеве који ипак нису успели да створе неку јачу државу од привремених федерација. Оставши већином у незнабоштву до XII века, Полански Словени нису могли да развију своје државно уређење и били су постепено подјармљени од Немаца.

Што се тиче Јужних Словена, ту се јаче државне организације јављају, чим је нестало аварске превласти, сломљене г. 799 од Карла Великог. Истовремено је Византија била уплетена у тешке борбе против Арабљана и Бугара. Онда видимо прву клицу српске државе у Рашкој. У мала приступачним областима Таре, Лима, Пиве и Ибра основано је држава журана Властимира која се одупрла и византијском и бугарском нападу, али је ослабила у борби између Властимирових синова.

У Посавини кнез Људевит успева да се ослободи франака г. 819 и да се уједини с Браничевцима и Тимочанима. Али њему су осујетили успех кнезови других словенских племена — Борна и Људемисл. Тако се у почетку стварања хрватске државе осећа расцеп између хрватског сенера и југа — Посавине (доцније Славоније) и Приморја (доцније Хрватске у ужем смислу речи).

О правном животу тих првих држава немамо података.

као ни о панонској држави Коцеловој ни о моравској држави Растиславовој. Спомињемо их само да покажемо како под утицајем спољашњег притиска настаје потреба да се примитивно племенско уређење потчини све јачим заповедницима — кнежевима, да се неколико племена уједине у трајнији савез под једним вођством и да од савеза племена постане држава с наследном влашћу и извесном администрацијом. Таква држава постаје у Приморској Хрватској у првој половини IX века.

II. Друга периода (IX—XII век).

§ 34 **Правни живот покрштене Бугарске.** Крштење бугарског кнеза Бориса 864 г. и његова народа било је од пресудног значаја за његову државу. Словенски језик јавља се као језик цркве и књижевности и потпуно потискује хувобугарски. Од старих Бугара и потчињених Словена ствара се сад један народ. Истовремено, заједно с црквом јавља се велики утицај римско-византиског права. Из првих година Борисове владавине постоји значајни споменик који показује искрену тежњу новопокрштеног владара да своју државу уреди по хришћанским начелима. То су одговори папе Николе на питања Бугара (*Responsa papae Nicolae ad consulta Bulgarorum*). Видимо да је кнез Борис упутио папи 106 питања о томе, како треба да се понашају он и његов народ. Већи део питања односи се на црквено-догматске и литургијске односе. Али 36 тичу се правних ствари (19 из кривичног права, 6 из црквеног права и т. д.) Нови хришћанин богобојажљиво пита, да ли он сме да сачува старе казне и незнабожачке обичаје, може ли да врши суд у празничне и посне дане и т. д. Папа му одговара исцрпно на свако питање и каже да му је послао по своме легату зборник „поштованих римских закона“ (*venerandae Romanorum leges*) по којима Борис има да се управља. Из папиних одговора видимо да је старо бугарско право било веома сурово; у обичају биле су смртне и телесне казне и тортура. Нови владар хтео би да прекине с тим грубим незнабожачким обичајима и искрено је тражио нове хришћанске законе.

Преписка кнеза Бориса с папом била је само пролазна епизода, јер је скоро Бугарска припала своју зависност од цариградске патријаршије (870 г.). Онда је византиско право почело да врши велики утицај. Сачувана посланица патријарха Фотија кнезу Борису показује, колико је била различита између понашања старих бугарских владара и нових схватања о залатцима владара која доноси хришћанство. Патријарх поучава владара да буде добар хришћанин, смирљив, милосрдан и добар. Многобројне су дужности хришћанског владара: има да буде предусретљив према поданицима,

да своју власт заснива на њиховој љубави а не на страху; да суди праведно и милосрдно и да поставља праведне судије; да се брине за државу и за благостање поданика; да буде најстрожи према себи и најблажи према народу. Владар има да буде пример врлина и благочастивости целоме народу; за своја добра дела добиће небеско царство. Сличне су мисли и поуке у многобројним писмима упућеним цару Симеону од патријарха Никола Мистика.

Нова Бугарска је оберучке примала византиску културу, а с њоме и византиско право. Како вели бугарски проф. Н. Благојев „Бугари су без икаквог засебног законодавног акта примили заједно за хришћанством из Византије и њено световно и црквено законодавство“. И заиста сачувани су стари преводи пре-Фотијевог и Фотијевог Номоканона, Еклоге и Прохирона. Сачувани су у руским рукописима доцнијих векова, али носе јасне трагове бугарског попрекла у своме језику и правнису. Можемо тврдити да је првих година Борисове владавине у Бугарској преведен познат Номоканон (или Крмчија) сложен од цариградског патријарха Јовава Схолостика за време цара Јустинијана око г. 540. Овај зборник црквених правила био је вероватно преведен на словенски језик од Светог Методија (865 г.?), постао је основ црквеног уређења за Бугарску и затим доспео у Русију где се сачувао у препису XII века (Устјушка Крмчија).

Нешто доцније јавља се много потпунији Номоканон у 14 титула, писан г. 883, који се често наводи као Фотијев Номоканон, иако изгледа да патријарх Фотије није имао учешћа у томе послу. На Цариградском сабору 920 г. био је проглашен за обавезан зборник црквеног права источне цркве.

Као што је Номоканон имао је за циљ да управља целоверски живот покрштених Словена, тако исто је Еклога имала да регулише по новоме световно право. Значајно је, што постоји стари превод Еклоге бугарске рецензије, иако знамо да је у Византији г. 879 Еклога била замењена Прохионом. Ово је доказа да су Бугари превели Еклогу одмах после покрштења, пре г. 879, јер после тог датума њен превод био би сувишан.

Овај је превод врло значајан. Он показује да су просвећени кругови у Бугарској одмах после крштења осетили потребу да преведу грчки законски зборник који је обухватао све најважније одредбе породичног, наследног и уопште грађанског права, које су могле да важе нарочито у животу варошана — трговаца, занатлија и свештенства. Снажну рецензију византиског права у Бугарској можемо објаснити њеном етничком хетерогеношћу. Владијући бугарски живаљ имао је своје сурово право које је сад напуштао под утицајем хришћанства. Потчињени словенски живаљ није успео

да под бугарском влашћу развије своје правне обичаје. Стога се византиско право јавља заједно са хришћанством, јер оно одговара схватањима хришћанског владара и свештенства, па и многобројног грчког елемента по варошима и по селима. Благојеф вели: „византиско законодавство било је за Бугаре свештено, савршено, потпуно и културно, какво они сами нису могли да створе ни у IX веку ни доцније“. Пошто су домаћи правни системи — бугарски и словенски били примитивни и често противуречни, просвећени кругови радо су прихватили један бољи правни систем. Ипак нису могли да га приме у потпуности. У области судског поступка и кривичног права било је доста озбиљних разлика између византиских и бугарско-словенских схватања. Неке мање промене можемо применити у словенском преводу Еклоге (њих проучава у последње време проф. Вл. Алексијев); оне су вероватне учињене под утицајем месних бугарских прилика.

У истом правцу значајна је домаћа законска компилација, тако звава: „Закон Судни људем“ (т. ј. судски закон за људе). Ово је „први словенски законик“, како вели Флорински. Постао је вероватно у доба цара Симеона (893—927). Неки научници, напр. Зигел и Златарски сматрају да је ЗСЉ званично дело цара Симеона, други, као Флорински и Вобчев, — да је то приватна збирка из истог доба. Садржина је његова врло примитивна и кратка. Само тридесет два члана, који говоре већим делом о кривичном праву. Члан 1 забрањује незнабожачке жртве по селима, члан 17 и 29 штити цркву од узнемиравања и од крађе. Многе одредбе говоре о кривичним делима против морала — о прељуби, блуду и силовању. Неколико одредаба говоре о забрањеним браковима (члан 8 забрањује ступање у брак са кумом, члан 13 — брак блиском рођаком, члан 14 забрањује двојенство, члан 32 — самоволни раскид брака). Друге одредбе кажњавају паљевину, крађу стоке, оружја и робља. Најмање има одредаба из поступка и из грађанског права. Анализа овог законика показује да је већи део његових одредаба преузет из Еклоге (27 тачака) из различитих њених глава. Можемо рећи да ја ЗСЉ само један кратак извод из Еклоге; ипак значајно је што на неколико места та компилација мења свој извор. Она оставља дефиницију злочина, али променаује санкцију: на неколико места смртна казна и одсецање руку и носа, прописано у Еклози, — замењени су продајом у робство или батињањем и прогонством. Вероватно ове промене дошле су под утицајем нешто блажих словенских схватања. Видели смо да се прописи ЗСЉ тичу оних кривичних дела, кажњавање којих је у нарочитом интересу цркве. Под утицајем нових хришћанских појмова јавља се потреба тачног дефинисања многих кривичних дела. Узор је нађен у византиском праву.

Исти Закон Судни јавља се и у проширеној рецензији (83 параграфа). Допуне су у главном узете из Мојсијева законодавства, које је у Средњем веку уживало велики углед код примитивних хришћана (и на западу јављају се изводи из Мојсијева кривичног права — *Collatio legum Mosaicarum*).

Из истих првих векова бугарске државе сачуван је и словенски превод византиског аграрног законика (*Nomos Georgikos*), познат под насловом „Књиге законске“ или „Земљоделски закон“. Тај зборник доноси читав низ одредаба које нормирају економске и правне односе између сељака, допушта слободно располагање њиховом имовином (продају, размену, закуп) па и располагање општинском земљом која припада читавом селу. Не спомиње нигде односе према неким повлашћеним господарима него само међусобне односе сељака. Овај правни зборник, иако византиски по своме пореклу, могао је да се примени и на правне односе словенских сељака, у колико су они још били слободни.

Међутим нема сумње да је пример византиског правног уређења утицао на ширење и у Бугарској потчињености сељака повлашћеним сталежима — властели и цркви (епископима и манастирима), иако о томе немамо тачних података.

§ 35. Сукоб између византиских и богумилских правних начела. Византинизација бугарског државног уређења ишла је брзо, нарочито у доба славног цара Симеона (898-927). Овај владар, који је своје младе године провео у Цариграду, који је тамо проучио грчку књижевност (читао је Аристотела и Демостена), био је сматран за „полугрка“. Њему је импонирало византиско царство и он је поставио за циљ свог живота да постане цар. Год. 913 био је крунисан за бугарског цара од патријарха Николе Мистика пред зидинама Цариграда. Иако после тога Грци нису га пустили на свој престо, остала му је титула „цара Бугара и Грка“ и тежиља да своју нову царевину уреди на византиски начин. Највећи део превода грчких правних и црквених зборника спада вероватно у његово доба.

Ипак је ова пренаглена византинизација остајала на површини и чак је изазвала спонтани отпор у народу. За време Симеонова наследника, слабог цара Петра (927—968) у Бугарској избија снажан богумилски покрет. Ова јерес доњета из Мале Азије, која је учила да је цео видљиви свет па и човек створен од Сотова, имала је своје значајне правне и друштвене погледе. Према речима противника богомила, бугарског презвитера Козме, „они уче следбенике не покоравати се властима, они грде богате, ненавиде очеве, старцима се ругају, бољаре вређају, мисле да су Богу мракни они који цару и његовим слугама служе, забрањују робовима да своје господару служе“. Нису сачувани богумилски списи у којима било би изложени њихови погледи на дру-

штво; али из речи њихових противника видимо да је тај покрет дубоко засецао у тадашње уређење. Као социјални покрет, био је против великих земљопоседа, нарочито против манастирских; против властеле која тражи рабове од сељака; против ropства уобичајеног у ондашњим државама; нападали су црквене и световне власти и уопште сложену јерархиску друштвену поделу¹⁾. Некако анархистички обојен, овај покрет нашао је одјека у словенским масама навикнутим на примитивну демократију. Био је без сумње израз незадовољства оном убрзаном византинизацијом, која се спроводила одозго.

Богомилски покрет изазвао је кризу у Бугарској и био је један од узрока пада нове царевине г. 968 под ударцима Руса и Византије. Бугарска постаје византиска област са грчком администрацијом. За ова два века подјармљености (до г. 1185) недостају нам правни споменици.

Можемо ипак тврдити да у то доба римско-византиско право све се више примењује од грчких власти и у световним и у црквеним судовима. Иако се прост народ и даље служио својим обичајним правом, — властела, трговци по варошима и црквене власти све више су загледали у грчке законике. Нарочито су манастири са својим судским имунитетом па и епископи као судије по варошима примењивали византиско право до краја XII века, кад је уставак Асенована успоставио друго Бугарско царство.

§ 36. Хрватска држава. Питање о постанку хрватске државе није сасвим јасно. Према казивању цара Константина, Хрвати су дошли из Карпата, из Велике или Беле Хрватске, за време цара Ираклија (610—641) под вођством петорице браће и двеју сестара. Према причању попа Дукљанина, незнабожачки Готи, који су за њега исто што и Словени, предвођени од краља Тотиле и његова брата Остроила, заузимају Далмацију. Према Томи Сплитском, опет су са краљем Тотилом дошла 7 или 8 племена „Лангона“ из далеке Пољске и подјармила Приморје; и Тома понекад назива Хрвате Готима.

На основу ових података најновија наука износи неколико теорија о постанку хрватске државе. Овај софолошки правац, чији је претставник био Гумпловић, тврди да је свака држава постала од освајања једног народа другим. Стога се и у последње време понавља мишљење да су Хрвати заједно били Готи-освајачи који су себи потчинили Словене и Илире. За Гумпловићем ово тврди Кер. Шегвић и Јоже Рус, који и име Хрвата објашњава (доста натегнуто) из готског језика.

¹⁾ Н. П. Благојев, Правни и социјални погледи на богомилић, 2 изд. Софија 1919.

И заједно име Хрват не може се објаснити из словенског језика. Међутим се оно нашло (у облику *Хорватос* и *Хоруватос*) на грчким натписима из Боспорске краљевине (на Криму, на домаку Кавказа) из II и III века п. Христа. Стога је недавно Нико Жупанић изнео мишљење да су Хрвати пореклом кавкаско племе и нашао у језику Лезгина (на Сев. Кавказу) сличне речи *хурава* (заједница) и *хураватиа* (члан заједнице). Ратоборни кавкаски горштакци—коњаници подјармљили су по мишљењу Жупанића, део Словена и њима надали своје име¹⁾.

Нећемо улазити у расправљање ових замршених питања; можемо допустити да је за време првог доласка Хрвата код њих било нешто готске а можда и кавкаске крви²⁾. Било је вероватно и доста аварске крви; опет цар Константин изрично каже да су три жупе: Гацко, Лика и Крбава настањене потомцима Авара, потчињеним једном бану, „и да се ти Авари још могу распознати по лицу“. Можда су потомци тих страних народа ушли у ратничку организацију првобитних Хрвата.

Али за ово доба, кад имамо сигурније податке о хрватској држави, т. ј. од IX века, видимо да се Хрвати осећају као Словени и да се они често у споменицима називају *Slavi*, *Sclavi*, Словени. Ако је било страних елемената, они су већ одавна пословењени.

Много је значајнија друга етничка разлика која се осећа кроз цео живот хрватске државе. То је разлика између словенског и романског елемента и њиховог друштвеног уређења.

Далмација била је одавна римска провинција, са градовима уређеним по примеру римских муниципија, с римском администрацијом и латинским језиком. Цар Јустинијан је својом новелом: *Pro petitione Vigili* г. 554 изрично увео *Corpus juris civilis* на снагу у читавој Далмацији. Долазак Авара и Словена у првим годинама VII века порушио је многе градове али није могао да прекине традицију романске културе. Отоци Раб, Осор и Крк, градови Трогир, Задар, Сплит (и Јужнице — Дубровник, Котор, Будва и др.) признају власт византиских царева, сачињавају византиску област (*thema*) са стратигом — војним заповедником на челу и чувају своју самосталну организацију. Она је засно-

¹⁾ Проф. Ђуд Хаутман поткрепљује кавкаску теорију тиме што сматра за део племенитих Хрвата оне слободне селаци — племиће у Корунској (у нем. *Hdelinge*) који су у старо доба учествовали у успостављању херцага на Господарском пољу. Њихов назив: *косе*, *косе* Хаутман ставља у везу с кавкаским народом Касота (Черкеса); испало би опет да су преци Хрвата дошли са Северног Кавказа.

²⁾ Некако чудно звуче имена петорице браће и двеју сестара, предводника Хрвата, која је сачувао цар Константин: Клаудас, Ловелос, Косендис, Мухло, Хрватос, Туга и Вуга.

вана na традицији римско-византиског права, na градској самоуправи и na организацији хришћанске општине верника с епископима на челу.

Иако принуђени у другој поли IX века да плаћају данак Хрватима, ови градови и отоци Далмације доста дуго време јављају се као политички супротни Хрватима и често опет прелазе под власт Византије или чак Млетака.

Међутим Хрвати стварају језгро своје словенске државе у Приморју од Винодола до Неретве, подељени на 14 жупа (према подацима цара Константина) и чувајући своју стару поделу на племена кроз много векова. Из масе слободних сељака постепено се издвајају племените породице, жупани и владар—кнез, *dux Croatiae*.

Антитеза између хрватског и романског елемента који само постепено долазе до симбиозе, потсећа нас на Бугарску где смо видели сличну етничку и културну хетерогеност.

Извесна сличност с Бугарском види се и у томе што обе државе најраније се развијају, због свог географског положаја. Бугарска је најближа Византији, Хрватска је најближа другој огњишту културе — Риму. Због тога у првој се рано развија словенска књижевност, у другој — латинска. Због тога имамо и доста правних споменика и историских података за обе државе.

Разлика је у томе што се из Бугарске сачувало доста правних зборника, али нема ниједног засебног правног акта који би показао како се право заиста извршавало. Међутим из Хрватске немамо ни једног законског зборника, али сачувана су многобројна документа — и јавна и приватна.

У јавна документа спадају владалачке исправе (повеље) и одредбе црквених сабора. Добро уређена латинска црква сазива своје бискупе на покрајинске саборе (*synodus, concilium*) који доносе одлуке, обавезне за све вернике, па и за владара који томе сабору присуствује. Закључци чувених сликитских сабора 925 и 928 г. као и сабора у Сплиту г. 1060 показују да је црква имала потпуну легислативну моћ у своме делокругу.

Ипак поставља се питање о томе, да ли није Хрватска имала у то доба своје законе, створене од врховне власти. О томе постоји значајан податак код попа Дукљанина; он подробно говори о неком, иначе незваном краљу Будимиру (који се у доцнијим рукописима и преводима зове именом Светопук). Тај краљ Будимир измирио се с Романима, „дозволио њима да се врате у своја земљишта, да поправе градове и да успоставе границе и међе својих земаља и области; али после крвавих ратова, нису се више сепали тих граница. Због тога је Будимир послао римскоме папи и византиском цару поклицаре, молећи да му пошаљу старе повеље (*antiqua privilegia*) у којима се налазе границе области и земаља његових. Папа и цар одазваше се његовој молби. Онда је Будимир сазвао велики сабор *in pla-*

mitie Dalmae (на Дувањском пољу). Ту је скупио све народе своје земље и словенског и латинског језика; на челу сабора били су епископи. Сабор (*synodus*) трајао је 12 дана и на њему се 8 дана расправљало о црквеним стварима, о верским законима и о положају цркве (*de lege divina ac de statu ecclesiae*); затим 4 дана о световним стварима — о краљевској власти и о уређењу државе. Биле су прочитане на сабору и старе повеље, латинске и грчке, о подели области, како је било утврђено од пређашњих царева. На основу тих старих повеља прочитаних пред народом, издао је краљ своје повеље, и поделио своју државу према току вода на два дела: на Приморје у коме је била Бела и Црвена Хрватска, и на Србију (Загорје) у којој су биле Босна и Рашка. У свакој је области поставио бана од својих рођака, и жупане и сатнике, изабравши њих из властеле тих области. Сваки је бан имао под собом 7 сатника који су народу право и правично судили, скупљали порезе и доносили бановима. Банови су једну половину давали краљу а другу половину задржавали себи. Под сваком жупаном поставио је сатника који би заједно с жупаном праведно судио народу; они су две трећине дохотка предавали краљу а трећи део задржавали себи“.

Напокон се вели: „Многе је законе и добре обичаје поставио, које би ко хтео да зна, нека чита словенску књигу названу *Методије* (*librum Sclavorum qui dicitur Methodios*) где ће наћи какво добро је краљ учинио“.

Овај је податак врло значајан, јер је нама сачувао традицију о саборима на којима су се расправљале и црквене и световне ствари, на којима се обављало краљево крунисање и издавани су закони и повеље. Недавно је Клапћ изнео мишљење да је причање Дукљаниново о сабору краља Будимира—Светопука сачувало у пренаменом облику податке о крунисању краља Томислава.

Најзначајнији био би за нас податак о издавању закона на сабору и о постојању њиховог зборника под чудним именом „Методиос“. Тим поводом је проф. Костренчић изнео духовиту претпоставку да је поп Дукљанин мислио на једну правну збирку, на *Номоканон* (зборник црквеног права) који је св. *Методије* превео с грчког на словенски после г. 865 (као што је познато). Овакав словенски зборник могао је бити познат и у Дукљи „а наш хроничар у своме незнању држао да су ти правни прописи створени на сабору на Дувањском пољу“. Можемо примити први део овог мишљења а други део променити и наметнати хипотезу, да су можда при крају рукописа *Методијева Номоканона* били додати и неки месни закони, створени на сабору (као што напр. *Руска Правда* обично долази при крају руског *Номоканона*). Ипак

овај је податак доста магловит и споран¹⁾; ми смо га навели само као једини доказ тога да су хрватски краљевни стварали законске одредбе на саборима.

Поводом тога можемо изнети и опште правило о значају сумњивих историјских података за историју права. Иако признамо да краљ Будимир није постојао и да није одржао сабор на Дувњском пољу, ипак из вести о томе сабору у летопису можемо закључити да концепција о могућности оваквих законодавних сабора није била туђа оном време, и да се одржавање оваквих сабора није противило духу оног доба (Костренчић). Стога и нетачни подаци Дукљанског летописа имају за нас известан значај.

§ 37. Владалачке повеље. Као свуда у Европи оног доба, тако и у Хрватској (па доцније и у Србији) законодавство почиње не од израђених законика — кодекса, него од владачевих одредаба поводом појединих случајева, обично издатих у корист неких повлашћених лица.

Као свуда у Европи тог доба, у средњовековној Хрватској стварају се повлашћени сталежи — црквени сталеж: властооски и градеки (грађански). Повластице тих сталежа дуго време нису регулисане никаквим општеобавезним законом, него владар обично даје сваком поједином члану тих сталежа (епископу, манастиру, властелину, граду) засебну повељу²⁾ — свечану исправу у којој се набрајају повластице и дужности дотичног лица.

С правничког гледишта све ове повеље имају значај појединих указа. Оне су обично намењене само поједином лицу (било физичком било правном), сматране су за нарочиту „милост“ владачеву и немају значај општег закона за целу државу.

Повеља се разликује од данашњег указа својом сложеном садржином. Садашњи укази, намењени појединим лицима, дају њима извесна права у границама тачно обележеним државним уставом, чиновничким законом или другим законцима. Стога су садашњи укази обично сасвим кратки: они садрже само име дотичног лица и наводе параграфе из законика, према којим обдарени има да ужива своја нова права (напр. поводом постављења, одликовања, унапређења и т. д.).

Средњовековна повеља има много богатију садржину, нарочито у оно раније доба кад још нема општих законика.

¹⁾ Проф. Ф. Шинић у своме издању „Летописа вола Дукљанина“ Б. 1928, тврди да је тај податак доцнија интерполација, некако из XIII века; у XIV веку кад је учињен хрватски превод, она је већ постојала.

²⁾ Српска реч *повеља* позната је од доба краља Милутина, вероватно као превод грчке речи *λογισμός*. Хрвати кажу једноставно „листина“ и за јавне и за приватне исправе.

Пошто се општеобавезне одредбе оног доба налазе само у облику неписаног обичајног права, свака повеља има за циљ да тачно обележи сва права и повластице дотичног лица. То се врши свакиш поводом, било да се њом дају неке нове повластице обдареном лицу („дестинатару“). Стога су повеље од великог значаја за историју праве, јер нам оне најверније приказују правне односе, старе обичаје, па и постепене промене у праву.

Као обдарени субјекти права јављају се епископије и манастири, епископи и игумани, великаши и властела, градске општине и жупе, чак и поједина краљевска села. Треба нагласити да су, стицајем прилика, код Јужних Словена сачуване у главном манастирске повеље. Манастири и епископије најбоље су чували своје повеље као правни доказ свог земљопоседа.

Свака владачева повеља у Средњем веку дели се на неколико тачно одређених делова, према формулару који води порекло још од позно-римске свечане исправе „дипломе“ и важи готово без промена за повеље писане латинским, грчким или словенским језиком.

Сваку исправу можемо поделити на 1) *бројтокол*, т. ј. увод, 2) *свм шекли* исправе и 3) *сехайтокол*, т. ј. завршне формуле.

1. Према верском расположењу овог побожног доба, исправа почиње од *инвокације* (призивања имена божијег). Инвокација може бити симболичва, т. ј. само у облику крста или монограма, или опет вербалва, на пр. „у име Христа“ или „у име Свете Троице“. У хрватским повељама најчешће долази инвокација: *in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*.

2. После тога у западним (латинским) исправама долази *дајил*, међутим у исправама византиског типа он се обично налази на крају.

3. *Иктијулација* садржи име и титулу издавача исправе, понекад спојене са *девоцијом*, тј. побожном формулом: „по милости божијој, *Dei gratia*“.

4. *Промулгација* је формула којом се правни посао саопштава свима интересавтима, на пр. „да је ведомо свакому човеку, *ad universorum notitiam volumus pervenire*“. У римским актима ту је долазила *инскрипција*, т. ј. име особе којој је намењен акт (напр. рескрипт); у обичним владачевим писмима долази *салушација*, т. ј. поздрав онога коме је исправа писана.

II. 1. У текст исправе обично рачунају *арексу*, иако она у ствари претставља део увода. Ово је свечани приступ по-

¹⁾ Према парау „диплома“ постоји засебна наука — „дипломатика“. То је помоћна историјска наука која изучава развитак и својства исправе. Постала је у XVII веку с циљем да помогне распознавању фалсификованих повеља којих свуда има приличан број.

вельи, који има да служи као општа мотивација дотичног правног акта. Позната је напр. аренда: „пошто људи лако заборављају чињенице, треба их забележити на писму“. Али према општем расположењу оног доба, у аренда најчешће се испољавају верска схватања дародавца, његова вера у Бога. Ако је повеља издата у корист манастира, често долази оваква мотивација: „пошто Бог чини добро људима (одн. владару), и ја налазим се побуђен да учиним добро манастиру, да вратим божије Богу“. У византским и српским повељама аренда, у којима се слави дотични манастирски светац, понекад су врло дугачке и сачињавају више него половину целе повеље.

2. После аренда долази *нарација*. Ово је непосредна мотивација повеље, у којој се наводе стварни разлози правног акта, напр. политички догађаји, заслуге дестинатара. Овај део садржи обично интересантне историјске податке.

3. Уз нарацију везана је и тако звана *испшница*, тј. молба дестинатара или интервенција утацајних лица.

4. Тек после тих делова прелази се на саму правну садржину — на *диспозицију* повеље. Она садржи изјаву воље дародавца и све правне одредбе у корист обдареног. Овај је део најважнији за правника. У манастирским повељама ту се обично наводе села и земљишта којима је манастир обдарен. Нови земљопоседник обично добија изузетан, повлашћен положај према државној благајни и администрацији. Стога се у диспозицији често спомињу и државни приходи и државни органи од чијег је уласка имаће ослобођено.

5. Уз диспозицију умеће се обично и формула *ипршнице*, тј. наводе се сви објекти који припадају дотичном селу, и нарочито његове граничне међе.

6. На крају текста долазе *аптекација* и *санкција* које више спадају у завршни део повеље, иако их дипломатичари рачунају у средњи део. У аптекацији владар моли своје наследнике, па и друге личности, да не сметају његовом поклону, да ништа не промене у његовој повељи, него да је понове и потврде.

7. У *санкцији* (formula poenalis) владар прети различитим казнама ономе ко би се усудио да ипак „поруши“ дотичну повељу, да нешто обори или отргне од диспозиције. Према верском расположењу оног доба, казна је најчешће духовна (poena spiritualis). Владар прети прекршцима његове воље Страшним судом, на којем ће дотични светац да тужи злочинца; или прети му клетвом од Бога, од апостола и од грешног дародавца.

Ипак, осим духовних санкција, јављају се и претње световном казном (poena temporalis). Кршатељ, владачеве заповести има да плати глобу властима. Ако је исправа приватна, неизвршење уговора може да вуче собом уговорену

између странама новчану казну властима или странци (конвенционална казна).

III. У есхатокол спадају:

1. *Короборација* — ово је формула којом се потврђује и утврђује оно што је у повељи одређено: она објављује сретства која ће повељи дати доказну вредност и гарантовати њену аутентичност. У њој се спомињу сведоци и печат („потврдих мојим великим печатом“ и сл.)

1. *Потпис* (subscriptio). Ту долази на првом месту потпис самог издавача исправе (одн. владара). Он не мора бити својеручан и може бити у знаку крста, монограма или дугачког потписа с титулом. За њим могу доћи потписи сведока и потпис писара исправе (signum notarii).

3. Формула *даширања* (време и место издавања исправе) стоје обично на крају исправе, али у латинским повељама може бити и на почетку њеном; баш тако је у хрватским повељама и приватним исправама.

4. На самом завршетку, као битни саставни део повеље јавља се и *печат* који у Средњем веку не служи више за затварање аката, него за потврду њихове аутентичности. Пошто је писменост у Средњем веку била слабо развијена, то је печат много боље служио за оверавање аката него потпис. Свако знатно лице физичко (владар, племић, епископ) или правно (манастир, град, друштво) има у Средњем веку свој печат са неком сликом или грбом по којем и неписмено лице може да распозна издавача исправе. Печат је постао услов за оверавање сваког акта и довољно правно средство за исправу. Печати су разноврсни: од мрког, зеленог и црвеног воска, према положају издавача, и од метала (т. зв. bulla): од олова, сребра и злата. Последњим се служе византиски цареви и српски владари, док папа печати акта „скривном оловном булом“.

Треба напоменути да од наведених делова многи нису обавезни у повељи: видимо повеље без интитулације, без аренда, без нарације, без датума, без санкције, без потписа итд., али *диспозиција* и *печат* јављају се као најбитнији делови сваке повеље.

§ 38. Повеље хрватских владара. Од повеља хрватских владара познато је око 30. То су две из IX века (кнеза Тримира и Мутимира), све остале припадају другој половини XI века (13 од краља Петра Крешимира, 10 од краља Звонимира и 3 од краља Степана). Највећи део тих повеља није сачуван у оригиналима, него у доцнијим, често немоуздатим прописима. Треба признати да је готово половина тих повеља фалсификована у доцнијим вековима (као што су то утврдили Рачки, Томанић и В. Новак): једва за 14

¹⁾ Према златном печату (χρυσόβουλον) грчке и српске владарске повеље зову се „хрисовуле“; исправе издате од римских папа — буле.

повеља можемо тврдити да су оне аутентичне. Ипак и овај број довољан је да нам пружи доста драгоцених података о хрватском праву у добу народних владара.

Значајна је повеља Трпимирова издата г. 852, коју можемо с правом сматрати за најстарију споменути историји словенских права. Том повељом кнез потврђује Сплитској надбискупији цркву св. Ђорђа у Путалу и земље Лазане и Тугаре дароване цркви од пређашњег кнеза Мислава. Писана је по обичном латинском формулару; у датуму истиче се да је писана за време франачког краља Лотара, за чијег се вазала сматра хрватски кнез. Истиче се да је кнез издао повељу по договору (*communis voto et voluntate*) са својим жупанима и властелом. На крају повеље долазе потписи кнеза и 14 сведока (5 жупана, 6 властелина и 3 свештеника) у облику крстова. Писана је повеља у Бишаћу од дворског капелана Мартина који води дворску канцеларију.

И Мутиминова повеља г. 892 односи се на исти правни посао: ова опет потврђује исту цркву Сплитској надбискупији поводом неког спора с Нинском бискупијом. Владар лично присуствује распу између два бискупа, уписану у варијанцију повеље. Опет је повеља издата по договору с великашима (*communis consilio cum cunctis fidelibus et primatibus populi*) и потписана крстовима 18 сведока (у главном жупана), који дају нам доста података о двору и управи првобитне хрватске државе.

Споменуте повеље XI века опет се односе на поклоне манастирима и бискупијама у приморској области. Нећемо се на њима задржавати засебно, али свака од њих пружа неке податке за историју хрватског права. И ове су обично писане од духовних лица: видимо да је понекад као краљевски канцелар потписан хрватски бискуп (*episcopus Croatiaensis*) т. ј. бискуп киниски.

Осим тога, доста велики значај за хрватску правну историју имају и многобројне исправе издате од приватних лица поводом разних правних послова. Пошто су ове исправе сачуване опет између манастирских аката, њихова је грађа доста једностранва. Највише је сачувано аката о *поклоњима* (*breve donationis, carta donationis*) које су учинила манастирима приватна лица, понекад и општине. Доста је сачувано аката о куповини и продаји (*litterae venditionis*), има њих и о размени непокретних добара. Врло су значајни поједини тестаменти, као напр. тестамент Андрије, задарског приора (градоначелника) из г. 918. Ово је после Трпимиrove и Мутимиrove повеље, најстарији хрватски докуменат; писан је под великим утицајем традиције римског права.

Има и неколико исправа писаних поводом оснивања манастира од приватних лица (*litterae fundationales*).

Јавно-правним исправама припадају поједине судске пресуде (*litterae sententiales*) сачуване од парница које су

манастири водили због својих посела против различитих лица.

Поводом приватно-правних аката можемо споменути разлику између римског и словенског типа докумената, она се јасно види на далматинском тлу⁴⁾.

У класичном Риму било је две врсте исправа. Једна је т. звана *notitia* коју издаје сам дестинатар (лице у чију је корист склопљен правни посао), он у њој бележи сведоке склапања правног посла. Доказна снага ове исправе налази се у сведоцима.

Друго је т. з. *chirographum*, писан обично од противника дестинатара или од овлашћеног од њега лица. Доказна снага ове исправе налази се у самом њеном рукопису, а не у сведоцима.

Крајем V века после Хр., под влашћу Гота, преовлађује т. зв. *carta*, најближа хирографу. Издавач исправе пише њу (или потписује) у корист дестинатара. Предајом карте дестинатару сматра се да је правни посао перфектан. Ова предаја (*traditio cartae*) може бити и свечана, формална и неформална. Осим карте остају у употреби и *нотиција* и хирограф.

У Далмацији видимо да римска традиција још постоји, нарочито по варошима. Напр. у Задру налазимо праву *карту* као диспозитивну исправу, налазимо и обред предаје изрично забележен (*post traditam complevi*).

Али много чешће странке служе се *нотицијом* која више одговара словенским схватањима. За Словене било би тешко схватљиво како се правни посао може извршити предајом документа. Они су навикли на реалну или симболичку предају саме ствари, уз нарочите обреде, пред сведоцима. Стога у XI веку видимо свуда у Далмацији победу нотиције над картом не само по хрватским селима, него и по градовима. Писана исправа има за циљ да забележи могућност позивања се на *сведоке* правног посла и на *присставу* који је при томе суделовао. Присстав је нарочита словенска установа: ово је особа која ужива нарочито поверење, суделује при склапању уговора или у судским функцијама; његовом се исказу има поклонити пуно поверење, пристав ужива јавну веру (*fidem publicam*).

§ 39. Хрватски владар и његов двор. Хрватски владар је оличење државе, његов величанства и части; он је претставник државе према иностранству. Он има врховно право својане над читавим земљиштем у држави (*dominium eminens*, према западно-европском изразу), а извесни су делови земљишта као *terra regalis* у његовој непосредној својини (*dominium directum*).

⁴⁾ О томе је писао М. Šufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde*, 1904.

Он врши своју власт непосредно и лично; он много путује по земљи у којој има своје дворове. Натурално газдинство зног доба захтева да се владар не задржава дуго на једном месту, него да се са својим двором креће од двора до двора где ће погрозити велике залихе хране. Али тим самим он може свуда да буде блиски своме народу, да лично надгледа управу и скупиљање пореза, да дели правду и милост. Примао је поданике на свакој тачки путовања. Због опште неписмености није могао да добије исцрпне извештаје из појединих области; стога обилази их сам, као што су то радили и франачки краљеви и пољски и руски владари тог доба.

Титула је владара *dux Croatorum* (852), затим од 925 *rex Croatiae*. Крунисање Томиславово за краља имало је велики значај, јер је краљевска титула стављала дојучерашњег кнеза у ред независних, суверених владара и значила примање у хришћанску породицу народа по латинском богослову. Треба нагласити да је хрватски владар први између Словена добио краљевску титулу. На народном језику ова се титула преводила: краљ хрватских (титула краља Звонимира на башњанској плочи). Краљ Звонимир непосредно је подчинио своје краљевство папи; тим поводом је г. 1076 положио папи заклетву чији је текст срећом сачуван. Нови краљ обећава да ће чувати праву веру, вршити правду (*iustitiam excolere*), штитити правду, бринути се о свештенству, о сиромасима, удовицама и сирочади; бориће се против незаконитих бракова и против трговине робљем. Уопште показује се као правичан у свему што се односи на правно уређење. Према лепог изразу Звонимирове заклетве, владати значи служити Богу (*Deo servire regnare est*).

Ова заклетва која много личи на крунидбене заклетве франачких краљева, најбоље нама приказује узвишени идеал хришћанског владара који се ствара у средњовековној Европи под утицајем цркве.

Стога тешко је рећи да средњовековни владар има апсолутну власт. Он је морално везан верским хришћанским начелима и својом заклетвом: везан је и законима створеним на покрајинским црквеним саборима.

Осим тога владар се саветује са својом најближом околином, с овим жупанима који сачињавају његов дворски савет. Он није везан њиховом одлуком де јуре, али тражи подршку у њиховом савету. Тако је Трпимир довео одлуку г. 852, „по општем договору и вољи“ са својим жупанима, тако раде и краљеви XI века.

Краљев двор састоји се од носилаца појединих звања које можемо назвати „часницима“ јер је сваки од њих оба-

1) in omnibus quae ad rectitudinis statum congruunt, me aequum exhibeam.

вљао извесну *част* (*officium*) на двору¹⁾. На челу двора стајао је *дворски жуђан* (*juranus palatinus*). О владачевој благајни бринуо се *риџничар* (*juranus camerarius*). Војне функције вршили су *штитионоша* (*juranus armiger, scutarius*) *кожушар* (*juranus cavallarius*) и *буздошар* (*juranus massacharius*)²⁾. О владачевој трпези бринуо се *виџиош* (*juranus pincernarius*). Ове латјанске називе сретамо већ у најстаријим повељама IX века. У доцнијим повељама из XI века јављају се и словенски називи поред латинских и још нова звања, као *грашар*, *дворник*, *кључар*, *посилник*, *убрусар*, затим *соколар*, *исар*, *волар*. Видно да је хрватски двор претстављао велико домаћинство краљево и да су се поједини жупани бринули о појединим гранама тог натуралног газдинства. Али истовремено сви су ови жупани и чланови дворског савета (*curia*) који врши и судске функције заједно с владаром.

Јављају се и часници који имају нарочите државно-правне функције. Такав је *дворски судија* (*regalis curiae iudex* у повељи 1069 г.). Као владачев канцелар јавља се неко духовно лице, обично кински бискуп (*episcopus Chroatensis*) који носи титулу *aulae regiae cancellarius*. Загонетно је звање *исечичје*, познатог у Хрватској XI века, а доцније и у Босни и Рашкој; вероватно је ова титула остатак азарске дворске терминологије.

Други је остатак истог доба *бан*, ова несумњиво аварска реч (*бојан, boianos*). На хрватском двору бан има највећи значај, као војни заповедник који помаже и замењује владара³⁾.

Осим тога на владачев двор долазе и покрајински жупани који управљају појединим жупанијама (*jurania, provincia*). Цар Константин набраја 14 жупанија у Хрватској; у повељама спомињу се поједини жупани као *juranus Bribiriensis, Morstiensis* (приморски) и др. Крајем XI века жупани добијају западно-европски назив *comites*, а њихове области — *comitatus* као у Угарској. У жупана спомињу се *судије* и *сатници* (стотинаши) као органи територијалне војничке организације познате и у германским и у другим словенским државама.

§ 40. Подела становништва у старој Хрватској. Основна подела становништва била је на слободне људе и робље. Одавна се издваја црквени staleж; иако црквена достојанства нису наследна, ипак су доживотна и њихови по-

1) Реч „частник“ као превод латинског *officialis*, позната је уговору бана Кулина с Дубровником год. 1189.

2) Од византиске речи *μαζουικα* — *мазуга*.

3) Цар Константин вели да је бан стајао на челу трију жупанија: Личке, Гацке и Крбавске. Податак о седам хрватских банава, сачуван у рукопису XIV века, није веродостојан.

сноци одвајају се од осталог становништва као засебна класа с великим повластицама и особитим правним положајем.

Постепено ствара се и властелски staleж. Изгледа да је диференција у томе правцу давно почела, јер се често спомињу principes, primates, nobiles који стоје на челу обичног народа (пук, populus). Овом горњем слоју припадају дворски и покрајински жупани и њихови потомци, па и старешине истакнутих родова и братстава. Улазак у овај слој становништва није још био затворен: сваки слободан човек који би се истакао у рату, лако је улазио у круг „властеле“, у којем се ипак много називало на порекло од доброг *племени*, што се доказује доцнијим хрватским изразом *илеменић*.

Тешко је веровати да би се цео хрватски народ у то време делио на 12 племена. У сплитској апендикули говори се стварно о 12 истакнутих родова (generationes) који су од краља Коломана добили потврду својих племићких повластица: они врше коњичку витешку службу и добијају за то економски имунитет. Стварање тешке коњице морало је у том добу (XI—XII век) довести до одвајања богатих људи, наследно спремих за оклопничку службу и обдарених насељених имањима.

Испод њих налази се слој обичних земљорадника, слободних људи, о чијем положају у то време знамо најмање. Понекад спомињу се сељаци (villani) који имају своје земље, слободно њима располажу, продају и завештају њих цркви; они слободно сведоче пред судом, као напр. сељаци из Тугара пред самим краљем.

Доста имамо података о неслободним људима. Ропство је настало из рата и гусарства; млетачки трговци и арабљански гусари много су хватали словенског робља на дalmатинским обалама и одводили у Шпанију и друге земље. Сами Неретљани много су трговали робљем. Инсолвентан дужник, и злочинац који не може платити глобу постао би обично роб. Рођење од роба и удаја за роба опет води ропству; напослетку слободан човек може се добровољно продати у ропство или продати члана своје породице.

Готово све ове изворе ропства налазимо у хрватским исправама тог доба. Видимо да се робови искоришћавају као кућна послуга, а често и као земљорадници и сточари. На црквеним имањима налазимо много робља. У Трпимировој повељи 852 г. набрајају се многи робови и робинје (servi et ancillae) као својина сплитског надбискупа у селима Лагани и Тугари. Г. 1029 банова сестра поклања цркви „стадо оваца с пастиром, 2 пара волова са 2 роба“. Г. 1042 бан Стефан поклања манастиру три „двора“ (curtes) са сељацима: у првом — 6 servi et 4 ancillae, у другом — 12 породици, у трећем — 8 породица, укупно 40. Из појединих аката ви-

димо да су робови били куповани — за 3 златника, за 1 златник и 2 мере жита и т. д.

Треба рећи да је ипак положај робља, под утицајем хришћанске цркве, постао бољи него у незнабожачком Риму. Црква је признавала хришћанску душу робу, стога је забрањивала његову продају и неверцима, проповедала је благо поступање с робљем, признавала је брак склопљен између робова. Нарочито је утицала на ослобођење робља (manumissio) као благочастиви акт. Робови настањени на земљи, добијали су комад земље на стално обрађивање који би се сматрао као њихова својина, чим поставу ослобођеници. Стога видимо примере да су родитељи добровољно предавали своје дете цркви у ропство (ut esset servus in sempiternum). Роб могао је да постане свештеник, ако га господар изведе на тај пут. Класичан је случај властелина Петра Чрног који је купио дечака Злобу од његова оца, дао га у науку, ослободио га и помогао да постане свештеник, с тиме да служи у цркви тог властелина.

§ 41. Уговор између краља Коломана и Хрвата г. 1102. Крај независне хрватске државе дошао је г. 1102 кад је краљ Коломан као наследник Звонимиров, заузео Приморску Хрватску и крунисао се за краља у Биограду на Мору. Неколико година раније било је освојена Славонија (земља између Саве и Драве) у којој је мађарски краљ г. 1097 основао баскупију у Загребу.

Велико је питање хрватске правне историје — како је извршено ово спајање Хрватске и Угарске г. 1102. Ту су мишљена подељена, јер аутентични документи о том спајању, о тој унији нису сачувани. Имамо податке о неком уговору краља Коломана с Хрватима г. 1102, које треба да критички прегледамо.

Њега спомиње: 1) т. звана Сплитска апендикула, т. ј. додаток сплитском рукопису историје архијакона Томе, писан у XIV веку¹⁾. Сам Тома не спомиње никакав уговор у своме тексту; стога је анонимни преписивач додао тај податак под насловом „Qualiter et cum quo pacto dederunt se Croati regi Hungariae“.

Ту се наведена позната прича о томе како је краљ Коломан хтео да себи потчини целу Хрватску (totam Croatiae sub suo dominio subjugare), како је дошао с војском до р. Драве и како се Хрвати спремише за борбу²⁾. Онда је

¹⁾ на л. 121 тог рукописа; исти текст налази се и у трогирском рукопису (из збирке грофа Фаифове, сад у Вудинштату) и у ватиканском рукопису, исто из XIV века.

²⁾ У томе уводу има крупних грешака; напр. краљ Коломан спомиње се као син Ладислава, а не као нећак; види се да је увод искомбинован у XIV веку. У почетку говори се о 12 племена (tribus), док даље само о 12 родова (generationes).

њима краљ послао поклицаре, желећи с њима милостиво поступати (*volens ipsos gratiose tractare*) и с њима утврдити уговор, како буду хтели (*et pacta cum eisdem, ut voluerint, ordinare*). Онда Хрвати послаше 12 паметнијих племића од 12 племена (наводе се њихова имена) који му исказаше дужно поштовање. Господин пак краљ, примивши њих на пољубац мира (*ad osculum pacis*), дође с њима до овог споразума (*ad talem concordiam*). Сви споменути племићи (*omnes predicti*) нека држе своја имања; ниједно од речених братстава (*aliqua predictarum generatione*) ни њихови људи (*homines eorum*) нису дужни плаћати краљу порез ни данак (*censum seu tributum*). Али су дужни краљу служити, кад би ко напао на његове границе; кад би краљ послао по њих, треба да изађу они са најмање 10 коњаника од сваког поменутог братства, својим трошком до реке Драве, а онда даље према Угарској о трошку краљевом“.

Ова апендикула у ствари говори само о племићким повластицама и по своме обиму не садржи много више од обичних баштинских повеља. Сваки главар оних 12 племићких братстава (*generationes*) која су признали краља Коломана, добио је потврду баштинских права и слободу од пореза са тачно одређеном обавезом војне службе.

2) Овакве су повеље вероватно биле издаване поглаварима сваког племићког братства. Напр. у архиву Зрињских, (према једној бележци) чувала се у XVIII веку повеља дата Мрмоњи главару Шубићи¹⁾; у уводу говорило се да је то било у Крижевцима, кад су се Хрвати, положивши оружје, потчињили Коломану (*armis positis Croatiae se subiecerant*) и кад је краљ с њима поступио као с пријатељима (*illos ut amicos haberet et tractaret*). Наводе се исте тачке што и у апендикули и вели се да је то било извршено „посредовањем загребачког епископа Сигиндуна“.

У истој бележци из архива Зрињских каже се да је Коломан затим отишао у Биоград на мору, где се крунисао за краља Далмације и Хрватске, и да је поделио многе повеље и Далматинцима и Хрватима, од којих су многе сачуване.

3) У млетачком *Liber Rectorum* (из XIV в.) наводи се како је краљ Коломан, дошавши пред Задар, скупио свој савет (*curiam*) који је расправљао о чувању слободе Далмације; краљ се заклек на јеванђељу да неће ни у чему кршити стару слободу Далмације (*antiquam libertatem Dalmatiae fraudare*) и да ће постављати епископе само изабране од народа. Наводе се и имена оних угарских епископа и

¹⁾ Ова белешка донета је од Крелича у његовој „Историји загребачке цркве“ и потиче вероватно од Ритера-Витезовића. Недавно је Ф. Шинић посумњао у аутентичност ове повеље. Шинић, Приручник: извора, стр. 538.

жунава који су се на исто заклели. Овај је податак сасвим веродостојан.

4) Најзначајнија је повеља Коломанова издата 25 маја 1108 г. граду Трогиру. Краљ потврђује Трогирцима разне повластице, које сачињавају градску аутономију (о томе немо говорити даље). У тој повељи краљ спомиње своје доласке у Далмацију ради крунисања или управних послова (*cum ad vos coronandus aut vobiscum regni negotia tractaturus advenero*); исто се вели у повељама доцнијих краљева (Гејзе II и Стефана III). Сличне привилегије поделио је Коломан и другим градовима — Сплиту, Задру и Рабу.

§ 42. Питање о обиму и значају уговора 1102 г. Из наведених појединих података хтео је Н. Томашић да успостави текст неког изгубљеног државно-правног уговора (*pacta conventa*) који су на р. Драви склопили претставници хрватске државе с краљем; поједине повеље наводе према њему, само поједине тачке тог опсежног основног уговора.

Ипак не можемо се потпуно сложити с тим мишљењем. Без сумње, Томашић има право кад побија мишљење оних мађарских историчара који сматрају да је Хрватска била само подјармљена земља, освојена на мачу (*eine durch Unterjochung erworbene Provinz*). Краљ Коломан признао је засебан положај те краљевине већ тиме што се г. 1102 крунисао у Биограду хрватском круном. Али мислимо да није потписао општа *pacta conventa*, јер овакви уговори нису били уобичајени у његово време.¹⁾ Затим Хрватска није била јединствена, него подељена на покрајине и освајана постепено.

Цела Славонија са Загребом била је раније у трајном поседу мађарског краља који је г. 1097 основао загребачку бискупију; и Биоград на мору био је исте 1097 г. већ у рукама Мађара. У осталој земљи нарочито се осећала подела на Хрватску и Далмацију: Хрватска је копнена земља од Гвозда до Книна, Далмација то је скуп аутономних градова и острва (Задар, Сплит, Трогир, Шибеник, Раб, Крк и Прес) који је у овим мутним годинама радије признавао византску или млетачку врховну власт него хрватску. У Хрватској водећу улогу имало је племство, у Далмацији — клир и угледни грађани; док широке народне масе хуге.

Стога је Коломан вероватно преговарао с претставницима појединих покрајина и сталежа. Није било преговора на Драви,²⁾ него је Коломан, дошавши у Приморје, разговарао са претставницима 12 најјачих племићких братстава (*gene-*

¹⁾ Изаз *pacta conventa*, као и сам појам, јавља се тек у XIV веку у Средњој Европи, у вели са све већим јачањем племићког сталеза. Хрвати нису се никад служили тим изразом за свој однос према Угарској, говорили су само о својим слободинама (*libertates*).

²⁾ Подаци о месту споразума (на Драви, у Крижевцима) узети су из главе, вели Шинић, Приручник 524. Славоније се уговор не тиче.

rationes). Они су га признали, у име копнене Хрватске, и тражили пре свега потврду својих племићких привилегија: мирни посед баштина, слободу од пореза за себе и своје потчињене сељаке (homines eorum) и тачно одређену војну службу.

Тешко је веровати да би цео хрватски народ био подељен у 12 племена (tribus). У апендикули наводе се 12 братства (generationes) која су заиста позната у XII и XIII веку. Али осим тога у XII веку спомињу се још и друга братства — Гламочани (1129), Виревићи, Хлевљани, Ступићи, Жрносеци, Каменјани. И та братства постепено траже да се њима даду исте повластице; тако је г. 1273 братству Гламочана признато право да уживају исте слободе што и прави, први и природни племићи хрватски (qua libertate veri, primi et naturales regni Croatiae nobiles perfruerebuntur); г. 1318 исто се признаје Драгивичима, г. 1350 — Виревићима. Повластице садржане у сплитској апендикули тичу се племства, али нису повластице целог народа или државе. О Далмацији у томе тренутку није било говора.

Доцније кад је краљ Коломан дошао са својим мађарским саветницима и војском пред Задар, почео је преговарати о старој слободи Далмације, и свакоме је од далматинских градова издао повељу којом је потврђивао она права која су ти аутономни градови уживали за време византиске, хрватске и млетачке владавине.

Систем појединих повластица, које су по својој облику засебан уступак сваком дотичном лицу (правном или физичком) и које само постепено стварају општи повлашћени положај (status) читавог staleжа или земље — то је оно што је типично за ранији Средњи век.

Краљ Коломан поделио је повластице сваком од јачих хрватских племићких братстава и крунисао се за краља. Тиме је прећутно призвао и засебан државно-правни положај Хрватске; тиме је дао основ хрватском племству, да се доцније (у XIV веку) позива на те повластице (libertates nobilium) и да их генерализује.

Затим је почео да сваком далматинском граду потврђује његову стару аутономију. Тиме је опет признао засебан државно-правни положај Далмације. Али градови имали су мање утицаја на формирања хрватске државно-правне мисли. Та се идеја формирала постепено на хрватским и словенским саборима, подупрта сазнањем да је Хрватска некад била независна краљевина и да је њена потчињеност угарском краљу не толико резултат завојевања, колико доброволног признања и пактирања. Није било pacta conventa као свечаног уставног акта¹⁾, али је вероватно био „osculum pacis,

¹⁾ Не сматрам ову апендикулу „државно-правним“ списом или чак „међународним“, него обичном краљевском дипломом за ставовити иначе врло велики број људи у Хрватској, Капели на југу“, вели Шишић, Приручник 529.

concordia et tractatio amicalis“. Краљ сам није хтео да крши старе слободе ни у Хрватској ни у Далмацији. Извршио је своје признање не у облику неког општег уставног акта, него појединачним потврђивањем слобода, повластица и поседа онима који су те повластице и поседе и раније уживали, г. ј. градовима, племићким братствима, епископима и манастирима — deditque multa privilegia tam Dalmatis quam Croatiae, et ecclesiis, quorum aliqua exstant, вели доста веродостојна белешка у историји загребачке бискупије.

Од XIV века Хрвати говоре о својим libertates, али никад не спомињу неки „међународно-правни акт уније“ који би морао да се чува свечано у неколико примерака, кад би био потписан²⁾. Није било акта уније, али постојала је сума повластица и слободина (jura ac libertates). Угарски су краљеви радо признавали засебан, аутономан положај Хрватске и Далмације тиме што су се у XII веку крунисали засебно или крунисали хрватском круном своје наследнике за краљеве или херцеге (ишак ово је крунисање изашло из употребе у XIII веку). Угарска власт била је претстављена само у личности краљевој и у личности бана који је у XII и XIII веку био Мађар³⁾. Иначе је Хрватска уживала своја стара права, и потпуну аутономију која је нашла израз у раду хрватских сабора (од XIII века) и у издавању градских статута у Далмацији (у исто доба).

Како вели Шишић, правни положај краљевине Хрватске као независне државне целине променио се после 1102 у толико, да су владалачка права бившег хрватског краљевства прешла на краља Коломана и на његове наследнике, а то су у првом реду била: именовање бана као краљевог представника у земљи, издавање привилегија и даровница, потврђивање у сабору донесених закона, убирање пореза и царина, уживање „краљевске земље“ која је припадала изумрлој династији, затим врховна команда над хрватском војском и одређивање спољашног политичког правца. Сви остали унутарњи послови краљевине, нарочито управни, судски, војнички и финансијски остали су у компетенцији хрватског племства, да их расправи на саборима споразумно с краљевим представником, најме с баном односно с херцегом, чланом краљевског дома, кад га је било.

¹⁾ Тако су сачувани сви уговори уније између Пољске и Литве у XIV—XVI вековима.

²⁾ Да државно-правни положај Хрватске у првом веку угарске власти није био тачно одређен, види се из аутентичног текста заклетве првог бана Кледина, положене у Задру (г. 1107). Он вели о себи „per gratiam Dei et iussione domini mei Stephani regis princeps huius provinciae et banus“. Он спомиње Стефана — млађег краља (као засебног краља хрватског), али себе сматра за „начелника ове провинције и бана“, не каже да је он бан засебно краљевине.

§ 43. Привилегије далматинских градова у XII веку. Далмација је као област (thema) Византског царства дуго време сачињавала засебну административно-правну целину. На челу њеном стајао је „стратиг целе Далмације“ (Gregorius protospatrius et stratico universae Dalmatiae, anno 1036; Leo imperialis protospatrius et Dalmacie stratigos, imp. protosp. et totius Dalmatie catapanus, a. 1067).

Иако је она неколико пута признавала и своју зависност од хрватских владара, ипак је остајало схватање њене државно-правне засебности. Стога је и млетачки дужд Ото Орсеоло узео титулу: *dux Venetiarum atque Dalmaticorum*, сматрајући себе за претставника византског цара.

Па и краљ Коломан, долазећи пред Задар, расправља о слободи Далмације као засебне јединице (*de Dalmatiae libertate integra perpetuaque servanda communiter tractavit*) и затим издаје повеље, данас изгубљене, о томе да ће у свему чувати старинску слободу Далмације (*ut antiquam Dalmatiae libertatem in nullo unquam deberet frangere*). Ипак не морамо да схватамо ову слободу Далмације у данашњем државно-правном смислу. Ово су муниципалне слободе, које не сметају томе да се у истом тексту говори о „слободи коју је добио онај (т. ј. архиепископ задарски) који је учинио да се Далмација потчини краљу (ille qui provinciam Dalmatiae subesse regi dispoſuerat)“. Слобода у овом добу најчешће означава „слобоштину“, засебну привилегију коју добија покрајина, сталеж, корпорација или истакнута личност. Самокуп тих привилегија и старих обичаја сачињава „права и слободе“ читаве земље (*ius et libertates*).

Да се „слобода“ Далмације мора разумети онег у смислу засебних муниципалних слободина, то се најбоље види из тога што г. 1118 дужд Орделафо Фалиери (као *dux Venetiae et Dalmatiae*) дели привилегије о Рабу и обећава *taliter vos regere et manutere sicut unam ex Veneciae horis Rivaulti et sicut vobis Dalmatinis Colomanus rex Hungariae iuravit*. Ова слобода коју је краљ Коломан заклетвом потврдио Далмацији, испада слична повлашћеном положају обале Рибалта у Млечима, т. ј. своди се на трговачке и судске повластице грађана догичке вароши или градске четврти.

Те муниципалне повластице најбоље се виде из сачуване дипломе (повеље) краља Коломана граду Трогиру г. 1108. Ова састоји се из осам тачака.

1. Краљ обећава верним грађанима Тресири чврсти мир (*firmam pacem*). Према тачном тумачењу М. Костренчића, ово треба схватити као краљев мир, т. ј. заштиту правног поретка.

2. Краљ обећава да грађани неће бити дужни плаћати данак (*tributum*) нити њему нити његовим наследницима. Знамо да су у IX и X веку приморски градови плаћали Хрватима данак (*tributum pacis*), који вероватно нису плаћали

чим су ушли у састав хрватске државе. Пошто је и краљ Коломан постао њихов законити владар, отпада питање о том данку који би имао међународни карактер.

3. Краљ ће потврђивати оног епископа и градског кнеза које буду изабрали клир и народ. Избор градског епископа од стране народа јесте стари обичај Римске царевине, па и избор градског приора или кнеза био је одавна познат у Далмацији. Напр. г. 1118 су Рабљани тражили од дужда да њима потврди њихово право да себи бирају поглавара и кнеза, што су имали под цариградским царем и под угарским краљем.

4. Краљ дозвољава грађанима да се служе њиховим одавна установљеним правом (*lege antiquitus constituta uti*). Ово је најважнија тачка аутономије, јер она садржи и аутоликију (*ius statuendi*), т. ј. право издавања својих законских одредаба. Треба приметити да у оно време није још било писаних статута у Далмацији. Али је као *lex* постојао неки „стари закон“ — систем аутономних правила, познат чуварима права и заснован на традицији римских муниципија.

5. Од градских прихода који се наплаћују у луци од странаца, краљ ће добити $\frac{2}{3}$, градски кнез $\frac{1}{3}$, а бискуп — десетину која се одваја најпре од целог прихода. И по Јустинијановом Кодексу (13 Cod. IV, 61) две трећине градских прихода иду у државну благајну, а једна остаје граду. Опет видимо вероватно стару римску традицију. Луцки приходи имали су велики значај у самосталном газдинству сваког приморског града, иако је град без сумње имао доста других прихода — од судских глоба, од пореза на непокретности од градских поседа и од млинова, од монопола соли и др. У луци плаћао је сваки брод царину од увезене и извезене робе (догана или кумерк, *comercium*). Ова царина износила би обично $\frac{1}{10}$ део вредности робе.

6. Краљ неће дозволити да се у граду настани неки Угрин или странац осим оних којих буду хтели сами грађани. Према ексклузивном гледишту оног доба, за странца (*alienigena, forensis*) сматра се сваки ко није члан градског комуна, сваки становник из унутрашности земље (дакле и Хрват). Да је слична одредба била на снази и за време хрватских краљева, можемо закључити из тога што се два века доцније, за време силног цара Душана, мали град Будва у својој статуту одлучно опире сваком усељавању Словена (т. ј. Срба).

7. У случају да краљ дође ради крунисања или државних послова, он неће никоме од грађана вршити насиље у погледу кућа, т. ј. неће се служити правом на бесплатан стан (*descensus, приселица*) ни за себе ни за своју пратњу. У овој тачки значајно је што краљ узгред спомиње крунисање и расправљање државних послова (*cum ad vos cog-*

pandus aut vobiscum negotia regni tractaturus advenero) kao uzroke svog dolaska u Далмацију. Из тога индиректно дозвољамо да је краљ сматрао за своју дужност и крунисање хрватском круном у Биограду и расправљање на саборима.

8. Кад би некоме од грађана краљева власт постала тешка и он би хтео да се сели, може слободно да иде с породицом куд хоће. Ово право на емиграцију врло је интересантно као средњовековно схватање привилегије — ослобођења од владарева господства (*dominium*).

Све наведене тачке Трогирске дипломе лепо нам приказују аутономију романске градске општине. Сличне повластице биле су вероватно и раније издаване од стране хрватских владара. Сличне дипломе издао је краљ Коломан и другим приморским општинама: изгубљене су, али њих замињу потврде доцнијих краљева, јер је, према обичају, нови владар имао да потврди привилегије издате од његовог претходника. Тако је Трогирска диплома била потврђена и од краља Стефана г. 1124, и од краља Гејзе г. 1142, и од Беле III г. 1182, и од Емерика г. 1197, и од Андрије II г. 1215. Сличне дипломе сачуване су у доцнијим потврдама за Раб, за Задар (1117) и за Сплит (1142). Нешто доцније добио је сличне повластице од краља и Шибеник, иако је по својој пореклу био не романски него хрватски град.

У тим доцнијим повељама долазе понекад и нове одредбе које проширују или прецизирају аутономију. Напр. у Гејзиној повељи Трогиру г. 1142 налазимо, осим наведених осам тачака, још ове: слободу од плаћања царине на кону и мору, слободу од давања дарова краљу и његовим претставницима, слободу служења на краљевом двору и одласка са њега, слободу од позивања на суд ван града (јер грађани одговарају само пред својим судом) и др.

То су знатне слободштине далматинских градова, она *antiqua libertas* која је била признавана и од византиских и од хрватских владара. То је оснoв оне широке њихове аутономије која је доцније нашла свој дефинитиван израз у многобројним градским статутима XIII и XIV века.

§ 44. Друштвено уређење Дукљанске државе. Најмање је сачувано података о првој српској краљевини — о Дукљанској држави. Имала је своју стару традицију — од захумских кнежева IX и X века; постала је у питомом крају на обали Јадранског мора, у областима са знатним траговима грчке и римске културе. Морала је да има свој уређен двор, управу, судове и, ако не законе, ипак поједине законске одредбе. То би се могло очекивати нарочито од г. 1078 кад је Михаило Војиславић добио краљевску титулу од папе, јер је свака краљевина улазила у ред европских цивилизованих држава.

На жалост, оскудна извора је врло велика. Нешто не-

ториских података пружају нама страни извори — грчки историчари и папске исправе. Од домаћих извора врло је значајан познати „Летопис попа Дукљанина“ постао крајем XII века. Он има много негативних страна: помешао је истину и скаске, нема хронологије, измислио је многе генерације владара, другима је имена побркао. Ипак за историју права можемо се послужити његовим податцима; јер иако су поједине личности и догађаји измишљени, општи дух догађаја, како је он њих приказао, мора да одговара оном добу.

Можемо укратко изнети државно и друштвено уређење Дукље у XI и XII веку на основу тог „Летописа“ (неки га зову „Барски родослов“). Ова краљевина јавља се као патримонијална држава, т. ј. као наследна својина владалачке породице. Сваки владар полаже право на земљу својих очева и дедова (*terram patrum et avorum*, српски се вероватно говорило „очина и дедина“). Патримонијални принцип истиче се у томе што се читав државни део између владаревих синова, као приватно имање. Тако је напр. Прелимир поделио државу између 4 синова још за свог живота: најстаријем је дао Зету, другоме — Тривунију, трећем — Хум, четвртм — Подгорје. Пошто је ипак свест о јединству државе јака, јавља се тежња код најјачег да се дочеша удела своје браће и да опет уједини државу. Отуд они крвави спорови између сродника, који доводе до истребљења такмаца, као средства за уједињење. Тако је напр. Војислав опет постао једини владар. Али и он опет дели своју смањену државу између 5 својих синова, тако да млади од њих добијају једва по три жупаније. Ово патримонијално начело било је познато у оно доба у целој Европи и нарочито је било опасно у Русији и у Пољској за јединство државе.

У вези с тиме стоји и династичко начело. Држава се сматра као наследна својина једне династије, и владари других династија немају на њу право. Тај династички принцип доведен је у „Летопису“ до савршенства: цео низ владара, кроз 37 колена, сачињава у томе делу једно генеалошко стабло, једну династију — од фантастичног Свевлада (у VI веку?) до краљева XII века. Династички принцип ишао је тако далеко, да су на престо долазили и незаконити синови (као и у Зап. Европи); међутим узурпатори из друге династије не смеју да узму краљевску титулу. Лепо је приказан и принцип старешинства: између синова првенство припада најстаријем (*primogenitus*), али најстарији у породици (*senior*) обично наслеђује престо после брата и потискује своје нећаке. Начело *senioratus* побеђује начело *primogenitus*.

Владар се истиче као војвода у рату; он сам води војску, а његови синови предводе поједине одреде (напр. Војислављеви синови у рату против Грка).

Владар је врховни судија; он путује по области да

лично надгледа управу и суд, да се упозна с народом. „После ступања на престо почне путовати по краљевини“, *post haec cooperit rex perambulavit per terram et per regnum suum* — тако описује Дукљанин функцију владара.

Истовремено видимо да је у држави значајну улогу играо сам народ, претстављен на саборима. Понекад на саборе долазе само старешине, али понекад и цео народ (*populus* или *populi*). Он има одлучају реч код попуњавања престола, јер потврђује владара, или га бира кад је питање о наслеђивању престола спорно. Ова комбинација династичког начела с народним избором типична је за ово доба историје словенског права. Народ понекад диже буну против рђавих владара и уклања их са престола; владаочева власт није ништо апсолутна. Историчар зове тај народ у старије доба — *Gothi*, у новије — *Sclavi*, али најчешће просто „*populi*“. Осим тог народа има нешто Латина у приморским градовима и Црних Влаха (*Mogvlachi*) по планинама.

Народ није још строго подељен на сталеж. Било је робства као последице рата; спомиње се како су Словени заробљавали Латине (*illos pro servis tenuerant*), како су неки учесници у угушеној побуни били предати у робство (*in servitute*). Осим робља, цео је народ слободан и сачињава војску, коју Дукљанин често назива: *gens* и *populus* (јер је *гук* исто што наоружан народ). Из тих ратника тек се почиње одвајати неки властелски сталеж. Спомињу се, као и код других Словена, неки *magnates*, *principes*, *nobiles*, *nobiliores*. Томе слоју припадају жупани, од којих су једни — чланови династије, а други — племенски жупани са својим родом (*parentela*). Сваки храбар војник, који би се истакао у рату, уживао је већи углед и прелазио у редове тих бољих људи (*nobiliores*). Владар имао је своју сталну чету војника (које можемо назвати „дружином“ према руском изразу). Тако се вели за стричевиће краља Бодина, како су они побегли од њега у Дубровник са 400 наоружаних људи „*congregantes omnem parentelam in unum*“. Овај израз *parentela* не можемо превести као „род“, јер су стричевићи припадали краљевој породици, него — као организовану пратњу, клијентелу. То су они другови и војници који сачињавају „дружину“ издржавану од владара или кнеза (*qui amici et proximi regis esse videbantur et qui edebant panem eius*, вели се поводом краља Борђа).

Држава се распадала на веће области (Зета, Захумље, Рашка); свака од тих области имала је по 9 или 10 жупа. На челу појединих области стајао је кнез (члан династије), *бак* или *велики жуџан* (спомиње се у Рашкој). На челу жупанија стајали су *жуџани* као главари и војводе у рату; они скупуљају порезе и суде народ. Испод њих стоје *сатници*, као управници мањих округа и четовође мањих одреда (сатнија).

Тим подацима Дукљанског летописа можемо додати ма-

ло правних сломеника. Постоји свега десетина исправа, издатих од дукљанских и захумских владара и великаша (Ђутовита, Хранка, бана Славогоста, краља Бодина, краља Ђуре, судије Грда, епископа Гаврила) у корист Локрумског манастира близу Дубровника¹). Ипак све су те исправе доста незграпни фалсификати, учињени од локумских бенедиктинаца у XIII и XIV веку (то је доказао Ф. Шишић).

Само две исправе, сачуване између локумских преписца, одолеле су историској критици и сматрају се за аутентичне. То су: 1) исправа конавског господара Девезија издата г. 1148 (Од. Сп. стр. 1) и

2) повеља дукљанског владара Десе (Немањиног стрица) г. 1151, којом он дарује цео оток Млет манастиру Св. Марије у Апулији (Зак. Сп. 382).

Из тих повеља видимо да је у дукљанској канцеларији латински утицај преовлађивао над византиским и словенским. Обе исправе писане су латинским језиком, од католичког ђакона, вероватно дубровачког нотара. Не видимо да би дукљански владар имао свог канцелара. Формулар тих повеља доста је примитиван и скроман. Немају аренге; почињу од инвокације и датума — према латинском обичају. Интитулација показује да се Деса сматра за независног владара „по милости бојјој“, кнеза Дукље, Тривуније и Захумља, док месни жупан Девезије сматра да је он подложан грчком цару Манојлу Комнену. Видимо да постоји управна организација: кнез издаје повељу са својим жупанима и сатницима, споменути су и кнежев судија и „казнац“ (благајник); сви се они јављају као сведоци правног акта. У томе Десина повеља сасвим личи на хрватске повеље XI века. Правни посао састоји се у издашном поклону читавог острва прекоморском католичком манастиру.

Интересантан је правни посао у конавској исправи. Господар даје читав судски округ (*terram iudicalem*) својој ћерци као мраз, а зет му за то даје војнички штит и шлем (и бачву вина), у знак своје подложности.

У правне споменике Дукљанске државе можемо убројити и закључке црквеног сабора одржаног у Бару г. 1199 с одобрењем Немањина сина Вукана (ЗСп. 371). Иако је он претставник рашке династије, Вукан се јавља у овом акту као засебан *Diocliae et Dalmaciae rex*, и овај латински акт у свему наставља традицију католичке Дукље и врло је близак закључцима хрватских црквених сабора. Као и у Сплиту, на барском сабору скупуљају се пред папниским легатима, католички архиепископ барски и шест бискупа — скадарски, нилотски, дриватски, уљцињски и други. Тринаест тачака тих наредаба тичу се црквених послова, у главноме свештенства. Тако забрањује се постављање епископа по миту

¹) Штампане у Зак. Спом. 376—380.

под претњом рашчињења; забрањује се дефинитивно свештеницима да буду ожењени; забрањује се примање у клир свештеничких синова и незаконитих синова; забрањује се рукоположење раније него у 30-ој години. Прописује се обавезно брижање свештеника и тонура. Видимо у тим одредбама коначну победу латинских обреда над грчким у тој мешовитој области.

Значајне су одредбе које се тичу односа између световних и црквених власти. Црква има право да прикупља десетину од световњака, од које једна четвртина припада бискупу, а друга четвртина намењена је сиротињи. Ни један световњак не сме да позива клирика пред световни суд, на правдање водом и железом, јер само црквени суд може да суди члановима клира. Ту је јасно наглашено начело судског имунитета цркве, које је у оно доба важило и у западној и у источној цркви. Забрањује се свако насиље над бискупима и клирицима под претњом анатеме. Истом анатемом прети се онима који бесправно држе црквену имовину, који бесправно деле црквене приходе, и онима који држе Латине у ropству. Строге казне проглашене су за оне који се жене својим рођацима у забрањеним степенима сродства и који су прогнали своје жене без црквеног суда.

Црквене власти теже да заведу ред у верским и брачним односима; као у Бугарској и у Хрватској, оне дају пример законодавства световним властима. Исто ћемо видети у Србији за време Првовенчаног.

§ 45. Словеначке земље од IX до XII века. Словеначке земље постале су од IX века део Баварске војводине, а тим самим и Германске царевине. У борби против Мађара германски су владари уредили на тој источној граници неколико *крајина* (Mark): Источну (Ostmark) на Дунаву, Карантанску на Мури, Подравску, Савинску, Крањску, Истранску, потчињене засебним маркиграфима (крајиницима). Од г. 976 Корушка је добила свог засебног војводу. Свуда су Немци постали војводе, крајиници и властела. Споменуте области биле би у X веку подељене у феуд моћној властели, т. ј. у доживотну државину под условом војничке службе и верности. Али ти су феуди брзо постали наследни, и од XI века видимо словеначке земље подељене у неколико наследних области са својим династијама: у Корушкој владају Еленштајни, а после њих Шпанхајми, у Штајерској Траунгави, у Крањској било је неколико феудалаца од којих су најјачи били грофови Андекс. Истра је припадала патријарху (т. ј. архиепископу) аквилејском који је доцније уступао поједине делове споменутим грофовима. У Горици владала је засебне грофонска породица. Почетком XIII века многе од тих области постепено се уједињују у рукама аустријских Бабенберговаца.

Немачко феудално право потискује словенско право, које се једва спомиње у XI веку, кад је реч о сеоским обичајима (secundum consuetudinem Sclavorum). Феудално право потекло је из ратних потреба: вазали (vassali, vassi) имају дужност да се ставе сизерену на ратну службу као оклопници-коњаници; од сизерена добијају они феуд (feudum) — земљишни посед у доживотну државину. Битна ознака феудалног права то је договорни однос између сизерена и вазала: вазал се заклиње да ће верно служити (вршити obsequium) а сизерен — да ће вазала штитити.

И грофовска служба може бити подељена као феуд. Гроф (comes) и крајиници (marchio) имају широко право да врше суд и да од њега убирају глобе; да заповедају војсци; да управљају краљевим имањима; да разрезају и убирају порезе. Од свега тога њима припада део доходака. Постепено су добили право да сами подељују имања као феуде и да имају своје вазале. Ти вазали (обично немачког порекла) делили би се на праве витезове (Ritter) и на службенике (ministeriales) који су често били неслободног порекла и стога били су ограничени у правима. Ипак пошто и они врше војну службу и имају подељене феуде, њихов се правни положај и углед у друштву постепено побољшава. Поједини истакнути министријали улазе чак у редове највишег племства (породице Ауерсперг и Валзе). Ови службеници (ministeriales) могли су да имају опет своје вазале — т. зв. *кнајне* (Knappe, словен. „опрода, хлапчић“) којима би поделили мач и комад земље; ти су обично вршили војну службу као пешаци.

На тај начин видимо у словеначким земљама типично феудално уређење — читаву лествицу вазалитета, основану на уговорној војној служби и на повлашћеном земљопоседу. Велики феудални земљопоседи обично су ослобођени (immunes) од уласка краљевих чиновника; феудалац сам врши судске и управне послове према сељацима; сваки земљопоседник не само што има право својине, него и јавна права према људима њему подложним. Ова права уживају не само земљопоседници-војници, него и црквене установе на својим великим имањима.

Типична црта овог феудалног уређења на словеначким земљама, то је све веће ширење племићких повластица; министријали који су постали од неслободних људи, све се више приближавају племићима. Ствара се појам о јединственом сталежу ратника-племића који уживају све више јавних права. Овај процес налази свој нараз г. 1186: кад су Бабенберговци наследили Штајерску, штајерско племство добило је т. звану „Георгенберску привилегију“, т. ј. повељу која потврђује њихова права и слободе, нарочито право да суделују с владаром на „земљском сабору“ (Landtag). Овај

први спомен сталешког земаљског сабора означава прелаз новој периоди правног развитка — сталешкој држави.

Постепено јачање германског племства у словеначким земљама водило је аутоматској германизацији. Поједини Словенци, који би ушли у редове племства, напустили су свој језик ради немачког. Ширењу немачког утицаја доприносила је и немачка колонизација у варошима где су трговци и занатлије у многоме били Немци (о томе подробности у следећој периоди). Год. 1144 споменута је по први пут Љубљана и то као Laibach, што значи да је немачки утицај пресвлађивао.

Словеначки живаљ био је потиснут у села, где је сачињавао основну масу земљорадника — слободних, зависних и неслободних (било је још доста неслободних људи, нарочито као дворске служинчади код моћне господе — то су servi, homines proprii, knechte, schalken).

§ 46. Устоличење корушких херцега. Између слободних сељака спомињу се као засебна врста — „косези“ (једн. косег или касег)¹⁾. То су повлашћени сељаци, који држе своју земљу „касежину“ као својину. Сами су Немци истицали да су то своје врсте сељаци-племићи, и називали их Edlinger, а њихов посед — Edlingergut. Њих је било највише у Корушкој на Горњој Глини, у околини Госпосветског поља, па и на другим местима. Они се држе још као политички чинилац, који је играо улогу поводом устоличења корушких војвода. Иако најстарији опис тог обичаја потиче из краја XIII века, ово је несумњиво био остатак прастарог словенског обичаја. Стога ћемо га разгледати у овој периоди.

„Шванско зрцало“ вели да нико не сме уздизати корушког војводу, само слободни сељаци исте земље који се зову слободни земљани (freyer lantsassen). Они бирају између себе једног човека, најбољег и најмудријег — за судију. Он пита све земљане: чини ли се њима тај војвода способан, добар и приличан за земљу. „И ако се њима не свиђа, треба држава да да другог војводу“. Ако је згодан, онда пођу по њега и приме га по старом обичају: обуку га у сив гуњац, опасају га црвеним појасом, даду му довачку торбу и рог; обују му опанке, а на главу метну „сиви словенски клобук“. Онда га посаде на нејахана коња и испрате до камена, који стоји код цркве на Госпосветском пољу.

Други опис додаје, да на том камену — „кнежевом

¹⁾ Порекло заговестне речи „косег“ није јасно. Најновије комбинације стављају ту реч у везу са кавкаским племеном Косога (познатом у XI в.), као да су касези потомци оних кавкаских војника који су предводили Словенце и Хрвате у њиховој сеоби (Л. Хауптман, Н. Јушман).

²⁾ Најстарији опис сачуван је у чувеном „Шванском зрцалу“ (Schwabenpiegel), у додатку писаном око г. 1286; затим под два хроничара сред. XIV века — Огекара и опата Јована Вахринга.

стољу²⁾ дочекује војводу племенити сељак из рода Едлингера (т. ј. косега) из Блажње-васи, — то је без сумње исти изабрани од сељака судија. Седећи на столу и прекрстивши руке, тај сељак причекује војводу. Војвода, обучен у сељачко одело, води једном руком шареног вола, а другом коња. Кад се приближи престолу, кмет га пита словенским језиком: „ко је тај што ми се приближава?“ Пратња одговара да је то кнез, да ће бити добар владар, праведан судија и добар чувар хришћанства. Иста пратња обећава кмету, ако уступи престо, 60 веверица, вола и коња, сељачко одело које носи војвода, и опроштај од свих пореза. Онда кмет ошамари војводу, опомене га да буде праведан судија и уступи му престо. Војвода седне на престо, понови заклетву, махне мачем на све четири стране света и испије из сељачког клобука нешто воде.

„Шванско зрцало“ завршава мало друкчије: „Невајни словенски, пратиоци воде војводу три пута око тог камена. Све пева, мало и велико, женско и мушко заједно: хвале Бога што је њима и земљи дао господара по њиховој вољи. Затим војвода ступа у сва своја права: поштовање, високи углед и положај“.

Овај обичај постао је пука формалност у XIII веку кад су га описивали, и изгубио се у следећем веку. Без сумње потиче из далеке старине; забележено је кратко да је г. 1161 Херман Шванхајм био устоличен на Госпосветском пољу; вероватно је да се исто радило и за ранијих владара и да обичај потиче још из доба словенске независности. Сасвим чудан у ово доба, кад су Корушку добијали мећни немачки феудалци по мачу или по наследству, овај обичај налази своје објашњење као преживљај далеке прошлости, оног доба кад су Словенци заиста бирали своје владаре, кад није било поделе на сталезе и кап је сам владар био биран између најугледнијих сељака. Неразумљив у амбијенту германског права, овај обичај постаје сасвим логичан ако се сетимо да на челу чешке историје стоји прича о томе како је пророчица Љубуша изабрала себи за мужа земљорадника Шемисла, којег су Чеси призивали за владара а на челу полске историје постоји слична прича о томе како су Пољаци изабрали за кнеза сина обичног сељака Пјаста. Да у овим причама има доста истине, види се по томе што су доцнији чешки краљеви чували Шемиславове опанке као реликвију и поносили се својим сељачким пореклом исто као и полски Пјастовићи.

Обред устоличења на Госпосветском пољу чувао се под немачким владарима, као успомена на идилично доба словенске демократије, у коме је владар био биран од већа,

²⁾ Овај „престо“ сачуван је до наших дана; то је дубоко улопан у земљу каменни споменик, остао још од доба Римљана.

које му је стављало извесне услове и чак тражило да се он понизи пред народом, пре него што прими над њим власт. Што су Немци-господари допуштали тај обичај у току неколико векова, можемо сматрати као индиректан доказ тога да су се некад Корушки Словенци потчинили њима добровољно, под извесним условима, и да је обичај устоличења био дубоко укоренjen у души народа.

§ 47. Балтички Словени у IX—XII веку. Многобројна, али ситна словенска племена заузимају са северно-источни део садашње Немачке — целу област од реке Лабе (Елбе) на Исток. Ту су некад становали Германи, али за време Велике сеобе народа германска су племена отишла у пределе бивше Римске царевине — на далеки Запад и Југ, и потпуно испразнила своја стара седишта. Онда су на место Вандала, Лангобарда, Ругија и др. дошла (у V—VI в. после Хр.) словенска племена, која научници деле у две основне групе — Балтичке Словене у северној, приморској области и Пољачке Словене у сливу р. Лабе до чешке границе. У оно доба кроничари бележе четири „народа“: на с.-западу живели су *Оботрити* или Бодрићи (у сад. Мекленбургу и Холштајну), источније од њих до Гданска — *Поморани* у Поморју (сад. Померанија); јужније од Бодрића — *Велети* или Љутићи (у сад. Бранденбургу), још јужније — *Срби* или Срби (у сад. Саксонији). Сваки од ових народа делно се опет на мања племена.¹⁾

Ова подела на ситна племена била је кобна за Балтичке и Пољачке Словене, јер нису могли да створе заједничку државу и да се успешно одупру контраофанзиви Немаца. Подељена између себе, словенска племена живела су дуго време примитивним и мирним животом. Али од краја VIII века почиње за њих кобан процес. Германци, који су некад напустили ова земљишта ради далеког Југа, формирају снажну државу Карла Великог и, заустављени од Арабљана у своме продирању на Југ, почињу да се враћају на Северо-Исток и да продиру опет према Балтичком мору, Висли и Дунаву. Почиње она фатална експанзија на Исток (*Drang nach Osten*) која није престала ни у наше доба.

Историја тих словенских племена позната је само из германских извора, јер сви ови Словени, окорели у свом незавишштву, нису створили ни књижевност ни азбуку²⁾.

1) Напр. Бодрићима су припадали у XI веку — Вагри, Гарош, Варљани и Глињани; Велетима — Вилци, Љутићи, Ратар, Доленци, Чреслењани, Кијани, Рани, Гавољани, Украини. Срби су се делили на Лукичани, Србе и Миљчани од којих се свако племе делило на још ситуија (Коледићи, Житићи, Сусли, Нудићи, Неледићи, Гломачи, Голешници, Љубушани, Луноглаве, Јаровани и т. д.)

2) Као изворе можемо споменути немачке летописце: Ајихарда, Вилхелма, Титмара, Адама Бременског, Хелмолда, Саксона Грамматика; за-

Неслога се осећа у томе што су само Велети били одпорни према Немцима, док су Бодрићи и Срби често помагали Немце против Велета, а из позадине Пољаци често нападају ове Словене да их подјарме.

Цар Отон I (936—973) водио је одлучну борбу против Словена. Чак је пренео своју престоницу у Магдебург на Лаби, да буде увек на челу те борбе. На северу основао је марку за борбу против Оботрита, коју је поверио маркграфу Херману (са седиштем у Линебургу); на југу у Саксонској — другу марку коју је поверио маркграфу Герону за борбу против Срба. Они су успели да потчине многа словенска племена.

У том потчињавању словенских племена нарочита улога била је поверена хришћанској цркви. Отон I заснива бискупију у Магдебургу (968) и друге. Ипак Словени нису радо примали хришћанство проповедано на туђим језицима — немачком и латинском, из руку својих непријатеља; нису радо плаћали десетину од прихода, тражену од бискупа, и стога су се често бунили против хришћанства. Пред крај своје владавине Отон I је разумео да проповедници морају ипак да знају словенски језик; тако је Бозо бискуп Мерзебурски научио словенски.

Наследници Отона I: његов син Отон II († 983), ожењен византиском принцезом и унук Отон III (1002) обратили су своју пажњу Југу, освајањима у Италији и занемарили источну границу. Онда су се сви Словени побунили, најпре Срби, а за њима г. 983 и Оботрити. Немачки витезови и свештеници били су поубијани, хришћанство уништено. Словени су за веко време опет повратили независност, узнемиравану ипак завојевачким плановима пољског краља Болеслава I.

У првој половини XI века Срби и Бодрићи били су од цара Конрада приморани да плаћају данак, али су сачували своје засебно уређење и своје кнежеве. Само у XII веку Немци почињу одлучну офанзиву против Словена. У томе су се истакли Хајрих Лав (први из династије Велфа) кнез Саксоније († 1195) и Алберт Медвед, оснивач династије Асканија у Бранденбургу. Словенски кнежеви Оботрита (Прибислав и Никлот) били су још незнабошци. Г. 1138 Прибиславова земља (с престоницом у Либеку) била је заузета и колонијализована од Немаца. Г. 1160 погинуо је Никлот против којег је проповедан читав крсташки рат. Његов син Прибислав покрстио се и сачувао само један део очевине, која је добила назив „кнежевина Славија“. Његови потомци

тим житија св. Отона Бамберског и Херборда. Значајни су зборници повеља и аката немачких бискупија у Мекленбургу, Бранденбургу, Саксонији и градова Либек, Бремена, Магдебурга и др. Сви су они извори писани латинским језиком.

потпуно повемчени, постоје сад као војводе од Мекленбурга.

У исто време маркграф Алберт Медвед потчинио је читаву земљу Љутића: чак је браниборски кнез Прибислав њега изабрао за наследника г. 1157. Онда је словенски град Бранибор постао Бранденбург (ту је 1137 заснован и Берлин).

Поморани имали су да издрже борбу против Нормана, нарочито против Данаца, који су већ крајем X века држали град Винету (или Јомебург) на ушћу Одре. Међутим пољски кнез Болеслав I подјармио је источно Поморје, такозване Кашубе, и основао бискупију у Колобрегу. Ипак су се Поморани бунили против завојевача и остали незнабошци до средине XII века. Највећи су углед између Поморана уживали Рујани (или Рани) на о. Руји (Rügen). Ту је на стрмим стенама стајао храм бога Световида у Аркони. Вешти морнари и гусари, Рујани су знали да пркосе и Данцима и Немцима.

Тек је г. 1168 дански краљ Волдемар победио Рујане, приграбио благо Световидово, порушио његов храм у Аркони и принудио на предају и град Кореницу, где се налазио кнез и племство. Потомци тог кнеза остали су као дански вазали и почели озбиљно до уводе хришћанство и германизам у свој народ, напр. кнез Јаромир (1170—1210). Год. 1325 кнежевска породица је изумрла и Рујанска кнежевина сјединила се с Поморском. У источном Поморју остадше домаћи покрштени кнежеви који су се исто повемчили и тиме сачували свој престо. Такав беше Богуслав II који је око г. 1200 постао вазал германске царевине и бранденбурског маркграфа. (Његова лоза изумрла је тек г. 1637 са Богуславом XIV).

Крајем XII века, после четворовековних борба, сви су Балтички Словени изгубили своју независност; били су приморани да приме хришћанство од немачког клира и да се постепено германизују.

Полапски Срби и западни Оботрити доспеше подвласт саксонског војводе. Љутићи и Велети — под бранденбурског маркграфа. Само су источни Оботрити (у Мекленбургу), Рујани и Поморани сачували своје кнежеве и државе, као немачки и дански вазали. Али ти су се кнежеви брзо повемчили, и сви су они (и потомци Никлота у Славији, и потомци Крута на Руји и потомци Богуслава у Поморју) почели сами да повемчавају своје поданике помоћу немачког клира и племства.¹⁾

§ 48. Друштвено уређење Балтичких Словена. Подаци које имамо о Балтичким Словенима приказују нама њихово државно уређење као доста примитивно, и научници

¹⁾ Познате су немачке племићке породице тих крајева са словенским презименима као: Bälow, Jagow, Tornow и др.

се често служе тим подацима за сликање првобитног словенског уређења. Ипак и њихова се организација постепено развија, тако да је можемо ставити упоредо с развитком осталих словенских држава у истој II периоди.

Као што смо рекли, основна је црта њихова подељеност у поједине племенске групе, без покушаја да се створи једна снажна монархија. Томе је осим племенске поцепаности и географског положаја (разбацаности у шумама и мочварама) сметала и њихова припадност двама језичким групама: Северни, Приморски Словени имали су свој језик (чији је остатак Кашунско племе око Гдиње и Гданска) доста близак пољскоме; док су Полапски Словени имали свој засебан језик ближи чешкоме (његови су остапи — два варечја Лујичких Срба).

Нису сва словенска племена била на истом степену државног развитка. Најјача је била државна организација код Оботрита. Од краја VIII века видимо код њих доста снажне кнежеве, ратничке вође с јаким дружинама. Ипак обично се јавља по неколико оботритских кнежева заједно, и ретки су случајеви кад једном јачем кнезу успе да уједини привремено све Оботрите¹⁾.

Љутићи имају бројне кнежеве, али већ год. 823 спомиње се код њих „велики кнез“ који има јачу власт. Ипак ова власт није успела да се утврди: у X веку спомиње се до 30 љутићких кнежева, а у XI веку — међусобни рат између четири главна племена Љутића (Ратара, Доленца, Кијана и Чреспењана). Немачки хроничар Дитмар даје нам неке податке о организацији Ратара, који су уживали већи углед, јер се код њих у граду Радигосту налазило светвиште главног бога Сварежића. Пред тим храмом, у којем су чуване војне заставе, скупљали би се сви Љутићи пред рат и после рата ради верских обреда. Ту су се они састајали и на народне скупштине које су потиснуле власт кнежева. Закључци су морали по обичају да буду примљени једногласно: ко би се усудио да гласа против већине, њега би на терали на једнодушност ударцима тојагом по глави. Ко би се противио доцније скупштинској одредби, његова би кућа била спаљена а имовина разнета од општине (ово је примитивна словенска казна позната на Северу Русије као „разграбљење“ а у Душановом Законику као „расап“).

Нарочито је интересантно државно уређење код северних Помораца, где се на острву Рани (Ригену) формирала незнабољачка теократија, везана за култ бога Световита. Власт првосвештеника била је јача од кнежеве власти; његова је воља одлучивала на народним скупштинама. У Световитов храм скупљали су сви државни приходи и жртве; храм је располагао одредом од 300 коњаника.

Општи поглед на државно уређење тих Словена показује да је власт код њих била слаба и поцепана; нису могли

да се dignу до јединства и у најбољем случају стварали су лабаве федерације, које су се опет брзо распадале.

У свима племенима налазимо на истакнуте људе (principes, nobiles, potentes, meliores и т. д.) који уживају већи углед, веће богатство и предводе у рату и миру. На о. Рани спомињу се још у XV веку слободни сељаци „кнежићи“ који су вероватно потомци ових словенских племића потиснутих у позадину (исто као и словеначки „косези“) од завојевачког германског племства.

Имамо доста података о народним скупштинама на које се скућвао цео народ, али је обично слушао мишљење истакнутих „бољих људи“, претставника богатјих и јачих родова. Потомци тих истакнутих људи издвајају се и под немачком влашћу од обичних сељака као „витези“ (vithasen) и врше војну службу.

Својске старешине носе и даље карактеристички назив „жупани“ (supane); њима је остало извесно право суђења, убирања пореза, они уживају многе олакшице. Обични сељаци носе назив „смерди“ (smurdes), они су дужни порезе и работе новим немачким господарима.

Као и у другим словенским земљама, осим зависних сељака било је и доста робља — „хлопова“ (culore, manseria). Своју слободу губио је не само ратни заробљеник, него и обични сиромашан сељак који не би могао да господару врати зајам са великом каматом („подача“, rodasam habentes). Словенски сељаци дужни су били својим новим господарима Немцима многобројне порезе и работе, које се наводе у сломеницима као census Sclavorum. Вероватно су неки од тих пореза остали још од доба домаћих кнежева, напр. „војеводница, кунова“ т. ј. данак у кунама. Други су данци као „бископовница“ (скућљана у жити, као census Sclavorum у корист бискупа), уведени тек од немачких власти.

Положај словенских сељака био је доста тежак и jus Sclavicum означавало је много већу потчињеност него jus Teutonicum: сеља на немачком праву уживала су вечиту државину (vassalstatus) земљишта и плаћала су мање порезе, него словенска села. Исто и по градовима немачко грађанство имало је засебну повлашћену организацију коју нису уживали словенски становници, потиснути у предграђа. Помтепзна германизација запечатила је жалосну судбину тих Балтичких и Полапских Словена.

§ 49. Чеси и Словаци у IX—XII вековима. Чеси и Словаци нису никад били уједињени у току многих векова њихове историје. С једне стране имамо Чехе и Моравце који су, окружени брдима и шумама, могли да се очувају од непријатеља и да створе самосталну државу. С друге стране Словаци, заузимајући простор на југ од Карпата до Дунава,

били су изложени нападима с југа: најпре Авара а затим Мађара.

Прве податке о тим народима имамо од доба Карла Великог кад су чешка и моравска племена почела да плаћају данак германском цару. Ослобођена од притиска Авара, поједина словенска племена почињу да стварају државну организацију. Око г. 830 прочуо се моравски кнез Мојмир којем су потчињени и многи Словаци. Ствара се моравско-словачка држава (без Чеха) коју цар Константин зове „Великоморавском“. Ова је држава била зависна од германских владара. Тако је после смрти Мојмирове, Лудвиг немачки поставио у Моравској кнеза Растислава, рођака Мојмирова. Растислав је неколико пута покушавао да се ослободи Немца. Хтео је да се ослободи и утицаја немачких бискупа; стога се обратио г. 860 у Цариград, молећи за словенске проповеднике.

Мисија св. Кирила и Методија учврстила је хришћанство у Моравској и донела службу бојљу и књиге на словенском језику. Ово беше догађај од неизмерне важности за читаво Словенство.

Растиславов нећак Светопук дошао је на престол опет помоћу краља Лудвига. Проширио је своју власт на све стране: тако је чешки кнез Боривоје постао његов вазал. Али после смрти Светопукове (г. 894) почну раздори између његових синова, држава ослаби и Мађари задаше њој смртан ударца. Од г. 907 Словаци останаху у оквиру мађарске државе до г. 1918, без икакве аутономије, као „неисториски“ народ. У томе је њихова судбина слична судбини Словенаца¹⁾.

Онда је центар политичког живота прешао у Чешку, којој се прикључила и Моравска. У прво време Чеси били су подељени на многа племена. У основној повељи Прашке бискупије (г. 973) наводе се: Седличани, Лучани, Дачани, Љутомирићи, Лемузи, Пшовани, Хровати и „други Хровати“. Осим тога у другим изворима спомињу се још Дудлеби, Ловатићи и др. Чеси су били централно племе (околу Прага); они су дале династију која је постепено наметнула чешко име осталим племенима.

У IX веку германски извори спомињу многе племенске кнежеве у Чешкој. У X веку истичу се две кнежевске породице: Пшемисловићи код Чеха (на левој обали Влтаве) и Славниковци код Зличана (на десној обали исте реке). Пшемисловић Болеслав II († 999) ујединио је Чешку, савладавши Славниковце и ојачао државу. Још је његов отац осло-

¹⁾ Вреди приметити да оба народа нису за себе назвали ни засебно име, него уживају општеименско. На северу је slovensky narod (једн. slovak, мн. slovaci, sloveni), на југозападу опет slovenski narod (једн. slovenec, мн. slovenoi). Наши предци: словачки и словеначки у ствари су метатени и изведени на коштакча начин.

бодни Моравску од Мађара (г. 955) и потпуно Чешкој.

Ипак уједињењу државе сметао је словенски обичај да се после смрти владара власт дели између његових синова и да уопште сваки члан династије има право на свој удео¹⁾. Кнез Бжетислав I († 1055) поделно је земљу између синова, али установио је начело сениората: најстарији између његових потомака добија врховну власт и престо у Прагу, остали кнежеви морају њега да слушају.²⁾

Моравска била је подељена у три, затим у пет делова, док је Чешка остајала готово неподељена (само у XII веку биле су неке чешке жупе — 8 од 36 — дељене удеоном кнежевима). Малобројност династије сачувала је државу од распарчавања. Крајем XII века династија је спала на два брата којима је припала Чешка и Моравска с тиме да Моравска, иако засебна, призна своју зависност од Чешке. После тога постала је удео престолонаследника.

Чешки владари остали су у доста лабавој зависности од германских царевина. Тако су се још г. 807 кнежеви обавезали на данак од 500 марака сребра и 120 волова. Цар Хенрик IV подарио је г. 1086 кнезу Вратиславу краљевску титулу. Онда је споменути данак био замењен обавезом заклетве на верност цару и давања 300 војника за крунидбени пут царев у Рим. У XII веку, у удеоно доба, краљевска се титула изгубила, али је опет била призната г. 1196 од немачког цара као наследна за чешке владаре. Ову је титулу потврдио и папа Иннокентије III г. 1204; тиме је Чешка добила међународно признање.

Г. 1212 цар Фридрих II доделио је чешком краљу „Сципилијску златну булу“ (хрисовуљу) којом тачно одређује његов положај. Чешка је призната као самостална држава с наследним краљем којег бира чешки сабор из династије Пшемиславића. Цар потврђује избор, и краљ полаже заклетву на верност. Али са своје стране чешки краљ, као велики пехарник царев, има право да буде један од седам владара који бирају немачког краља (т. ј. будућег цара). Чешки краљ прима учешћа на царевинским саборима и даје 300 војника за царев пут у Рим.

Чешки владар био је биран од народа: позната је легенда о томе како су Чеси изабрали за кнеза мудрог сељака Пшемисла (по савету пророчице Љубуше); и за светог кнеза Вацлава († 935) вели се у његовом житију: „поставише га на столу дедова“. Ипак овај је избор постао ограничен на чланове династије и стога се често сводио на формалност.

¹⁾ Овај обичај, који видимо у свима словенским династијама (у Пољској, Русији и др.) показује да задружна заједница није била чувана, него да је сваки кнез тежио индивидуалној својини.

²⁾ „Inter meos natos sive nepotes semper major natus summum jus aeternum obtineat in principatu, omnesque fratres sui sive qui sunt orti de herili trubo, sint sub ejus dominatu“.

на свечано устоличање законитог наследника, нарочито у XIII веку кад су краљеви остајали само по једног сина, што је учврстило јединство државе. Државни сабори (conventus, sněm) познати су одавна. У XI веку сабор бира кнеза и епископа, врши признање наследника престола, учествује у крунисању краља, расправља парнице о невери. На тим саборима спомиње се понекад цео народ (totus populus), али изгледа да је то претеривање летописца. У тачнијим подацима видимо да се обично скупљају великаши и истакнути војници (armis potentiores, proceres et comites), спомиње се учешће црквеног staleжа (omnis clerus, in clero meliores). Вероватно је водећа улога припадала великашима.

И у Чешкој је у Моравској постепено се истичу staleжи. Већ у X веку, ради борбе против Мађара, ствара се стална коњица, за коју је потребан staleж имућних витезова (milites). У томе staleжу видимо два слоја: горњи то су великаши (barones), и нижи који одговара српским владеличима (vladyky).

Сеоски staleж дели се у три слоја: у најбољем су положају били слободни сељаци баштинници (dediči, heredes) који су ипак у XIII веку дошли у зависност са племства и кљира. Друга врста сељака то су — досељеници на туђој земљи (hospites, coloni). Они добијају од господара земљу и дужни су му работе и данке (census, urok). У XIII веку положај њихов приближава се положају баштинника; и једни и други сматрани су као наследни уживаоци земље. Трећа врста сељака — то су робови, постали од ратних заробљеника и неминућних дужника (mancipia, servi et ancillae). Њих има много на црквеним имањима. Они су обично занатлије: златари, кројачи, пекари и кувари, ловци и рибари, који раде за манастирско газдинство, или кућевне слуге; они добијају често и комад земљишта да га обрађују за себе. Тако се њихов положај постепено приближује положају зависних сељака.

§ 50. Споменници чешког права. За најстарију периоду можемо наћи само опште-историске изворе, у недостатку правно-историских. Треба споменути немачке летописе (писане латински, напр. Дитмара) и арабљанске путописе (Ал-Бекри, X в. и др.), затим животе светаца (св. Тјерила и Методија, св. Вацлава и св. Људмиле), значајне за IX—X век.) Чешки летописи почињу од XII века, али дају много података о ранијим временима.

Врло је значајан чешки летопис Козме Прашког (писан латински око г. 1120), који садржи много интересантне гра-

¹⁾ Као значајан извор за најстарије чешко право узимана је често песма о Љубушином суду (Раполицки, X. Јиречек, Леонтович). Али сад је доказано да је ова песма Ханкин фалсификат из г. 1817.

ђе, иако понекад легендарне. И доцнији летописи (Далимил-Пулкава) много су опширнији, али постају све фантастичнији. Напр. Далимил озбиљно прича о доласку Чеха и Леха из Хрватске и о некој женској држави амазонака у Чешкој пре владе Пшемисловића.

Као правни извори јављају се на првом месту повеље германских царева и римских папа чешким кнежевима и епископима.

Све су чешке и моравске повеље писане латински и само понегде долази у њима покоја словенска реч, напр. *parok, parez, kmet, dedina, desetina*.

Законодавни рад владара био је доста слаб. Најстарији је законик — кратак декрет кнеза Бжетислава I г. 1039, који садржи свега 12 параграфа кривично-правне садржине, у многоме уперених против остатака незнабоштва. Проглашава се обавезност црквеног брака, забрана блуда и прељубе, строго кажњавање убица, меканџија, пијаница, забрана трговине и рада у празничне дане; забрана сахране мртваца у шумама.

Спомињу се судски двобој и вруће железо кад судски докази. Као казне долазе анатема, глобе, затвор и прогонство из државе; велику улогу у суду имају црквене власти — архипресвитер и архиђакон.¹⁾

Год. 1189 кнез Конрад Ото издао је на сабору недалеко од Прага пред властелом чешком и моравском, свој статут, који је сачуван само у доцнијим потврдама и прерадама (г. 1212, 1229 и 1237). И тај је статут врло кратак: једва 38 параграфа. Почиње од потврде баштинских права властеле али у главноме садржи кривично-правни поступак: прописе о позиву на суд, о своду, о дужностима сока, о бољем суду железом, водом и двобојем, о одговорности села за кривична дела. Има и чисто кривично-правних одредаба: о кажњавању убица и лопова. Као казне долазе у главноме новчане глобе, али спомиње се и смртна казна вешањем, за племића ухваћеног на делу крађе. Овај статут дефинише само нека спорна питања, иначе је неписано обичајно право било у пуној свази и регулисало цео правни живот. Уколико можемо приметити из појединих споменика, обичајно право није било увек исто у свима покрајинама. Само у XIII веку јавља се појам јединственог „земаљског права“. Упоредо с њим јавља се од XII века све јаче продирање аутономног немачког права.

§ 51. Немачко право у Чешкој. Западни живаљ, у главноме германски, јавља се у Чешкој одавно: из примера Сомова видимо да је у VII веку било доста западних трго-

¹⁾ Овај текст сачуван је само у летопису Кошмином, стога га поједини научници сматрају за сумњив. Ипак његова садржина лепо одговара примитивним приликама једне недавно покрштене државе.

ваца. У вези с примањем хришћанства појављује се многобројно немачко свештенство. Историچار Козма Прашки сведочи да, кад је г. 980 био устоличен епископ у Прагу, клир и народ певали су немачке песме. За време првих краљева немачки утицај на двору био је понекад врло јак. Сјај младог краљевског двора изазивао је потребу доласка трговца и занатлија који су већином били Немци. Словенски градови служили су у главноме за одбрану, словенски живаљ у тим градовима није уживао никаква нарочита права. Међутим немачко становништво доноси собом нова правна схватања по којима спроводи комунално уређење као у германским и ломбардским градовима овог доба.

Сачувана повеља чешког краља Собеслава (1178 г.) прашким Немцима потврђује им „немачко право и немачки суд као што су имали за време мог деде краља Вратислава“¹⁾. Дакле прва аутономија Немаца у Прагу била је уређена за време Вратислава I, т. ј. у другој пол. XI века. Слободно уживање немачког права у суду и администрацији — ово је темељ варошке организације оног доба. Иста повеља каже: „пошто се Немци разликују од Чеха по народности, нека буду и у законима у обичајима одвојени од Чеха“²⁾. Немци имају право да бирају свог судију који ће истовремено бити поглавар градске општине; имају право да бирају свог немачког свештеника. Нису дужни да иду у војне походе; само у случају напада на Праг дужни су да бране своју варош, по 12 штитова на сваком платну зидина. Ако Немац нешто учини против државе, не може да буде хапшен ни стављен у затвор пре суда, ако има своју кућу или може да стави јемце. Ако је Немац осуђен од суда на казну, одговара лично, али ни деца ни жена његова не могу бити кажњени. У случају да Чех или Талијан (*Bohemus vel Romanus*) тужи Немца — грађанина, судиће му немачки судија; при томе Чех мора да изведе најмање два сведока Немца и једног Чеха. Опет ако Немац тужи Чеха, мора имати два сведока Чеха и једног Немца. Само ако је Немац учинио убиство, њему суди сам владар и то по немачком закону, који прети убици глобом од 10 талера или губитком десне руке. Ако је Немац извршио крађу, опет му суди сам владар по немачком закону који прети допову прогонством из општине. Осумњичен у крађи, Немац може да се оправда ако се спечано закупе са 6 ротаика (*conjuratores*).

Немци су ослобођени од обавезе давања стана „гостима и путницима“. Краљ спечано проглашује: „знајте да су Немци слободни људи“ (*noveritis quod Theutonici homines*

¹⁾ „legem et justitiam Theutonicorum quam habuerunt a tempore avi mei regis Wratislai“.

²⁾ „Placet mihi quod sicut libem Theutonici sunt a Boemis natione diversi, sic etiam a Boemis eorumque lege et consuetudine sint divisi“.

liberi sunt). Najvažnija je odredba koja glasi da svaki doseljnik koji hoće da se nastani s Nemcima u varoši, mora da se potčinjava nemачком zakonu i običajima¹⁾. Dakle Nemci — trgovci i занатлије сачињавали су од XI века језгро слободног становништва Прага као вароши, постале у околини краљевог замка.

Ове велике повластице немачког становништва у Прагу и у другим варошима објашњавају се тиме што су Немци били економски напреднији елемент од Чеха — војника и земљорадника. Немци су давали велике новчане приходе владарима, док су словенска села давала приносе само у натури. Немци су увели рударство и ковање новца, што је опет било од великог користи за владаре.

Од великог значаја била је чињеница да је краљ Пшемисл Отокар I морао признати г. 1202 да све црквене задужбине које су раније сматране као државна својина, припадају искључиво цркви и дају приходе римском папи. Тиме је држава много изгубила и краљ је био принуђен да тражи нове изворе дохотка. Радо је позивао Немци да заснивају трговачке вароши, радо је њима давао празну земљу за „локацију“ и разне повластице, само да повећа трговину и занате и да добије приходе у новцу. Многим варошима давао је право да зидају утврђења, да постану одбранбени градови.

Краљу се обично јављао предузимач — „локатор“ који је од владара добијао државну земљу, често под шумом, за „локацију“. Давао је краљу у готовом новцу унапред један део закупнине, остали део исплаћивао би се сваке године као вечити закуп „чинш“ (census, Zins), јер земља остаје државна својина. Локаторова је брига да скупи нове становнике за нову варош или село. Сам он добија наследно право да управља у вароши или у селу (advocatum et iudicium jure hereditario). Овакав „фогт“ или „војт“ има да врши суд са 12 „шефена“ изабраних од становништва; странке имају право апелације на суд већег немачког града. Сам локатор добија већи комплекс земље и део градских прихода; остала земља дели се између насељеника који су често ослобођени пореза до 20 година унапред. Сачувано је доста повеља „немачког права“ којима су засноване многобројне вароши и села у Судетском крају и у унутрашности: Брио, Оломоуц, Пилзен и др.)²⁾.

Ова колонизација, корисна у економском и културном погледу, била је ипак штетна за младу државу у националном погледу, јер је довела страни елемент од којег се само један део током времена пословенио.

¹⁾ „quicumque cum Theutonicis voluerit manere in civitate, legem et consuetudinem Theutonicorum habeat“. *Erben, Regesta Bohemiae* I, 161.

²⁾ Г. 1204, 1213, 1234; погрешно се наводи у уџбеницима да је тај покрет настао после татарске најезде.

§ 52. Пољска у X—XIII веку. Почетци пољске државе врло су нејасни. Пољски летописци сачували су о томе поједине легенде у које садашња наука сумња. Видимо да је Пољска имала два центра гравитације — племе Вишљана наоколо Кракова (доњија Малолодска) и племе Пољана у језерској области код Гњезна (доњија Великопољска). За постанак Кракова везана је легенда о његовом оснивачу Краку који је Вишљанима протумачио да „као што је тело без душе, свењак без свеће и свет без сунца, таква је држава без краља“. Њега је народ изабрао за кнеза, а после смрти његових синова изабрао његову ћерку Ванду, мудру и јуначку. Ова легенда сачувала је спомен о томе добу кад је цело племе бирало своје кнежеве и много личи на чешко предање о кнезу Кроку и његовој мудрој ћерци Љубуши, а сведочи о блиским везама Чеха и Јужних Пољака.

Нешто више података имамо о постанку државе код Пољана. Кад је изумро род Попјела, народ је изабрао Земовита, сина сељака Пјаста, колџара по занимању. Опет као код Чеха, почетак династије везан је за избор обичног сељака. Не видимо разлога да одбацујемо личност тог Пјаста по коме се династија чврсто звала Пјастовићима.

Тачне историјске податке имамо о прауку Земовитовом, Мјешку I који је г. 964 покрестио Пољску. Познат је као снажан владар који заповеда свим пољским племенима. Неколико поколења Мјешкових претходника постепено су ујединили Пољску, користећи ће централним положајем Пољана, удаљених од спољашних непријатеља. Мјешков син Болеслав I Храбри водио је сретне ратове, оснажио своју власт и успео да добије, пристанком цара Отона III, независну надбискупију у Гњезну. Пред смрт био је крунисан г. 1025 за краља од пољских бискупа.

Према схватањима оног доба, држава се дели између чланова династије, што ствара многе немире. Ипак је Болеслав II Смели опет ујединио Пољску и крунисао се г. 1076 за време борбе између папе Григорија VII и цара Хеврика IV. Ушао је у сукоб с црквом и убио краковског бискупа св. Ставислава. Онда га је племство збацило с престола и прогнало из земље. После тога власт је владара знатно ослабила у корист племства и цркве. Владари не смеју више да се крунишу, него се зову опет једноставно кнежеви: држава се опет депа. Болеслав III Кривоусти својим завештањем г. 1138 поделио је државу између пет синова, с тим да Краковска земља припадне увек најстаријем по годинама у целој породици. Тај најстарији био би велики кнез, којег би остали морали да слушају. Тако је принципат (власт врховног кнеза) имао да буде заснован на начелу сениората, као у Чешкој. Ипак је слаба власт великог кнеза брзо изгубила свој значај. У току следећих 150 година, у вези с мноштвом династије, држава се дели у засебне кнежевине, јер је

сваки члан династије имао право на засебан удео. Г. 1180 краковски кнез Казимир успео је да изврши реформу: помоћу цркве било је на сабору у Ленчици проглашено да се начело сениората укида и да принципат постаје наследан у грани краковских кнежева. Ова одредба била је одобрена и од папе и од германског цара. Али и после тога наставила се опет борба за превласт између великопољских, малопољских и шлеских кнежева. Шлеска се поделила у XIII веку на 24 удела. Само је јединство црквене организације чувало идеју једине Пољске (*totius terrae Poloniae*).

§ 53. Друштвено уређење Пољске. Прво доба пољске историје карактерише се снажном, готово апсолутном влашћу владара. Кнез је заповедник целе војске, он шири границе државе, уједињује сва пољска племена, а привремено потчињава и туђе земље; Поморје, Лужице, делове Чешке, Угарске и Русије. Ширење државе настаје или помоћу добровољног спајања племена или помоћу оружја. Успела завојевања подигла су углед и власт првих владара.¹⁾

Власт кнеза заснива се у главном на његовој дружини. Ово је стална извезбана војска која се састоји од другова, верних и оданих владару. Прекинувши везе са својим родом, они се стално налазе уз владара, деле с њим ратну срећу и ратни плен. Знамо да је Мјешко I имао уз себе сталну пратњу од 3000 војника које је хранио и снабдевао оружјем, коњима и оделом; бринуо се за њихову децу и давао мираз ћеркама. Остала је дружина боравила по градовима. За Болеслава I вели се да је имао 20 хиљада сталне војске, подељене у коњачке и пешачке пукове по хиљаду људи (опет подељене у стотиве и десетке). Ипак је дружина могла да живи о трошку владара само док је он водио успешне ратове. Постепено је њено издржавање прешло на терет сеоског становништва које је градовима давало данак у натури, а затим (у XII в.) чланови дружине почели су да добијају имања насељена сељацима. Од њих води своје порекло већи део племства. То су војници (*milites*) којима је кнез доделио имање под условом војне службе (*jura militari*). Иако су првобитно оваква имања давала само привремено или доживотно, брзо постају наследна својина војника.

Изад тих војника постоји слој великаша (*magnates, nobiles*). Њима припадају бивше племенске и родовне старешине које имају веће поседе и јаке везе у својим областима. У тај слој рачунају се и функционери кнежева двора.

¹⁾ Необично јак карактер власти првих кнежева побудио је поједине научнике да створе хипотезе о томе да је пољска држава постала из освајања од туђег елемента: Балтичких Словена или Нормана. Ову „теорију најезде“ нарочито је брањо проф. Пјекосињски који је доказивао да пољско племство води порекло од освајача — Нормана. Ипак су његови докази доста слаби.

Као у Хрватској, јављају се: кнежев коњушар, „ловчи“ (начелник ловаца), чашник, столник, коморник (благајник). Највећу улогу имао је војвода, као заповедник војске. По кнежевим градовима заповедали су каштелани (*castellani*).

У вези с деобом државе између чланова династије кнежевска власт почела је да слаби. Ова је све више зависила од подршке великаша и војника. У свакој кнежевини постао би засебан кнежев двор: кнежеви су почели да деле дворска звања богатим велепоседницима дотичне земље, који постепено сматрају да они имају искључиво право на та звања и да представљају интересе своје „земље“.

У појединим земљама први су кнежеви створили нарочиту организацију градова. И раније, за време племенског живота постојали су градови код Пољака као и код Балтичких Словена. Служили су као склониште и заштита са време рата; најмање су имали трговачки значај. Кнежеви су саградили много нових градова, као војничке објекте, нарочито на границама земље и у центру појединих области. Ту су смештавали своје војнике, да владају земљом и да је одбране. Истовремено су градови постали средиште економске организације. Сваком граду служио је извештај број кнежевских села: ту је кнез насељаво своје робове, чији је задатак био да издржавају војнике у граду и двор. Једни су били пекари, други — кувари, трети — ловци, рибари и т. д. Нека села служила су граду тиме што су пасли војничке коње и стоку, израђивали штитове и стреле и т. д. Отуд називи тих „службених“ села које налазимо и сад, напр.: Пекари, Кухари, Стрелци, Рибари, Коњари, Скотници, Штитници.

Већина сељака била је ипак слободна и могла да сели куд хоће. Имали су земљу коју су обрађивали за себе, али на њих је падао највећи терет работа и данака у корист кнеза, т. ј. државе. Нису вршили војну службу, али имали су да граде градове и мостове, да чувају стражу, да секу за војску путеве кроз шуме („пресека“). Ако је кнез са својим двором путовао по земљи, сељаци су њему давали стан („стација“) и храну, коње и превозна сретства („повоз и превод“); исто и за кнежеве чиновнике. Давали су кнежевом двору и данке у натури: жито, свиње, мед и др. Врло ретко још јавља се данак у новцу, израчунат од куће („подворове“) или од рала земље („пораднице“).

Црквена организација издржавала се у прво доба тиме што је црква добијала десетину од свих владачевих прихода. Само у другој половини XII века манастири и цркве почињу да добијају нешкретно имања од владара, место десетине. Ова имања уживају извесне олакшице: сељаци су ослобођени појединих работа држави. Ипак црквена имања

у Пољској немају још овакав потпуни имунитет као на пр. у Србији.

У вези са стварањем црквеног земљопоседа јавља се и немачка колонизација. Између калуђера било је много Немаца, Француза и Италијана. Њих је морало зачудити (пише пољски проф. Стан. Кутшеба) како у Пољској земља није добро обрађена и не даје довољан приход, иако земље има много. Међутим у Западној Европи, где се већ осећала пренасељеност, и слабија земља даје много већи приход. Онда су калуђери почели да доводе колонисте на манастирска имања, нарочито кад су се ова састојала из великих шума. Од друге пол. XII века немачка колонизација шири се најпре у Шлеској, а затим и у другим областима. Колонизацију спроводе не само манастири, него и кнежеви, јер су од ње добијали велике финансијске користи. Први су колонисти дошли из Фландрије (где је агркултура стајала на високом ступњу), а затим и из других немачких земаља. Колонизација је много допринела економском подизању и правном уређењу пољског села. Појавио се гвоздени плуг место словенског дрвеног рала („сохе“). За јединицу сељачког газдинства рачуна се сад „ланац“ земље (hufe, lan). Сваки сељак-колониста добио би право да искрчи један ланац земље коју би обрађивао према напредном систему поделе на три поља (на озим, на јар и угар). У фламански ланац рачунало се 15 хектара зиративе земље, а у франконски чак 22 ха. Немачка села насељавана су по строгом плану „дугачких“ села уздуж улице, док су словенска села била збијена или растркана. На челу села стајао је предузетник-локатор који је добијао повељу од владара. За свој труд и ризик имао је велике повластице: право на 2 или 3 ланца земље и на наследно звање сеоског челника (schultheiss, soltys). Он прикупља порез од којег му припада шести део; он стоји на челу сеоског суда и добија трећи део од судских глоба; али он суди не сам, него с изабраним од сељака шефенима (12 или 6 на годину дана) који сачињавају судску „клубу“ (bank, lawa). Ово право сељака на свој суд најважнији је део сеоске самоуправе, оног „немачког права“ које је значило знатан напредак у оно доба. Колонисте нису дужни работе господару земље, само порез у новцу од којег су обично ослободени за прве 10 година. Постепено се немачко право проширује и на многа чисто пољска села: то су она се с називом „Воља“ (Слобода), која и сад налазимо у Пољској.

Истовремено са сеоском колонизацијом шири се од друге пол. XII века и снажан покрет заснивања вароши на немачком праву, сасвим сличан ономе у Чешкој. Почео је исто од Шлеске (повеља г. 1217 и др.) и проширио се на већи део пољских градова. Много је допринео процвату градова, занатства и трговине, али постао је опасан у националном погледу.

§ 54. Споменници пољског права у X—XIII веку. За ову периоду Пољска вије сачувала много правних споменика. Државом се управљало по прописима обичајног права и нема још општеобавезних закона. У пољским летописима тог доба, код Галуса и Кадлубека сачувано је доста података о правном уређењу. Они помињу и понеке одредбе које су издавали владари, али врло ретко. Тако је Мјешко I после свог крштења издао одредбу о обавезности постова и моногамије. Болеслав III Кривоусти издао је г. 1124 за Поморје уредбу о порезу и о војној служби, а г. 1138 — свој чувени закон о наслеђивању престола.

Највише правних споменика сачувала је црква. Она је прва почела да се организује као staleж и да добија привилегије од владара. Привилегије стварају нове правне норме у корист обдарених. Манастири добијају поједине повеље почев од краја XI века. Према кнежевским привилегијама г. 1211 и 1215 сва су црквена имања ослобођена од данака и работа у корист владара. Истовремено папска була г. 1207 поделила је „капитулама“ (саборном клиру) права избора бискупа, тако да је црква постала независна од владара. Клир је добио право да се скупља у синоде и да издаје своје статуте у области црквеног права. Нису сачуване синодске одредбе из XII века, или у XIII веку видимо две врсте синода. На једним је председавао папски легат који је обично доносио собом готов пројекат закључака. Њихов је задатак — унификација црквеног права у целој Европи. Такви су напр. закључци синода у Бреслави г. 1248 који се највише баве питањима дисциплине у клиру.

Другима синодима је председавао митрополит: сазивао их је ради локалних пољских потреба, да решавају о односу цркве према држави и властели и с имовинским питањима. Такав је синод у Сјерадзу г. 1233.

Од властеоских привилегија сачувано је врло мало. Видимо да се тај staleж тек организовао: није још добијао генералне повластице, него само привилегије за поједина лица и то у различитом обиму: судски и економски имунитет у тим повељама XII века није још увек потпуни.

Велики значај имају у оно доба споменици немачког права. Најраније јављају се акта „локације“ као у Чешкој т.ј. оснивања вароши или села. Владар издаје повељу т. званом војту који има да заснује насеље и да буде његов старешина. Ако се локација врши на приватном земљишту, онда су потребна два акта: повеља владара који локацију одобрава и повеља приватног баштиника — немачком војту. Најстарије су повеље из XII века изгубљене, али почев од г. 1217 имамо њих доста, нарочито за Шлеску.

У тим варошима важило је немачко, и то највише магдебургско право. Германске вароши служе се правом да дају пољским правне поуке. Тако је г. 1211 град Голдберг у Шле-

ској добио поуку из Магдебурга, а г. 1236 град Срода — поуку из Хале (у 46 параграфа). Овакви зборници поука били су темељ немачког градског права. Истовремено улази у употребу и Саско зрцало (Sachsenspiegel), зборник обичајног немачког права састављен после г. 1215 од Ејке фон Репхофа. Цео поступак у слободним градовима водио се дуго време на немачком језику.

Истовремено јављају се и прве привилегије за Јевреје који имају мање повлашћен положај: они немају самоуправе јер насељавају само извешан део вароши, али ипак имају своје судове за мање парнице и служе се својим правом. Прва је привилегија калишког кнеза Болеслава Побожног г. 1264, која је служила за све Јевреје у Великопољској. Она се угледа на привилегију аустријског војводе из г. 1244.

Једини зборник пољског обичајног права јесте Елблоншка књига (das Buch von Elbling), писана немачки за пруске крсташе, који су заузели Хелмињску (Кулмску) област и распитивали се за старе обичаје, да би нове судије-Немци могли судити Пољацима по њиховом старом праву. Састављена је вероватно средином XIII века, доста је скромног обима. Садржи једва 29 чланака значајних за познавање старог словенског судског поступка. Највише говори о кривичном праву и поступку, као и „Руска Правда“. Глобе за кривична дела израчунате су у новцу: у случају да убица није пронађен, одговорност пада на село или на округ. Ово је опште јемство, познато и другим системима словенског права.

§ 55. Стварање Руске државе. Руска држава стварала се упркос врло негодним географским приликама. Њено је земљиште — велика равница, без брда, без природних граница, отворена непријатељских нападима са свих страна: само су шуме и мочваре пружале извесну заштиту. Југозападни део тог великог простора можемо сматрати за прадомовину Словена. Остали део био је заузет туђинским елементима — многим племенима литванског, финског, урал-алтајског и татарског порекла. У борби с тим елементима, у њиховом потчињавању Словени су имали великих успеха; али у том процесу трошила се њихова снага и снижавао културни ниво Словена, иначе удаљених од старих центара — од Рима и од Византије.

У Западној Русији (у сад. Галицији и Волинији) одавна су живела мирна словенска племена која су познавала развијену земљорадњу и уређен родовни и племенски живот. Имали су и многе градове (дрвене тврђаве) као центре заштите и трговине за сваку мању општину. Тих је градова било много,¹⁾ о чему сведоче и остаци многобројних „гра-

¹⁾ Баварски географ IX века вели да „Улићи имају 318 градова. Бужани — 231, Волињани — 70, Северани — 322“. Та подаци нису тачни, али ипак значајни.

дишта“ (городища). Многобројне реке давале су могућност извоза продуката којих је било у изобиљу (жито, крзна, восак). Уздуж река шири се словенска колонизација према Северу и Истоку, постају значајни трговачки градови као средишта појединих племена. У IX веку (према руском летопису) било је 12 главних племена која су заузела већи део садашње Русије.

Држава се ствара на водном путу „од Варјага у Грке“ на оном систему језера и река који је везивао, кроз шуме и степе, басен Балтичког мора с басеном Црног мора. Ту су постали трговачки градови, познати већ у IX веку: Псков, Новгород, Смоленск, Чернигов, Кијев.

Постанак Руске државе везан је за интересантну појаву — државна организација створена је од алогоног (страног) освајачког елемента који се брзо стопио с освојеним, примивши његов језик и обичаје. Тако је Француска створена од германских освајача Франака, Енглеска — од пофранкужених Нормана, Бугарска — од Аспарухове хорде. Али док су ове државе створене чисто војничким елементом, за Русију је маркантно што су њени оснивачи Варјази били исто толико војници, колико и трговци. Нешто слично видели смо при покушају оснивања чешке државе од вештог франачког трговца Сама и његових другова. Овакви трговци који се упуштају у далеке неорганизоване земље у тежњи за добитком, морају да буду окретни и добро наоружани: они могу и да наметну своју власт земљи која је њима економски потребна.

Морамо признати да је Русија добила државну организацију као војничко-трговачка држава норманских освајача.

Руски летопис, писан почетком XI в. (око г. 1040) у Кијеву, прича о постанку државе: „За време цара Михаила (842—867) прочу се Руска земља; пре тога беху Словени, а од Варјага прозваше се Руси. Варјази су плачкали финска и словенска племена код Балтичког мора; та племена прогнаше најезднике. Али после тога насташе распре, уста род против рода. Онда се састаше претставници Словена, Чуди и Веди (финских племена) и рекоше: „Немамо мира ни реда: хајде да потражимо кнеза који би нама владао и судио по праву“. Последње преко мора код три брата и рекоше њима: „Наша је земља велика и богата, али нема реда код нас: дођите и владајте нама по по правди“. Три брата; Рурик, Синеус и Трувор дођоше са својим дружинама и настанише се у северним градовима. Од тих дошљака Руса прозва се Руска земља“. Наследици Рурикови, Олег и Игор спустише се речним путем на Југ и настанише се у Кијеву, у земљи Пољана који су пре тога плаћали данак Хазарима.

Ова прича руског летописа била је током последњих векова предмет научних спорова и критике. С једне стране многа су германски научници преувеличавали значај Нор-

мана у оснивању руске државе, у вези с погледом (који потиче још од Монтескије-а) о нарочитој државотворној улози германске расе. С друге стране, многи руски научници нису хтели признати да је њихова држава засновава од странаца и потпуно су игнорали податке летописца, као легенду, као измишљотину, и стварали су своје хипотезе о томе ко су били загонетни „Руси“ — оснивачи државе¹⁾.

У тој борби истина је по средни. Без сумње не морамо веровати свакој речи летописца; знамо сад да његова хронологија није тачна, јер први напад Руса на Цариград десило се г. 860 (не 866, како стоји у летопису); знамо да су већ г. 839 долазили у Цариград посланици од народа Rhos из Кијева, који су били пореклом Швеђани (ex gente Sueponum). Не морамо веровати причи о добровољном позивању троје браће да заведу мир између Словена. Али морамо признати да су летописни подаци у главноме тачни; Руска држава почела је са Севера, њени кнежеви били су норманског порекла као и већи део њихових првих сарадника²⁾. Вероватно су као наоружани трговци и ратници постепено освојили главне трговачке градове, а затим су оправдавали своје освајање фикцијом „друштвеног уговора“³⁾.

Не морамо опет претеривати државотворну улогу Нормана; у томе је грешио Шлецер који је рекао да су Источни Словени живели „исто као звери и птице које су пуниле њихове шуме“.

Нису Словени били *tabula rasa* на којој су Варјази написали прве стране друштвеног уређења. Још од IV века, од доба краља Виза, Анти су имали развијени друштвени живот, бавили су се земљорадњом, познавали занатство и трговину и мирно освајали велике просторе. Имали су своје правне обичаје, и Руска Правда XI века призната је као

1) Сукоб је почео од г. 1756, кад је петроградски академик Штрубе де Пармонт одржао пред царом предавање „Sur l'origine et les changements des anciennes lois Russiennes“. — ово је прва расправа на историје руског права, у којој је писац преувеличао нормански утицај. Њега је јучно нашао акад. Ломоносов који је доказивао да су Руси били Словени. Ипак норманистима припадају сви најбољи руски историчари: Карамзин, Мих. Погодин, Сергеје Соловјев, Кључевски, као и сви страни научници који су се бавили руском историјом, од Шлецера у XVIII в. до Чеха Надерлеа у XX в. Антиноманисти су безуспешно стварали разне теорије о пореклу Руса: Ломоносов (1756) и Геддон (1870) сматрају њих за Балтичне Словене, Костомаров (1860) за Литванце и т. д. У последње време украинофили (М. Грушевски) тврде да су Руси исто што Пољаци и да је држава настала из Кијева.

2) Имена првих кнежева: Рурик, Олег, Игор објашњавају се само норманским језицима, исто као и имена 14 поклесара у Цариграду г. 911. У уговору с Грцима г. 944 наведена су имена 24 угледних трговаца која су сва норманска.

3) Сличну причу о пошпу троје браће у „земљу велику и обилну“ (terram latam et spatiosam) налазимо поводом доласка Нормана у област Рајне у истом IX веку.

споменик словенског права. Имали су велике трговачке градове и своје кнежеве који су покушавали да уједине племена. Арабљански географ Масуди (почетком X века) вели: „Словени су подељени на разна племена, између којих је било ратова, и имају своје владаре. Од ових племена једно је у прошлом имало власт; његов владар звао се Мацк, а племе звало се Валићана. Томе племену потчињавала су се у прошлости сва остала племена, јер је оно имало власт“. Не зна се тачно, за које доба важи тај податак који показује да је југо-западна Русија (Волинија) била на путу да створи државну организацију као што се она јавља спонтано код Пољака и Чеха. Али морамо признати да су Нормани заиста одиграли своју улогу у заснивању руске државе: они су убрзали својим доласком процес њене интеграције. Дали су њој снажну династију, веште војнике, морнаре и трговце, дали су и заједничко име („Русь“ и „Руска земља“ већ у уговору 911 г., Rhosia код цара Константина г. 950). Они су повезали разбацана племена заједничким економским и политичким интересима, спојили четири речна система: Балтичког мора, Леденог, Црног и Волге, покренули словенска племена у походе према Цариграду и Балкану. „Племењитом словенском металу потребна је била примеса норманског челика“, рекао је један научник. Нормани су очеличили руску државу, али су се у њој брзо растопили.

Крштење Русије г. 988 за време вел. кнеза Владимира довело је службу божју и књижевност на црквено-словенском језику: потомци Нормана, рођени од словенских мајки (као сам Владимир који носи словенско име) осећају се већ Словенима. Крајем X века Русија постаје највећа словенска држава, уједињена под једним снажним владаром, зетом византиских царева. Она остаје уједињена и за време Владимира сина, Јарослава Мудрог (1019—1054).

§ 56. Распадање Русије у XI—XIII вековима. Као и другим словенским земљама (у Дунљи, Чешкој и Пољској), династичко начело носило је у себи и клицу распадања. Према схватањима оног доба, сваки члан династије има право на удео. Отац даје још за живота уделе својим синовима: док је он у животу, они га слушају. Али чим он умре, сваки сматра свој удео за својину коју опет дели између својих потомака. Државно јединство чува се начелом сениората: млађи кнежеви имају да слушају најстаријег члана породице којем припада престоница. Таква су завештања Бжетислава чешког г. 1055 и Болеслава III пољског г. 1138; тако је завештао синовима и Јарослав Мудри пред своју смрт г. 1054. Али сениорат, основан више на моралном него на правном начелу, није могао да потисне егонизам појединих кнежева. Починје међусобна борба која понекад може да доведе до уједињења државе помоћу истребљења или

потчињавања слабијих кнежева. Тако је било у Дукљи; слично видимо и у Русији. Владимир Свети дошао је на престо г. 980 после тога што су два његова брата погинула у међусобном рату. Ипак је поделно државу између 12 синова; његов син Јарослав издржао је борбу против старијег брата Светопука (који је убио тројицу браће) и прогнао га као братоубицу. После тога морао је да уступи део државе још једном брату Мстиславу а другог да држи у затвору док смрт Мстиславова није опет довела до јединства државе.

После смрти Јарослава Мудрог држава се дели опет између петорице његових синова (и појединих његових већака). Иако је признато начело да у Кијеву мора да седи „старији кнез“, ипак оно је често пута кршено. Најстарији син Јарославов, Изјаслав, прогнан од млађе браће, одлази у Рим где му г. 1074 папа Григорије VII признаје титулу rex Russiae, враћа се у Кијев, али брзо погине у борби против Кумана. Његови наследници нису се више служили краљевском титулом, јер су прекинули односе с Римом.

Извесно уједињење постигнуто је за време моћног Владимира II Мономаха (по мајци — увука византиског цара), којег су заиста слушали сви удеоци кнежеви. Али после његове смрти г. 1125 држава се опет распада; томе помаже нагло множење чланова династије од којих сваки истиче своје право на засебну кнежевину. Почетком XII века било је 15 удеоцих кнежева, почетком XIII века — 64 од којих је сваки имао свој удео. Династичка борба базира се и на ривалитету између појединих области.

Разлика између племена од којих је свако имало своје законе и обичаје (према речима летописца) била је доста велика; било је и диалекатских разлика у говору. Уједињење X—XI века није могло потпуно да збрише ове племенске разлике. Стварају се поједине области које зависе у економском и политичком погледу од већих градова; понекад оне одговарају старим племенима, понекад их цепају или уједињују. У XII веку јасно се одртавају области: *Кијевска* (племе Пољана и Древљана), *Черниговска* (племе Северјана), *Перејаславска* (исто), *Туrowsка* (племе Дреговића), *Волинска и Галицка*. У северном делу *Смоленска и Полоцка* (племе Кривића), *Новгородска* (племе Словена) и *Суздаљско-Владимирска* створена колонизацијом Кривића и Вјатића на новом земљишту. Границе ових области нису сталне, али свака од њих припада једној посебној грани кнежева која сматра ову област као своју очевину. Најмоћнији од кнежева воде борбу за кијевски престо „све Руске земље“. Али та власт остаје фикција.

Економски значај Кијева слаби, одкад су у XII веку Кумани много сметали његовој трговини с Цариградом. У међусобним борбама за принципат између кнежева — стрицева и већака Кијев је два пута (г. 1168 и 1203) разорен

и страшно настрадао од Руса и Кумана. Доласком Латина у Цариград 1204 сасвим су прекинуте трговачке везе Кијева с Византијом.

Од средине XII века видимо како се место Кијева јављају нови политички центри и како се стварају нове групе области с различитим друштвеним уређењем.

На далеком северу постаје група јаких трговачких градова: Новгород, Псков и Полоцк. У њима преовлађује демократија оличена у градском „вијећу“, у народној скупштини на коју се скупља цело градско становништво. Оно управља градом и целом облашћу, оно позива кнежеве као вође војне снаге, ставља им извесне услове, а понекад избацује кнежеве, показујући њима „пут чист“ из града. У овој формалној демократији ипак воде одаучну реч велике трговачке породице у чијим је рукама капитал а истовремено и велики земљишни поседи. Оне се постепено издвајају као нарочита врста „бољих људи“ или градских бољара. Ово демократско (или можемо рећи плутократско) уређење нарочито цвета у Новгороду који води велику трговину преко Балтичког мора и добија извештан утицај комуналног духа немачких слободних градова.

На југо-западу, у Волинији и Галицији појачава се значај ратничког, властелског елемента. Потомци кнежевих дружиника добили су велика имања и постали богати велепоседници у тој аграрној и врло плодној земљи. Крајем XII века појачава се утицај магната „земаљских бољара“ који се угледају на суседно пољско и угарско племство; и они теже да ограниче власт кнежева а понекад доводе и стране претенденте на престо, у својој борби против династије. Тако је син угарског краља Андрије II кнез Коломан крунисан г. 1213 у Галичу као „краљ Галиције и Владимирије“.

Иако је скоро био прогнан из земље, ово крунисање остало је правни основ за потоње претензије Угарске (и Аустро-Угарске монархије) на Галицију. Галиција је имала своје наследне кнежеве, понекад снажне и ратоборне који су себи потчињавали и Кијев, стару престоницу; али се њихова снага често трошила у борби с аристократијом.

Међутим на северо-истоку Русије ствара се у новим областима превласт монархиског начела. У тим шумским пределима, у доста сиромашној земљи кнежеви освајају нова земљишта и насељавају њих новим становницима. Јаки талас колонизације шири се са немирног југа, изложеног нападима Кумана, у те мирније шумске крајеве. Кнежеви са својом дружином предводе ту колонизацију. Кнежеви граде нове дрвене градове као војничке објекте, то су Јарослављ, Владимир, Суздаљ, Москва. Њихова власт постаје све јача. И кад су суздаљски кнежеви придобили старешинство у Руској земљи, они неће да се селе у Кијев, него остају у својој очевини где имају чврсте корене и готово апсолутну

власт. На грану Суздаљских кнежева, потомака Мономаховог сина Јурија прешла је титула „великог кнеза“ и старешинство. Њима се често потчињавају и северни трговачки градови. Ипак власт тих великих кнежева једна се осећа у половини Русије. Међутим у Галицији кнез Роман титулише се (око г. 1200) „самодржац Руске земље“, а његов син Данило добио је од папе краљевску титулу и крунисао се г. 1253 као „rex Russiae“, иако су они владали само мањим делом некадашње велике државе.

Видимо да идеал јединства „све Руске земље“ лебди изнад удеоно поцепаности. Њега подржавају — јединство црквене управе „митрополија све Русије“, јединство културе и књижевног језика и јединство династије. Сматра се да само потомци Рурика имају право на власт и удео у Русији. Али пошто сваки од тих Руриковића има право на засебан удео, земља је у ствари поцепана на многобројне државице којих је узајамна веза врло лабавна. Ову везу не можемо дефинисати чак ни као федерацију (иако је то било мишљење Костомарова и др.) јер јој недостаје заједничка стална централна управа.

Доста неодређено начело породичног старешинства није могло да задржи процес диференциације. Татарска најезда г. 1240 а истовремено свага полудивљих незнбожачких Литванаца — још су продубиле тај процес распадања некад единствене државе.

§ 57. Друштвено уређење Русије у IX—XIII в. У старој Русији већ је далеко извршена диференциација становништва. Али ово није подела на сталеже него на класе. Подела на класе јесте подела према занимању и економској снази. Класа постаје staleж, ако је она чврсто регулисана правним одредбама: staleшка права стварају од фактичких класних разлика строге правне границе и тачно регулишу повластице и терете појединих друштвених слојева.

У периоди IX—XIII векова у Русији (као и у другим словенским земљама), једина тачно повучена граница постоји између слободног и неслободног становништва. Робље сачињава засебан staleж строго одељен од осталог слободног становништва; али у томе слободном становништву нема још строгих staleшких разлика, видимо само поделу на класе која ће бити клица доцнијег staleшког уређења.

Често се спомиње ова разлика: имућнији људи су „старвија, већи, лепши, предњи мужеви“, док је већина становништва: „млађи, мањи, прости људи“.

На челу становништва стоји, поред кнеза, војничка класа. То су кнежеви дружиници, ратни другови, извежбани војници, којих он издржава, а они су му ослонац владе и стална ратна снага. Између њих се истичу значајнији којима се често даје бугарски назив „бојари“ (или према народ-

ној етимологији „бољари“). У њиховим је рукама велико благо, многобројно робље: они добивају комплексе земље коју крче и обрађују помоћу свог робља; позната су читава „села бојарска“. Најугледнији од бољара могу имати своју дружину, која се састоји од сиромашнијих ратника.

Већи део кнежеве дружине има мањи значај: то су „мањи људи“, кнежеви „отроци“, који у Руској Правди носе назив „огњаштани“ јер се налазе на кнежевом огњашту (као што се доцније јавља сличан назив: „дворанин“ кнежев). И они постају земљопоседници, и постепено прелазе на сеоска имања, али су увек спремни да на позив кнеза иду у походе.¹⁾

Нема још строге наследности у ратничкој класи: зваље бојарина није наследно, његов потомак је само „син бојарски“, који својом војничком службом и заслугама може да се опет попне до бојарина, али може и да изгуби свој друштвени положај. Нема staleшке наследности, али се она постепено ствара фактички, јер ће син бојарина или огњаштанина обично улазити у исти друштвени ред, нарочито ако је наследно велико имање.

Постоје извесне правне разлике као почетак издвајања овог друштвеног реда: проширена Руска Правда прописује дуплу „виру“ (новчану глобу) за убиство „кнежева мужа“. Према чл. 104 исте Р. Правде, после бојарина наслеђују не само синови, него и ћерке. Ова одредба изгледа као уступак бојарима: пре тога је кнез вероватно полагао право на целу заоставштину својих „кнежевих људи“ јер је њихово богатство од њега потекло.

У великим градовима ствара се значајна класа трговаца из које се издвајају „гости“, који воде велику извозну трговину. И они могу да постану велопоседници и да врше велики утицај на државне послове, нарочито у северним градовима, где су трговци почели да се организују у повлашћена друштва (напр. друштво трговаца код цркве св. Јована у Новгороду сред. XII века).

Мало имамо података о сељацима који носе чудан назив „смерди“ као и код Балтичких Словена.²⁾ Били су земљорадници који имају наследну земљу, своје коње и другу имовину. Видимо да су били у нарочитој заштити кнежевој, али и у зависности од њега: напр. ако сељак нема синова, наследство припада кнезу (ћерке добијају само незватан део).

У погледу правне заштите цењени су врло ниско: за главу убијеног сељака плати се 5 гривни, исто као и за роба, т. ј. осам пута мање него за ратника или грађанина.

¹⁾ Летопис сред. XII века описује како је кнез Изјаслава који се враћао из туђе земље „срела његова дружина која је седела дуж реке Тетере“, т. ј. седела на њацима.

²⁾ Њега стављају у везу с франском речи „smerd“, човек; ипак упадљива је сличност са словенским глаголом „смердети“.

У сеоском становништву нарочиту класу сачињавају тзв. „закупи“. Закуп је дужник који нема чим да плати дуг повериоцу, само својом радном снагом. Пошто је каматна стопа врло велика, он својим радом исплаћује само камату и готово нема наде да би се икад ослободио од дуга. Стога његов подређени положај постаје доживотан. Поверилац има право да га држи на своме двору као слугу, или да га посади на земљи као зависног сељака. Ипак господар не може своје право на „закупа“ да преда трећем лицу, не може га кажњавати невиног ни одузети му својину. Закон признаје закупу право тужбе против свог господара; кад би га господар продао као роба, мора бити кажњен новчано а закуп добија потпуну слободу и раздужење. Од тих „закупа“ постаје класа зависних сељака у приватном поданству.

Највише података имамо о робљу („чељад“, „холопи“). Осим обичних извора ропства: заробљивања у рату, куповине и рођења од робинје, руско право тачно дефинише још ове. Дворска служба у својству „кључника“ или „тиуна“ води ропству, ако није било засебног уговора који би изричито стипулирао слободу службеника. Слободан човек могао је добровољно да се прода у ропство, ако је о томе учинио уговор пред властима.

Осим тих грађанско-правних уговора, било је и кривично-правних извора ропства. Сваки тежи кривац (напр. разбојник, потнаљивач и коњокрадац) кажњавао би се „по током и грабежом“, т. ј. његова имовина била би разграбљена од општине, а он сам постао би кнежев роб. Робом постаје и сваки кривац који није у стању да плати глобу, као и закуп који побегне од господара. Ако се докаже да је дужник злонамерно објавио стечај, постаје роб свог повериоца. Трговина робљем била је потпуно дозвољена: одбеглог роба могао је господар свуда да тражи и да кажњава. За убиство роба не плаћа се „вира“, него глоба („продажа“) у корист његова господара, као и за стоку.

Ипак крива утиче на олакшање положаја робља: нарочито пропагира обичај да господар на смрти пусти своје робље на слободу као „задушне људе“. Нарочито је значајан положај појединих кнежевних и бољарских робова који уживају поверење својих господара и функционирају као управници имања и чак као чиновници. Кнежев „тиун“ (норм. *thiun*, слуга) заштићен је много већом глобом у случају убиства него обичан сељак. Кроз векове кнежеви, бојари и манастири служе се својим робовима као слугама, а истовремено поверавају њима и јавно-правне функције.

§ 58. Организација власти у Русији. Кнежевска власт била је без сумње војничког порекла, кнез је војсковођа, стражар земље и њен бранилац. Он чува и унутрашњи мир, има да „врши суд по правди“. За његову судску власт ве-

зна је и законодавна, јер његове пресуде имају значај судских прецедената, па он издаје понекад и „уставе и уроке“ (т. ј. уредбе и одредбе) поводом појединих питања. Његова власт заснива се на припадности династији, на његовој дружини и на извесном богатству — у почетку само покретном, а од XI века сам кнез постаје велепоседник, који намешта своје робље и друге људи по „кнежевим селима“.

Начело наслеђивања колебало се између два система. Првобитно кнежеви имали су да мењају своје престоле у вези с начелом старешинства: чим би умро најстарији кнез у Кијеву, на његово место долазио би следећи по старешинству, на упражњено место тог другог — трећи и т. д. То је општа промена према „лествичном начелу“. Оно се заснива на схватању државе као недељиве задружне имовине, чијим деловима кнежеви управљају само привремено под влашћу старешине. Али на скупу кнежева у Љубечу г. 1097 било је решено да сваки кнез има да држи своју „очевину“ која се доцније делила између наследника. Сукоби између једног и другог начела били су често решавани самовољом појединих кнежева па и вољом народа.

Да се осигурају на престолу, кнежеви су се често договарали с народом. Стога је у овој периоди значај народних скупштина „вијећа“ врло велик. Ово је скупштина главног града на коју има право да дође сваки слободан човек. Највећи утицај имају ипак „бољи људи“; одредбе градског вијећа обавезне су за целу област. Закључак мора да буде једногласан, што се постизавало повећад и физичком борбом (имамо примере из Новгорода). Вијеће је могло да бира и потврђује кнеза; обично је с њим склапало усмен или писан уговор „рјад“, потврђен обостраном заклетвом. Решавало је на предлог кнеза о рату и миру, о ванредним порезима и о свеопштој мобилизацији. Ипак није свуда улога вијећа била једнака: зависила је од односа снага између њега и кнеза. Тамо где је кнез био снажан наследни владар, где је имао доста велику дружину и богатство, могао је да управља и да ратује без вијећа; али ако је добио власт по престанку грђана и ако је био лично слабији, морао је да се саветује с вијећем, нарочито у северним градовима где је скупштина могла и да абаци кнеза.

Уз кнеза налазимо и ужи ствари савет, који можемо назвати „бољарска дума“, — то су старији чланови дружине с којим се он саветује готово сваки дан и у судским и у управним и у ратним пословима. У Руској Правди споменути су поименце кнежеви бојари који су учествовали у издавању нових законских одредаба (о укидању крвне освете и о ограничењу камате). У думу могли су да улазе и дворски чиновници, и епископи и игумани. Била је само саветодавно тело и опет је њен значај зависно од реалног односа снага.

Немамо много података о администрацији, коју је опет кнез вршио лично. Цар Константин описује како су руски кнежеви X века лично полазили из Кијева с дружином у унутрашњост, да у току зиме прикупе од појединих племена данак (у крзну и др.), тако звано „пољудје“. На својим путовањима кнез је и лично вршио суд. По главним градовима постављао је за „посаднике“ своје синове или истакнуте бојаре као претставнике власти и своје заменике. Осим тога видимо и трагове старинске територијалне „земаљске“ организације која је вероватно постојала и пре доласка Нормана. У већим градовима јавља се „тисјацки“ (тисућњик) као вођа земаљске војске и претставник земље пред кнезом: он врши и извесне судске и управне функције. Под њим се налазе „сотски и десјатски“ (стотинари и десетари) као нижи управни и војнички органи. Сличну организацију видели смо у старој Дукљи.

Велики значај има сеоска самоуправа. Читаве општине („верв“) разрезају порез између својих чланова, трагају за кривцем и хватају га, плаћају глобу место својих чланова. Оне су везане општом јемством и њихова је одговорност пред властима велика; али оне су биле клица земаљске самоуправе, овог „општинског начела“ које је у Русији увек било од значаја.

§ 59. Споменици руског права у X—XIII в. Уговори с Византијом. За историју руског права у овој периоди располажемо доста једностраном грађом. Пошто су услед међусобних ратова, татарске наједе и честих пожара највише страдали сви кнежевски и властелински дворови па и манастири (грађени од дрвета), нема сачуваних повеља ни докумената јавно-правног или приватно-правног карактера. Од целе ове периде случајно је сачувана само једна манастирска повеља у оригиналу.

Ипак је много правне грађе сачувано у летописима и црквеним зборницима. Руски летописи, једни од најлепших у Европи по својој богатој садржини и објективном начину излагања, пружају сами по себи разноврсне податке о друштвеним односима. Осим тога у летописе увети су у преписима драгоцени правни споменици, то су четири међународна уговора из X века и текст правног зборника „Руска Правда“. Исти законик налази се и у многим зборницима црквеног права.

I. Међународни уговори Руса с Византијом из X века врло су значајни, као једни од најстаријих споменика словенског права. Сви су они писани словенским језиком. Њих има четири: први је склопљен после успешог похода кнеза Олега на Цариград г. 907; други — за време истог кнеза г. 911; трећи за време кнеза Игорa г. 944 и четврти на крају несретног ратовања Руса у Бугарској, год. 972 између кн. Све-

тислава и цара Јована Цимиска. Овај последњи је врло кратак, садржи само обавезу Руса да напусте Бугарску и да више не ратују и нема много значаја за историју права.

Први уговор сачуван је само у скраћеном тексту и садржи прелиминарне услове који се понављају у доцнијим.

Али уговори 911 и 944 имају богату садржину (сваки по 15 параграфа). Они показују да су трговачки односи између Руса и Грка били добро развијени и свестрано нормирани. У Цариграду постојала је читава колонија руских трговаца који су довозили са Севера робље, крзно, жито и восак, и куповали сукна, драгуље и друге производе грчког занатства. Византиска влада тежила је да трговина буде строго легализована; сваки руски трговац који би донео писмо (или печат) од великог кнеза, имао је право на стан у одређеном кварту св. Мамаса у Цариграду и на храну од грчке владе у току три месеца.

Уговори теже да регулишу многа питања међународног приватног и кривичног права. Ове норме постају као резултат компромиса између византиских и руских правних схватања. Напр. поводом телесне повреде вели се у уговору 911 г. да кривац има да плати 5 литара сребра „по закону рускоме“. Овај спомен „руског закона“ означава оно неписано руско обичајно право, по којем се заиста свака повреда кажњавала новчаном глобом. Међутим поводом убиства вели се: „ако убије хришћанин Русина или Русин хришћанина, нека умре тамо где је извршио убиство“. Ове намерно нејасне речи допуштају растељиво тумачење: њихов је циљ да обухвате и грчко начело смртне казне за убиство и руски обичај крвне освете.

У уговору 944 поводом крађе вели се да ће доповбити кажњен двоструком (и троструком) глобом „по закону грчком и по уставу и закону руском“ — опет компромис између два правна система.

Ови уговори најбоље нама приказују како међународни односи утичу на национално право на првим ступњевима његова развика. Настаје потреба узајамног прилагођавања између два правна система; у томе је напреднији систем без сумње утицао на примитивнији.

Тако је под утицајем Грка унета обавеза Руса да се они одричу „обалског права“ (*ius naufragii*) познатог код германских народа, по којем становници обале имају право да плачкају сваки брод, настрадао на обали. Напротив, сад се Руси обавезују да ће они свесрдно помоћи бродоломнике. Како вели проф. Сергејевић, „наши претци, враћајући се из Цариграда, доносили су не само злато и сукно, него и нове правне идеје, израћене у много више развијеном животу него њихов домаћи“.

Међународни уговори имају и општи значај за развика руске историје права: по први пут Руси покушавају (под

утицајем народа више културе) да правне прописе забележе у објективном писаном облику и да их приме као обавезне на што су се свечано заклели поводом склапања уговора. Уговор је у оно време имао велики значај као нормативна чињеница која врши позитивацију права.

Исти значај имају и сачувани уговори северних трговачких градова с „Немцима“. Тако је г. 1195 Велики Новгород склопио уговор о пријатељству и слободној трговини с трговцима острва Готланда и са „читавим латинским језиком“. Затим, почев од г. 1229 кнежеви Смоленска и Полоцка почели су да закључују читав низ сличних уговора с Ригом и Готландом. Као и српско-дубровачки уговори, ова документа пружају доста података о грађанском и кривичном судском поступку у парницама и потраживањима између Руса и Немаца.

§ 60. Утицај византског права у Русији. Везе са Византијом постале су много јаче после примања хришћанства г. 988. Хришћанство је донело собом велики преокрет у погледима на свет, донело је нове прописе морала и права, који су ступили у отворен сукоб с обичајним словенским правом. Цело брачно право ушло је у делокруг цркве, која проповеда моногамију и нераскидљивост брака и у том погледу побеђује старе обичаје. Јавља се црква као засебна уставова, и многобројни манастири као правна лица, са својим повластима. Црква врши утицај и у области јавног права, проповедајући идеал хришћанског владара и уздижући га изнад поданика.

Црква тежи да сprovede нова схватања и у област кривичног права. Типичан је у томе погледу сукоб који се одиграо првих година владавине тек покрштеног кнеза Владимира, лепо испричан у летопису: „Живљаше Владимир у страху божјем и умножише се разбојници, и рекоше епископу Владимиру: „ето умножише се разбојници, зашто их не кажњаваш смрћу?“ Он пак рече њима: „бојим се греха“. Они му опет рекоше: „постављен си од Бога да кажњаваш зле, а добрима милост да чиниш; пристоји ти се, да кажњаваш разбојнике смрћу, али испитавши“. Онда Владимир укине глобе и почне да разбојнике кажњава смрћу. И опет рекоше епископи и старци: „много има ратова; ако буду глобе, нека иду на оружје и на коње“. И рече Владимир: „нека буде тако“. И живљаше Владимир према уређењу очеву и дедову“.

Епископи-Грци, навикнути на строгост византског права, које кажњава смрћу убиство и разбојништво да застраши алочинце, предлажу руском владару да уведе смртну казну. Новопокрштени кнез искрено одговара да се боји греха, и у томе се он показао бољи хришћанин од њих. Ипак покушава да уведе византски начин кажњавања. Али онда државне потребе налажу да се опет врати старом обичајном

праву, јер у примитивној држави која нема строгог пореског система, судске глобе јављају се као знатан део државних прихода.

Овај сукоб показује да су у области кривичног права стари словенски обичаји ипак одолели византском утицају.

Али у широкој области црквеног права византски је утицај несумњив. Руска црква је одмах добила препис Номоканона (позната је т. зв. Устјушка Крмчија, која претставља руски рукопис XII века старијег номоканона Јована Схоластика из VI века). Вероватно је да су у ово доба већ дошли у Русију бугарски преводи Еклоге, Прохирона и „Земљорадничког закона“. Ипак мислимо да је утицај тих световних византских кодекса био најслабији и осећао се само у области наследног права, које је улазило у делокруг цркве.

Као домаће споменике црквеног права можемо споменути „државне уставе“ св. Владимира и његовог сина Ярослава Мудрог. Иако су текстови сачувани у доцнијим интерполираним преписима, можемо тврдити да су први хришћански владари заиста издали овакве уредбе којима тачно регулишу права и повластице цркве. Оне се свode: 1) на убирање десетине од свих кнежевих прихода, 2) на право суђења читавог низа кривичног и грађанских парница и 3) на право заштите и суда над многобројним „црквеним људима“¹⁾. Тај је судски имунитет цркве, као правног лица, врло широк, јер она има право да суди не само питања брачна, него и сукобе унутра породице, питања о наследству; затим сва кривична дела против цркве (јерес, крађу из цркве, мађионичтво и тровање). Устав кнеза Ярослава додаје томе сва кривична дела против морала (отмицу, силовање, прелјубу, блуд, увреду женскиња) и суд над члановима клира и црквеним људима у свима парницама.

Сличне су садржине „уставне повеље“ Новгородска кн. Всеволода г. 1125 и Смоленска кн. Ростислава г. 1150; видимо да су у свакој области кнежеве призивали епископима сличан делокруг.

Од манастирских повеља сачувана је само једна, истог кнеза Всеволода новгородском манастиру св. Јурија. Манастир добија село „са свим данцима, вирама и глобама“. Из тог примера видимо да се и у Русији сprovedило византско начело потпуног имунитета манастира као повлашћеног земљопоседника.

Изван тог црквеног делокруга остаје ипак широка област обичајног народног права које је само делимично кодификовано у „Руској Правди“.

¹⁾ У државне луде спадају не само чланови клира (игуман, поп, ђакон и калуђер), него и попадија и попов син, све црквене слуге, поскуричара, сирота-удовица, слепац и хромац, залуднај човек (ослобођен роб) и сви луци у болницама и домовама за сиромаше — сви су они под заштитом цркве.

§ 61. „Руска Правда“. Чувена „Руска Правда“ позната је као најстарији зборник словенског права, у ствари једино за целу ову периоду. Имала је велики углед у Русији: сачувана је у неких 150 преписа, обично у летописима или у Крмчијама и другим зборницима. Своди се на две главне верзије: „кратку“ и „проширену“. Кратка верзија садржи само 43 параграфа и припада XI веку. Проширена има 135 параграфа и постала је током XII века.

1. Кратка „Руска Правда“ дели се јасно на два дела: први је закон Јарослава Мудрог, записан вероватно г. 1016 (како стоји у летопису): он носи обележје најдубље старине. Члан 1 узаконява крвну освету у случају убиства, али је ограничује на најближе чланове породице: право на освету има брат, син, отац или „братучед“ (нећак). У случају да нема ових осветника, убица има да плати „виру“ (герм. Wehrgeld, глобу) од 40 гривни, т. ј. 20 фунти сребра. За отсећену или онеспособљену руку или ногу плаћа се иста глоба. За сваки ударац чашом, песницом, мачем у корицама плаћа се 12 гривни, исто и за брк и за браду, јер то су све увреде части. Међутим за телесне повреде (отсећен прст или модрице) плаћа се само 3 гривне. Све ове глобе односе се на слободне људе: Русе (потомке Нормана), Словене, кнежевог војника и трговца. Ту су неколико одредаба и о начину виндикације украденог роба и других ствари.

Други део кратке Руске Правде можемо сматрати за уредбу Јарослављевих синова, јер тако вели наслов испред § 18. Значи да је постала после год. 1054. Овај део доноси много више одредаба о кажњавању убиства према положају убијеног. Видимо да друштвена диференцијација напредује. Извесна су лица заштићена душом виром (80 гривни) — то су кнежевни дворани и најугледније слуге. Међутим за главу обичног сељака и за роба плаћа се једва 5 гривни; само за сеоског старешину плаћа се 12 гривни. Ту су прописане и глобе за сваку украдену стоку, почев од коња и сокола до гдуба и кокошке. Последњи делови овог дела садрже прописе о издржавању глобара („вириника“) од становништва, док прикупи глобе.

2. Проширена „Руска Правда“ постала у XII веку, садржи све одредбе из кратке у једном бољем систему. Али на много места доноси нове одредбе на поступка и из грађанског права; стога садржи не 43, него 135 параграфа.

Према правном конзерватизму оног доба, опет почиње од исте одредбе о крвној освети која је са поштовањем сачувана, иако у чл. 2 изричито каже да је крвна освета укинута одредбом Јарослављевих синова. Значајне су нове одредбе о строгом кажњавању палевине и крађе коња („по-током“ т. ј. лишењем свих грађанских права) и о начину плаћања глобе од читавих општина у случају општег јемства за чланове. Садржи много одредаба из грађанског права,

нарочито из облигационог — о исплати дугова и о камати, која је ту израчуната у фантастичним бројевима (чл. 49—64 подробно израчунавају доходак од стоке у геометријској прогресији, напр. од 22 овце у 12 година 180.024 грла приплода, од 2 кобиле у истом року 92 грла, од 40 стогова жита — 4060 стогова и т. д.). Не можемо сматрати ову рачуну за законски текст, али је интересантна јер показује да је постојала тенденција за врло високом каматном стопом.

Ово се потврђује и чланом 66 који има несумњиво законско обележје: кнез Владимир Мономах наређује да се дуг не исплаћује ако је камата плаћена више него 3 године. Ово значи да је интересна стопа износила најмање 50 од сто и да је била потребна кнежева интервенција да се положај дужника олакша. У вези са задуживањем много се говори о правном положају „закупа“ т. ј. вечитих дужника. Нарочито много параграфа посвећено је положају робова, њиховој одговорности и виндикацији (чл. 119—132). Значајне су одредбе о наследном праву, напр. пропис да после очеве смрти кућу наслеђује најмлађи син.

Можемо рећи да кратка Р. Правда приказује нама доста примитивну ратничку средину, у којој су на првом месту питања кривичног права и која допушта још крвну освету. Као *Leges Barbarorum*, она претставља ценовик свих кривичних дела и нарочито штити личну част, личност и имовину. Њена класна диференцијација, с великом разликом између „бољих људи“, сељака и робља потсећа нас опет на исте германске законике VI века.

Пространа Р. Правда много се више бави грађанским правом, али опет доста једнострано, највише у вези са задуживањем. Ово је кодекс једног друштва у којем је извршена економска диференцијација, у којем је новац редак, зарада врло мала, а добитак капитала врло велик. Стога је већина становништва у зависном положају од немногих капиталиста, као „закуп“ и робље.

Не можемо никако сматрати Руску Правду за споменик неког прастарог словенског права (као што је то држао Раковјецки). Она приказује нам руско друштво као далеко одмакло на путу према сталешкој подели. Тај зборник сачувао је старе словенске обичаје, као имовинске глобе, судску заклетву, и обичај „свода“ као начина виндикације украдене ствари. Али можемо приметити у њему и понеке германске утицаје: напр. у краткој Правди висива глоба израчунутих у новцу (не у стоци) поклапа се с англо-норманским споменцима X века. Известан византиски утицај осећа се опет у пространој Правди, у њеним прописима о наследном праву, који не спомињу задругу, него дефинишу индивидуално право наслеђивања, а нарочито испрвно — право удовице на извесан део имовине (у одредбама блиским Прохирону).

Треба нагласити да је Руска Правда важила ва целој територији Русије. Њен први део везан је за Новгород, док су доцније њене одредбе издаване у Кијеву. Велики број њених прописа доказује да је она била заиста призната свуда и да је потиснула различите месне обичаје, као кодекс важећег општеруског права.

§ 62. Општи поглед на II периоду. Друга периода историје словенских права почиње од средине IX века, кад се код словенских народа јавља чврсто државно уређење и шири хришћанство. — постају примитивне монархије с доста јаком централном влашћу, али је њихов постанак различит. Код Чеха и Пољака држава постаје постепено из домаће племенске организације. Код Југословена изгледа да су јача племена Хрвата и Срба потчинила себи аморфну масу староседилаца Влаха (Романа) и других Словена.

У Бугарској је државу створио туђински народ који је Словене подјармио. И у Русији видимо сличну водећу улогу страног, норманског елемента. Ипак од доба примања хришћанства тај се страни елемент брзо пословенио и у једној и у другој држави.

Само поједина племена нису успела да створе своје државе и сасвим су потпала под власт туђина — то су Словаци, Словенци и Балтички Словени. Свуда видимо, после првог полета младих словенских монархија, њихово распадање (Чешка, Пољска, Русија) или потчињавање туђину (Хрватска) или потпун губитак независности (Бугарска).

Главни је узрок томе у неизграђености монархије Династички принцип, заснован на патримонијалном начелу деобе државе као приватне својине, — брзо је доводио до расцепа државе и до слабења власти. Многе дивестије опасно је за младе државе (Дукља, Пољска, Русија); а с друге стране и изумирање дивестије може бити кобно по државу (Хрватска).

У самом народу готово нема јачих снага које би се томе распадању противиле. Партикуларизам појединих племена, области и градова потпомаже тај процес поновне диференциације тек уједињених организама.

Ипак остају интегративне снаге — то су латентна национална свест, потпомогнута патриотском књижевношћу (летописи); затим јединство језика у земљи, јединство династије и црквене организације. Ове компоненте остају као основ за мучан процес постепеног уједињавања словенских народа у следећој периоди.

У друштвеном погледу ова периода јавља се као доба формирања класа које нису још постали сталежи. Свуда се ипак јасно издваја робље као најнижи сталеж код свих Словена. Од ратничке класе се тек постепено формира

племство. У једним земљама видимо његово порекло од кнежеве дружине (Русија), у другима — од племенских старешина (Хрватска).

Градеки је живот доста слабо развијен. Понајчешће су градови у рукама страног елемента (Грци на Балкану, Романи у Делмацији). Само у Русији имамо богате трговачке словенске градове. У Чешкој и у Пољској почиње продирање немачког градског и сеоског живља.

Сељаци су у различитом положају: на једним су местима слободни баштиници (словеначки косези, чешке владике и др.), али упоредо с њима видимо и зависне и задужене земљораднике (руске „закупе“, *rodacum habentes* код Балтичких Словена) и посађено на земљу робље.

У организацији власти осећа се утицај народних скупштина који се постепено појачава у једним земљама (Русија) и слаби у другима (Бугарска).

Од IX века доста се осећа утицај страног права. Хришћанство је довело собом нов систем — црквеног права; свуда се јављају зборници тог права (преведени Номоканони и др.). Црквене власти радо се скупљају на саборе и издају своје синодске одредбе (Хрватска, Дукља, Пољска) или утичу на владаре да њима потврде њихове повластице (Русија). Први покушаји кодификације често су везани за црквена питања (Закон Судни Људем, декрет Вжетислава I, руски црквени устави“).

У мањем обиму јавља се и утицај страног права. Осећа се у новим појмовима о власти владара и у јачању државне организације (франачки пример код Хрвата, нормански код Руса).

Где год има варошког елемента, страни правни системи врше свој утицај у области приватног права.

Ипак језгро друштвеног уређења остаје словенско. Свуда се највише живи по обичајном праву, које још је слабо кодифицирано, јер се чува у народној свести, у судској пракси и у пресудама. Једино Руска Правда претставља већи зборник, типичан за ову периоду *превласти обичајног права*.

III. Трећа периода (поч. XIII — поч. XVI века).

§ 63. Историја српског права у доба Немањића. Утицај византског права. Историја права у средњовековној Србији може се поделити у две епохе. Пре Цара Душана видимо превласт обичајног права. Нема општеобавезних закона, али многобројни правни споменици, сачувани од доба Стефана Немање и његових наследника, пружају нам доста података о правном животу Србије. Српско право и у ово доба није се развијало у затвореној националној средини.

Било је изложено разноврсним утицајима, од којих био је најјачи византиски, и то у два облика — као ренесанса и као традиција.

А. *Ренесанса византиског права.* Историју утицаја византиског права у Србији можемо пратити од доба Немањиног, кад коначно преовлађује хришћанска култура, кад „приватни живот, друштвени ред, сваколика уљуђеност носи тип хришћански“ (Ст. Новаковић). И заједно с вером долазе међу Србе и закони. На првом месту закони црквени, који имају безусловну снагу у православној цркви не само за верске односе, него и за брачно и за породично право. Утицај Номоканона могао је да се осећа у српским земљама и пре Немање, од самог примања хришћанства у IX веку. Доста је споменути наведен податак Дукљанинов о књизи закона Methodios, који вероватно означава Номоканон у преводу Методијевом.

Стефан Немања у својој борби против богумила примењује већ начела византиског кривичног права: одсекао је језик њиховом вођи, неке је богумиле спалио а друге осудио на конфискацију имовине и на прогонство.

Од пресудног је значаја био превод Номоканона извршен од св. Саве г. 1219. На повратку из Никеје новопостављени архиепископ навратио је на Свету Гору, а затим у Солуну „преписао многе законске књиге и књиге о вери које су биле потребне његовој саборној цркви“, вели Доментијан. Свети Сава побривуо се да српски епископи приме по један примерак тог зборника, по којем ће се управљати верски и црквено-правни живот српског народа. То је урађено „стараньем и великом љубављу и жељом“ св. Саве. Његова је лична иницијатива у томе раду несумњива, као што се она види и у Жичкој повељи која опет има толики значај за историју српског права. У томе је вечита заслуга св. Саве.

Светосавска Крмчија (или Номоканон) сачувана је у 8 рукописа: сви они имају исту богату садржину¹⁾. Св. Сава није донео у Србију ни застарели Номоканон Јована Схолстикса (који налазимо у Устјушкој Крмчији) ни префотијевски Номоканон (сачуван у Јефремовској Крмчији XI в.). Послужио се последњом „Фотијевом“ обрадом Номоканона из г. 883 с доцнијим коментарима XII века: Аристива и Зоанаре. Нарочиту је пажњу обратио на световно право које има везу са црквом. Можемо сматрати за лично дело Савино, што је у Крмчију, осим извода из Јустинијанових Новела, ушао т. зв. „Мојсијев закон“ (гл. 48) и цео Прохирон (као гл. 55 Крмчије).

1) То су: Иловићна Крмчија (писана 1262, сад у Загребу), Рашка г. 1366 (у Москви), Сарајевска г. 1371, Пчињска г. 1360-1, Лесновска г. 1552, Милешевска XVI в. (у Букуресту), Савинска г. 1602 и Морачка г. 1615.

Само две главе Прохирона (од 40 њих) односе се непосредно на црквено право — то су глава 24, о тестаментима епископа и калуђера, и гл. 28 — о избору епископа. Ипак је у Крмчију унет цео Прохирон као основни зборник византиског грађанског и кривичног права и поступка, јер су многе његове одредбе (нарочито оне из брачног, наследног и облигационог права) могле да буду врло корисне за правни живот српског друштва. Тако су, по изразу Ст. Новаковића, световни византиски закони ушли у Србију „кријумчарским путем“, као саставни део вере и њезиних уредаба.

Тешко је одмерити, колики је морао бити стварни утицај Прохирона у Србији пре Душана. Без сумње у неким областима постојао је велики јаз између византиских и српских правних схватања. На пр. у кривичном праву византиски је систем увек стајао на гледишту да се свако кривично дело мора кажњавати од државе и то обично телесном или смртном казном. Међутим значајан податак из Дубровачког статута (књ. 8, чл. 58. Од. Сп. 86) показује да српско право кажњава убицу само новчаном глобом од 500 перпера. На тражење Дубровчана и Млечића да заведе смртну казну за убице њихових грађана, која „одговара би божанској и човечанској правди“ краљ Милутин одговорио је (као некад Владимир руски), да он неће да пролива крв својих поданика и да ће и даље чувати стари обичај предака. Српски народ у ово доба живео је у главном по своме обичајном праву, које се чувало у предању и није било записано.

Б. *Традиција византиског права.* Ипак српско обичајно право морало је од првих дана да се сукоби с чврстом традицијом римско-византиског права, нарочито у јужним областима. Како вели Ст. Новаковић, „први људи наших племена, насељени на овој класичној земљи римског права, застали су на њој и римски ред и римску администрацију и римско суђење“. Словени нису никад успели да униште читаву римску културу у освојеним земљама. Остао је многобројни романски и грчки живаљ, нарочито по варошима. Остали су манастири са својим имањима. Од времена Василија II Дунав постаје опет северна граница царевине, и грчки утицај шири се чак у Мађарску где су прве повеље Арпадовца писане грчким језиком. Традиција византиског права појачава се нарочито у горњим слојевима друштва. Варошани, трговци, црквени клир и властела настањена по градовима, навикавају кроз XI—XII век да се у брачним, наследним и другим споровима обраћају грчким властима и да се служи појмовима византиског права у својим социјалним и економским односима.

Нарочито нам расветљава оне односе преписка охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, савременика Св. Саве. У њој су сачуване многе његове судске пресуде које

се тичу не само питања о брачном уговору, о важности брака и о разводу, него и многих парница о наследству и тумачењу тестамената, о праву својине и чак из кривичног права. Црква је у оно доба узела у своје руке решавање готово свих приватно-правних односа између варошана и вршила свој сважан утицај у правцу примене прописа Прохирона и Василика. Димитрије Хоматијан врло често позива се на Василике и цитира их, кад решава парнице између Срба из Скопља, Охрида, Прилепа, Полога и Призрена. Типична је у томе погледу парница између српске властеле у Скопљу под грчком влашћу, између Ђорђа Љутовоја и Тихомирове породице. Ту парницу о праву својине, везану за питања наследства, грчки деспот предаје на решавање скопског епископу, а тај преноси парницу на епископски сабор у Охриду. Видимо да српска властела под грчком влашћу пише уговоре о веридби, пописе првије (прикосимфоне), даје ћеркама неокретна имања у мираз, а у парници позива се на византиске прописе о застарелости. Српска властела навикла је већ на формализам римског права које поводом сваког правног посла тражи писане исправе. Те исправе писане од званичних бележника (табелнона или номика) чувају се у породицама и подnose се на судској расправи као најјачи докази.

Кад су ове области прешле у српске руке, византиске правне навике остале су готово неакнуте. Напр. у таквом граду као Призрен који је био у српске руке још око 1220 г., уговор о продаји куће писан је у доба цара Душана потпуно по грчком образцу од српског „номика“ (Од. Сп. 148⁴). У Скопљу, освојеном доцније, краљ Милутин наглашује да не мења никако правни ред, него потврђује христовуље „светих и правоверних царева“, и њихове наредбе. После заузећа тих византиских земаља, традиција римског права врши свој утицај на српско, јер ту су Срби затекли византиске установе и судско уређење одомаћено од давних времена. Чим даље је цар Душан продирао у јужне области, тим више је улазио у област византиског права.

Само српски сељаци и властела по жупама стајали су по страни од овог византиског утицаја који је нарочито продирао кроз вароши, цркву и манастире у државно и правно уређење.

§ 64. Повеље српских владара. Постоји ипак значајна врста правних споменика, из којих се види српско право, виде се они обичаји по којима су живели Срби у унутрашности земље. То су многобројне повеље у корист повлашћених staleжа.

⁴ Скраћенице означавају: Од. Сп. = А. Соловјев, Одабрани Споменици српског права; Зак. Сп. = Ст. Новиковић, Законски Споменици; ГП. = Грчке повеље српских владара, изд. А. Соловјев и В. Мошки.

Све ове повеље дају повлашћеним лицима потпуно право својине на земљу, нарочита права према сељацима и изузетан положај према државној بلاгајни и администрацији, т. зв. имунитет (immunitas), т. ј. слободу од државних терета и слободу од уласка државних чиновника.

Као и у Хрватској (в. § 37), у Србији највише је сачувано *манастирских* повеља (око 120). Оне су значајне по томе што су понекад врло дугачке и садрже многе прописе о дужностима и правима манастирских власти и сељака дотичне метохије. Ове повеље пружају највише грађе за историју српских сељака, па и уопште за историју српског права пре Душанова доба.

Знамо да је већ Стефан Немања издавао овакве повеље, јер се у доцнијим спомиње „закон светог Симеона и светог Саве, што и милешевским Влахом и студеничким“. Јасно је да су се у изгубљеној повељи Немањиној манастиру Студеници вазлазили законски прописи за сељаке, који су служили као образац за друге метохије.

1. Од Немањиних повеља сачувана је само његова китторска повеља Хиландару г. 1199, коју је он издао као калуђер, али по типу владалачких повеља. У њој је врло интересантна аренга, која испољава филозофију права тог доба — погледе на постанак власти од Бога и на њезин задатак. У нарацији Немања укратко описује свој живот и владавину (Од. Спом. 11).

2. Као споменик законодавног рада Првовенчаног истиче се Жичка повеља г. 1220 (сачувана на зидовима ман. Жиче. Од. Сп. 17). Пошто је она дата манастиру који је у исто време седиште архиепископије, она садржи читав низ прописа о судском делокругу цркве. Нарочито су значајне одредбе о кажњавању брачних кривица (самовољног раскида брака, прељубе, двојства и др.). Ове одредбе можемо сматрати за плод правничког рада светог Саве.

Као у Бугарској и у Русији, прве општеобавезне писане норме постају у делокругу цркве.

Најопсежније су три повеље Милутинове: Скопска, Бањска и Грачанска. 3. Прва је издата ман. св. Ђорђа на Серави близу Скопља г. 1300; у многим понавља и проширује христовуље пређашњих грчких царева и бугарског цара Константина Тиха. Цела је прожета правним конзерватизмом: сачувала је многе називе византиских чиновника и фискалних усанава. Свајна традиција византиског права осећа се у односима аграрним и грађанско-правним, у прописима о сеоским службеностима и о аграрним преступима. Али у прописима о судском поступку и о судским глобама налазимо на чисто словенске установе (Од. Сп. 69—82).

4. Повеља Милутиновој задужбини, ман. св. Стефана у Бањској (без датума, око г. 1313—18) истиче се тиме што доноси читаву два аграрна законика: „закон људем црков-

ним" од 42 члана, и „закон Влахом“ од 10 чланова. Ту су драгоцени подаци о правном положају сеоског становништва (Од. Сп. 89—99).

5. Грачаничка повеља г. 1331 (исто на зиду у манастиру) нема „закон Влахом“, али доноси „закон стари Србљем“, т. ј. одредбе о работама земљорадника-мерспаха (Од. Сп. 99—105).

6. Од Стефана Дечанског сачувана је опширна Дечанска хрисовуља г. 1330. Садржи не само исцрпан „закон метохијам црквеним“ него и јединствене катастарске податке: тачан попис 38 села црквених, а у тим селима — подробен попис 1850 сељачких кућа, у којима су поименце наведене све мушке главе. Овај попис има огроман значај за историју српске задруге (Гласник II од. XII; Од. Сп. 112—116). Краљ Душан издао је Дечанима сличну повељу.

7. Од многобројних Душанових повеља најопширнија је мај. св. Аранђела код Призрена г. 1348. Она опет садржи исцрпне „законе Србљем и Влахом“ (Од. Сп. 135—142).

После издања Душанова Законика повеље постају краће, јер је Законик донео општеобавезне норме за целу земљу. Ипак су значајне оне које изnose пресуде у парницама око земље у корист манастира (напр. Од. Сп. 169 и 214 и 215).

Врло су ретке а тим значајније повеље у корист *властеле*. Најстарија је од краља Милутина барској породици Жаретића (Од. Сп. 88), затим од цара Душана — властеличићу Иванку Пробиштитовићу г. 1350 (Од. Сп. 150) и три у корист грчке властеле (ГП. бр. 10, 24 и 27).

Биле су издаване и многобројне повеље у корист *градова*, од њих је сачувана случајно (у барселонској архиви) само једна — краља Душана арбанском граду Кроји г. 1343 (ГП. бр. 41), и то у латинском преводу с оригинала: она показује како је Душан потврђивао затечено правно стање без промена. Што се тиче повеља српских владара граду Котору (Зак. Сп. 23, 24, 31), то су фалсификати из XV века, којима тешко можемо да се служимо.

Напокон, значајна је једина повеља дата краљевском *селу* Затору близу Котора од краљице Јелене, која садржи извесне повластице (Од. Сп. 88).

Међународни уговори. Значајну врсту правних аката сачињавају међународни уговори и писма писана од српских владара у друге државе (највише у Дубровник) поводом међународних и других правних питања.

Трговинске и политичке везе Срба с другим државама захтевале су њихово регулисање писаним уговорима. Било је вероватно уговора и с Византијом и с Бугарском, али сачувани су само они који су закључени с Дубровником и с Мленима.

Најстарији је уговор г. 1185 г. о пријатељству и трговини између Дубровника и Стефана Немање (писан латин-

ски). Доцнији су уговори писани српски, обично од дубровачких писара. Дубровачки трговци траже од српских владара извесне повластице, ослобођење од царина и уопште заштиту својих права. Они уносе у те уговоре исте тачке што се налазе у уговорима XII века између Дубровника и италијанских градова на западној обали Јадрана. У тим уговорима одредбе средњовековног „римско-јадранског“ права постепено потискују српске обичаје и уносе нова, напреднија схватања. Тако забрањује се „улава“, т. ј. самовласно хапшење дужника, извршено од самог повериоца; затим „изам“, т. ј. обичај да поверилац заплени робу неког трговца из исте вароши којој припада и његов дужник Сва потраживања упућују се редовном суду, и то самом краљу, или доцније мешовитом суду састављеном од Срба и Дубровчана. Забрањује се обалско право (*jus naufragii*) као у уговорима руско-грчким: краљ Душан одриче се тог права г. 1341 према млетачким и дубровачким лађама. Најопсежнији су уговори с Дубровником краља Милутина г. 1302 и цара Душана 20 септембра 1349 у 25 тачака, које су затим потврђивали и проширивали сви његови наследници. Ови уговори пружају грађу за познавање српског судског поступка и грађанског права, али ипак норме компромисног права у њима преовлађују.

Једном речју, пре цара Душана Српска држава није познавала самосталне законике у области световног права. С једне стране — превођени византички зборници, чији утицај не можемо тачно да одмеримо, јер се они често косе с народним обичајима. С друге стране — многобројне повеље, од којих су манастирске најзначајније; ипак и оне имају само снагу појединих указа и њихова је грађа доста једнострана. Напокон међународни уговори доносе и општеобавезне норме, али само у области компромисног права.

За познавање српског обичајног права немамо ниједан зборник из тог доба: упућени смо на аналогije из Винодолског статута и Пољичког, а понекад и из Руске Правде.

§ 65. Постанак Душанова законодавства. Владавина Душанова то је доба несумњиве хегемоније Срба на Балкаву. Цар Стефан Душан има јасно одређен циљ, да његова држава буде најјача на Балкану — и у војничком и у економском и у културном погледу. Он има и јасно одређен циљ — да његова држава буде много шира него стара племенска држава. Ипак он се не носи „југословенском идејом“ уједињења целог југословенског народа, распарчаног између Рашке, Босне, Далмације и Хрватске. Ову идеју прихватио је доцније краљ босански Твртко I год. 1377 и његови наследници „краљеви Босни, Србљем, Далмацији и Хрватом“. Ипак ова југословенска идеја није успела, јер су у XIV веку верске везе биле много јаче од националних. У ово доба није било могуће

створити једну државу од Југословена подељених између православља, католицизма и богомилства. У XIV веку (па и доцније) много је лакше створити једну велику државу од разних народа, уједињених у истој вери.¹⁾

И Стефан Душан прихватио је ову идеју, која је била ближа стварности у његово доба. У својој тежњи за цариградским царством он се није показао само идеалиста-фантаста (како га често прекоравашу), него напротив реалиста-државник, који види да се на верској основи заиста може створити једна велика муслиманска, католичка или православна држава. За време свог краљевања Стефан Душан осваја читаву долину Вардара, ову земљу насељену српским народом али прожету у многоме утицајем византиске културе. Долази до зидина Солуна и Сера, тражи излаз на Јеђејско море, толико потребан српској трговини.

Унутрашње трзавице у Византији (борба између Кантакузина и Палеолога, побуна зилота у Солуну) показују Душану на трулеж сјајне Византиске царевине. Њему пада на ум да замени оба претендента на цариградском престолу, да Грке — чуваре старе велике културе споји са јуначким и талентованим Србима, и да од Срба и Грка створи једну моћну православну царевину.

Узевши у септембру г. 1345 богати Сер, краљ Стефан Душан проглашује се за „цара и самодршца Србљем и Грком“, за „basileus kai autokrator Servias kai Rhomanias“. Ово није празна титула, јер заиста је Душан освојио многе грчке земље, постао *ferè totius imperii Romaniae dominus* (господар готово целог РOMEЈСКОГ ЦАРСТВА).

16 априла год. 1346 Стефан Душан је свечано крунисан у Скопљу, у том граду који је некад био престоница византиских „дуксова“, заповедника читавог Западног Балкана. Ово крунисање има супра-национално обележје: обављено је не само од српског патријарха и српског свештенства, него и од бугарског патријарха са свештенством и од грчких архијереја и светогорских калуђера. Они су сви заједно Стефана Душана поставили за „цара и сваку православну веру“, сваком православном народу.

Јер у идеалу својем, царска власт је нешто много веће него краљевска. Ово није племенска, народна власт, него власт са светским задатцима, којој је крајњи циљ да уједини све вернике у једну организацију. Баш у ово време г. 1391 нише цариградски патријарх руском великом кнезу, да се име византиског цара мора спомињати на јектенијима у свим руским црквама, јер је „немогуће хришћанима имати једну веру и немати једног цара“.

1) Таква је у то доба „Свештена Римска Царевина“ на западу и муслимански халифат на Истоку. Чврсто уједињене Пољске и Литве г. 1385 изведени су на бази заједничког католичког вере.

Душан тежи томе идеалу. После крунисања он осваја Албанију и Тесалију и Епир, његове чете долазе до Коринтског залива. Он је постао заиста „цар всему Дису“ — византиском Западу.¹⁾

У тим освајањима поступао је Душан врло мудро и опрезно. Постављао је на чело администрације и цркве своји људи — Србе (митрополита Јакова у Серу, ћесара Прељуба у Тесалији, деспота Свјатиху у Епиру и т. д.), али је остављао свуда нетакнут хиљадугодишњи византиски правни ред; потврђивао је повластице грчких манастира, грчке властеле, грчких градова, све оне повластице које су биле подарене од грчких царева. Нови цар Душан не мења ништа у затеченом правном стању, његове наредбе издаване су „по образу светих и православних царева“, како вели у једној својој повељи. Грчки језик остаје равноправан у Душановој царевини: судови у Серу и Мелвику воде и даље записнике тим језиком, чак и сам цар издаје својим новим поданицима повеље писане грчки, и потписује их сам на грчком језику.

Велика освајања Душанова изазвала су и потребу великог законодавног рада. Јужне области његове нове царевине одавна су навикле на писано грчко право. Српске судије и епископи по грчким градовима морали су да се упознају са тим правом, да се њим и даље праведно служе. И као први корак јавља се (вероватно у зими 1347—1348, за време боравка Душанова на Св. Гори) српски превод најновијег и најбољег византиског правног зборника, т. зв. Синтагме Јеромонаха Матије Властара, написане у Солуну г. 1335.

Ово је приватни зборник од великог значаја, јер он обухвата и читаву црквеноправну грађу Номокалона, и византиско световно право (у главном грађу Прохирона, допуњену доцнијим царским Новелама до г. 1306). Властарева Синтагма је, можемо рећи, једна исцрпна енциклопедија читавог византиског црквеног и световног права (распоређена по словима грчке азбуке). Њезин словенски превод Душанова доба постао је брзо популаран не само у српској него и у бугарској и у румунској и у руској цркви. Ипак овај зборник био је сувише гломазан за свакодневну употребу, садржавао је сувише много чисто црквених правила. Стога се јавља на српском језику, вероватно исте године 1348, једно скраћење Властареве Синтагме „ради потреба царског суда“. У том српском скраћивању остала само једна трећина Синтагме (од 303 главе — само 94). Избрисала је готово цела канонска црквена грађа, али су остали сви световни закони византиских царева. Ова скраћена Синтагма садржи дакле све најважније законске одредбе из кривичног права,

1) *Dybis*, Запад — обичан је назив за европске земље Византиске царевине, док њене азијске земље носе назив *Anatole*, Исток.

из права грађанског (стварног, облигационог, породичног, наследног), а из црквеног највише говори о брачном праву јер је и оно потребно царским судијама. Скраћена Синтагма сачувана је у много рукописних примерака (али само у Србији, непозната је била бугарским, румунским и руским судовима) и обично заједно с Душановим Законом. Овом скраћеном Синтагмом служиле су се без сумње Душанове судије по јужним грчким земљама царевине.

Осим тога, служили су се они за аграрна питања тако званим „Законом Јустинијана“, кратком српском компилацијом (свега у 33 члана) из старог византског *Nomos Georgikos* (земљорадничког законика VII века), који је одавна важио у грчким земљама. Ова кратка компилација могла је да постане још пре Душана, али се увек јавља у српским рукописима после скраћене Синтагме, на другом месту.

Ова два српско-византска зборника (Скраћена Синтагма и Закон Јустинијанов) могла су да се примењују и у северним, чисто српским крајевима Душанове царевине, јер су многа њихова начела (нарочито брачног и грађанског права) одавно била позната у Србији и примењивана од епископа по варошима и од игумана по манастирским метохијама при суђењу и управљању.

Кроз сто и педесет година које су протекле од времена св. Саве, могли су и Срби у Рашкој да навикну на многе одредбе византског права. Немноги сачувани споменици српског приватног права показују да се напр. уговор о куповини и продаји вршио за Душаново доба потпуно по византским правилима у једној српској вароши као што је био Призрен (споменута „Призренска талија“ из доба царства).

Дакле прве године Душанова царевања означавају снажно примање (рецепцију) византског права, тих „светих и божанствених закона православних царева“ за читаву православну царевину Срба и Грка. Томе циљу служило је и увођење византског церемонијала и многобројних титула (деспота, ћесара, севастократора и др.) на Душановом двору.

Ипак цар Стефан није се ограничио на ову пасивну улогу преводиоца и кодификатора византског права. Преузео је на себе и активну улогу — самосталног легислатора, законодавца који издаје нове законе за своју државу.

§ 66. Душанов Законик г. 1349. 21 маја г. 1349 завршен је и проглашен у Скопљу самостални српски кодекс — „Законик благоверног цара Стефана“, обично познат као Душанов Законик. Није он искључиво дело цара или његових саветника, него је (како се каже у наслову и у једној савременој повељи) донет „на сабору од патријарха Ђир-Јанићија, свих епископа, игумана и калуђера светогорских, од цара Стефана, царице, краља Уроша и све властеле српске и грчке“.

Сложене потребе сложеног српско-грчког царства покренуле су многа нова питања, изазвале су потребу узаконења многих правних односа о којима нема речи у превођеним византским зборницама.

Византиски зборници (Прохирон, Властарева Синтагма) највише говоре о грађанском, кривичном и црквеном праву, најмање о државном праву и о судском поступку. Душанов Законик г. 1349 у својих 135 чланова највише се бави државним правом, — односима појединих сталежа према цару и између себе. Тим односима посвећена је половина Законика, и зато имају право они научници који (за др. Мијушковићем) сматрају Душанов Законик за *Устав* средњевековне српске државе. Ипак овај Законик није само Устав; многи његови чланови баве се у другим питањима. Многе одредбе говоре о судском поступку, који је слабо регулисан у споменути византским зборницима и који се у српском суду доста разликовао од сложеног грчког поступка. Има у Душановом Законнику и доста одредаба из кривичног права, у главном о оним питањима која се не налазе у Синтагми. Најмање се говори о грађанском праву (јер је оно било готово нецрпљено у Синтагми). Многе одредбе овог Законика спадају у административно право, говоре о државној управи.

У својим повељама из доба законодавног рада цар Душан воли да себе упоређује са великим царем Константином, вероватно зато што је Константин био нарочито поштован као први цариградски цар и као први владар који је на васељенском сабору уредио хришћанску цркву и њезине односе према држави. Од прилике исто то учинио је и цар Душан на сабору „све васељене“ у Скопљу (тако вели повеља 21 маја 1349), кад је исто пренео у нову престоницу, у нов народ традицију старог Римског царства.

Али је Душан имао још један пример за подражавање. У предговору Властаревој Синтагми прочитао је без сумње о великом Јустинијану, о томе како је цар-законодавац најпре из великог броја римских закона саставио два зборника (*Codex* и *Digesta*), како је те законе с латинског превео на грчки, и како је после тога почео да издаје Новеле (нове указе) у свима областима права, свега 168 новела. Као што се *Corpus juris* Јустинијанов састоји из Кодекса, Дигеста, Институција и Новела, тако исто и сви старији преписи Душанова законодавства садрже Скраћену Синтагму, Закон цара Јустинијана и Законик цара Стефана.

Душанов Законик *никад* се не јавља сам у старим рукописима, него увек на трећем месту, после споменутих српско-византских зборника¹⁾. Можемо рећи да је цар Ду-

¹⁾ Душанов Законик старијег облика познат је нама из десет рукописа. То су: Струшки (фрагмент, XIV века), Атонски (исто XIV в.), затим Холонски, Хландарски, Барански, Бистрички, преписани у XV веку; Призренски, Шипатовачки и Студенички (XVI в.), и Раковачки, преписан г. 1760.

шан наставио велики rad на кодификацији права, који су почели његови земљаци — Константин из Ниша, Јустивијан из Скопља и Василије из Македоније (покретач Прохирова, Епанагоге и Василика).

После издања овог Законика 21 маја 1349 могао је цар Душан помишљати да је он заиста поставио „истините законе православне вере, како приличи имати по светој цркви хришћанској, по земљама и градовима“ (повеља о законодавном раду). Уредивши своју царевину, он крене из Скопља на освојење Солуна, а испред зидина солунских води преговоре са Млцима (фебруар—март 1350) о дефинитивном освојењу Цариграда. Строго правничко уређење државе, у главном на основу писаног грчког права, било је један обилан и промишљен корак на томе путу ка освојењу читавог цариградског царства.

§ 67. Главне одредбе Душанова Законика г. 1349. Шта доноси Душанов Законик 21 маја 1349 год.? У његовој садржини можемо приметити известан систем.

а) *Права и обавезе цркве.* Први чланови (од чл. 1 до 38) сачињавају засебан одсек — о цркви.

У свим државама тог доба црква је заузимама нарочито повлашћен положај, као најјачи културни чинилац, као носилац великих верских идеала хуманости и љубави. У католичкој цркви тог доба видимо како се папа уздиже изнад владара као намесник Христов, како повекад води борбу против непослушних владара, како захтева и себи световну државу. Тага нема у православној цркви. У Византији цар као „чувар вере“ има право да утиче и на црквене послове; ту је цар обично јачи од патријарха, и црква готово никад не долази у сукоб са монархом.¹⁾ И Стефан Душан као православни цар, као наследник цара Константина, брине се у својем Законику пре свега за православну веру („најпрво за хришћанство“, ово су прве речи текста Д. З.), за њезину чистоћу („сим-зи образом да се очисти хришћанство“, чл. 1).

Сабор г. 1349 доноси одлучне одредбе о обавезности црквеног брака, јер превод Синтагме не говори о томе јасно, а византиско право захтева црквено венчање још од доба цара Јова Мудрог. Затим Душанов Законик тачније одређује право епископа да вернике кажњавају духовним казнама (чл. 4 и 5). Нарочиту пажњу обратио је Законик на борбу против католицизма и јереси (опет пошто су дотичне одредбе Синтагмине застареле и и не спомињу католике).

Верска нетрпељивост је битна ознака тог доба; и католичка и православна црква доста су грешиле у томе правцу. Доста је споменути да баш у овим годинама римски папа

¹⁾ С тога појединачни писци говоре о „цезаропанизму“ у Византији^{*} насупротив „паноцезаризму“ у Риму.

неколико пута проповеда крсташки рат против неверника, у које убраја и босанске богомиле и „шизматике“ (православне Србе и Влахе) и благосиља мађарског криља Лудвика да буде вођа тог светског рата у одбрану хришћанства (јер католици тог доба сматрају да су само они хришћани). Папа се у исто време труди да и грчког и српског владара потчини католичкој цркви. Стога Душанов Законик заузима одлучан одбрабени став против католичке пропаганде. Душан опет сматра да су само православни — хришћани. Католицизам је за њега „латинска јерес“, католици су „подуверци“. Нико од православних нема права да пређе на „азимство“ (католицизам), треба да се опет врати у „хришћанство“ или да буде кажњен (чл. 6) Исповедање католицизма је допуштено: по варошима Душанове царевине има доста католичких епископа, попова и манастира. Али пропаганда је забрањена: латински поп мора да буде кажњен ако је православног превео у латинску веру (чл. 8). Мешовити брак између католика и православне раскида се, ако супруг не пређе на православље (чл. 9); на истом гледишту стајала је и католичка црква. Јеретикима (богомилцима) прети Законик телесном казном и прогонством (чл. 10). Забрањена је продаја православног роба „у ину веру“, јер је он изложен опасности да праву веру изгуби (чл. 21).

У својој бризи о чистоти црквеног живота, цар Душан и Сабор г. 1349 доносе многе одредбе о манастирима (чл. 13—19, 23—29). Ове одредбе о начину калуђерског живота и повластицама манастира допуњују дотичне главе Синтагме, а у главном се заснивају на грађи Василика (великог византиског законика из IX века, који је важио краја царства). Главне су повластице цркве и манастира — ослобођење од сваких данака и терета према држави и искључиво право цркве да суди „црквеним људима“ (насељеницима црквених имања, чл. 33). Духовни суд је потпуно независан: световне власти („козмици“, грч. *kosmikoí*) немају права да суде духовне парнице (чл. 12), док обратио црквене власти врло често имају право да суде световне предмете. Ово су велика права цркве.

Као њене дужности спомиње се обавеза да се по свима манастирима бесплатно хране сиромаси (чл. 28). Црквене власти дужне су да благо поступају са својим сељацима (чл. 32).

б) *Права и обавезе властела и сељака.* Од чл. 39 почиње одељак о другом повлашћеном стадежу — о властели. Њихова права и повластице морају да буду зајамчене законом. И Срби и Грци једнаки су пред законом: њихове су баштине, добивене пре Душана, неприкосновене (чл. 39). Исто су баштине, подарене од цара Душана, „тврде“ као поклони правовер-

них царева грчких (чл. 40). Баштина постаје наследна не само у директној линији, него и у бочној „до трећег братучеда“, до осмог степена сродства, као и у Византији тог доба (чл. 41). Као и у Византији, ћерка добија право на наследство после свог оца (чл. 48). Властелину је зајамчено потпуно баштинско право на отроке (чл. 44): он може да ослободи сам своје отроке (чл. 46), може сам да њима суди (чл. 72 и 103). Властелин има баштинско право на манастир који је сазидао на својем имању (чл. 45), којему је „китор“ по изразу грчког права. Властелинске баштине ослобођене су од свих работа и данака, осим два случаја: војне обавезе и *soha* (новчаног данка, чл. 42).

Ове повластице биле су и пре Душана у главном познате српској и грчкој властели, али ипак није било општих закона који био томе говорили. Сабор год. 1349 тежи да што више властелинских повластица претвори у закон (као што је то у истом XIV веку тежила и мађарског и пољског племенства).

Повлашћен положај властеле види се у томе што је она више заштићена законом у области кривичног права. Зато долазе у Душановом Законику, после наведених чланова, и многи чланови из кривичног права и поступака, у којим се сироводи разлика између појединих сталежа у правној заштити њиховој. Напр. властелин који је увредио неког из нижег сталежа кажњава се само глобом од 100 перп., док човек нижег сталежа који „опсује“ властелина, кажњава се не само новчаном него и телесном казном (батинама по чл. 50, „смуђењем“, т.ј. спаљивањем браде и косе на глави по чл. 55). Исте разлике изгледају као неопходне допуне Синтагми, у којој се налазе опште одредбе о кривичним делима, али нема сталежских разлика. Јер конзервативно византиско право држи се старих римских схватања да су сви грађани (осим робова) једнаки пред законом. Међутим у ствари је Византија XIV века имала повлашћену властелу (члук са поделом на властелу и властеличине, *archontes* и *archontoroihoi*). Ова грчка као и српска властела ужива одсад нарочита, законом зајамчена права у Душановој држави. Ипак Душанова властела има не само права, него и обавезе које су опет тачно одређене у Законику. Ми смо већ споменули обавезу ратовања и давања данка „*soha*“ (од грчког *sakelli*), Верна служба је нарочита дужност властеле. У случају невере властелин губи имање и живот (ове одредбе нема у Законику, али се она налази у баштинским повељама и у општем облику — у Синтагми). Нарочито је тешка обавеза властелина-крајинника, грчки *akrites*; његова је дужност да чува „крајиште“ — границу од непријатеља и од хајдука: његова је одговорност у случају нехата велика: мора да накнади сву штету коју је непријатељска војска учинила (чл. 49).

Законик поклања велику пажњу и томе, да се властелин потчињава суду и судским наредбама. Властелин мора неизоставно да дође на суд, иначе губи парницу (чл. 56 и 89); једино ако је дошао из војске, има право на одмор од 15 дана (чл. 61). Ако је парницу изгубио, мора властелин да да јемца (чл. 88).

Властелин не сме никако да чини зло сељацима (чл. 57). Работе зависних сељака (меропаха) своје господару тачно су одређене у чл. 68. Сељаци имају да рађају господару 2 дана недељно, да му дају „перперу цареву“ и да му раде 1 дан на косидби и један дан у винограду. Преко тога, „кроз закон“ не сме господар ништа да тражи од сељака. У тој брзи за права сељака, за њихову заштиту од властеле јавља се цар Душан као наследник најбољих традиција византиских царева, напр. Романа Лакапена и Василија Бугарсубице који су издавали новеле у корист сељачког сталежа.

Ипак Душанов Законик има за циљ да сачува друштвену равнотежу између сталежа. Зато, осигуравши права сељака у чл. 57 и 68, он доноси одредбе и у корист властеле: забрањује сељацима да се селе на друга имања, да „бегују под ивог господара“ (чл. 114 и 115). Забрањује сељацима (себрима) под строгим казнама да се сами без властеле скупљају на зборове (чл. 69), забрањује њима да плаћају властелинску имања, која су остала без господара (чл. 58).

а) *Послушање и кривично право.* Душанов Законик много се брине за сеоске односе (који нису испривно регулисани у српско-византиском „Закону Јустинијана“).

Читав низ чланова говори о сеоским парницама: око поседа, око међа, попаша и других предмета (74—83). Уопште многи чланови Законика говоре о начину решавања парница, о извршењу пресуда. Види се да се цар нарочито брине за што бољи суд и за што веће поштовање према суду. *Justitia fundamentum regnorum*, ова лепа средњовековна изрека може да се примени и на Душаново царство. Свака је самовоља забрањена (чл. 30, 92). „Силе да несг никому ни за један дуг у земљи царској“, пише чл. 101. Насилник („најахалац“), мора да буде кажњаван по закону светих отаца (по Властаровој Синтагми), као убица с предумишљајем. Строгим казнама прети се ономе који би судског чиновника одбио или судију осрамотио (чл. 107 и 111). А судија мора да буде правичан, да не тражи никаквих „оброка по сили“, ипак има право да прима добровољне поклоне кад путује (чл. 110).

У области кривичног права Душаново законодавство потпуно је примљо сурови византиски систем телесних и смртних казни. Још г. 1308 устезао се краљ Милутин да уведе смртну казну за убиство, коју су од њега тражили Дубровчани, јер старо српско право кажњавало је кривце-

само новчаним глобама (враждем). У Душановом Законику сретемо још на много места глобе; али још чешће nailазимо на смртну казну (чак спаљивање за оцедубицу у чл. 96 сагласно византиском праву; вешање у чл. 95 и 130), на разноврсне казне са сакаћењем, позајмљене из византиског права (одсецање носа у чл. 53 и 54, руку у чл. 21, 53, 54, 87, 94, 97, 131; ушију у чл. 69, језика у чл. 21). Појачана држава тражи да кривце искорени или што више застраши у интересу општег добра.

Ипак постоје начини да се строгост закона олакша. Цар је извор милости; свакоме ко дође у невољу на царев двор биће учињена милост (чл. 72). Цар може да опрости или да олакша казну, — ово је старо начело византиског права, изрично споменуто у Синтагми. Постоји и други начин олакшања казне — то је право азила. Готово сваки кривац који прибегне у цркву, опростен је од казне. Ово византиско начело (споменуто у Синтагми) попуњено је у Законику одредбама о томе да и патријархов двор и царев двор, уживају иста права. Сужањ који утекне из тамнице у царев двор, добија слободу (чл. 112 и 113).

2) *Права градског становника.* После овог великог одељка, у Законику долази још један одељак који говори о четвртом (или тачније рећи, о трећем) сталежу у држави. Од чл. 118 говори се о трговцима и уопште о варошанима. Градски живот био је доста развијен у Душановој држави. Најмање је било градова у чисто српским земљама; и ту су већину варошана сачињавали странци (Саси — рудари, Дубровчани, Которани). Доста много вароши са романским живљем било је по обали Јадранског мора (Котор, Будва, Дриваст, Бар, Улцињ); ове обично имају своје засебне статуте. Много вароши било је у новоосвојеним грчким земљама (Сер, Зихва, Бер, Трикалз, Јањина, Охрид).

Византиски зборници немају засебних одредаба о положају градова. По прописима Душановог Законика трећи сталеж ужива доста велике повластице. Њему је зајамчена потпуна слобода трговине, нарочито против оснине властеле (чл. 118—122). Засебним члановима регулисана је кривична одговорност у граду и на градској земљи (чл. 125 и 126), као и обавеза оправке градске тврђаве (која спада не само на грађане него и на жупу, на сељаке, чл. 127).

У чл. 123 говори се у кратко о повластицама саских вароши. По чл. 124 „грчким градовима“ зајамчена је неприкосновеност њихових старих повластица (хрисовуља), којима су се они служили пре сабора г. 1349, дакле зајамчен је онај правни ред који је важио за време византиског царства.

Последњи чланови Законика г. 1349 садрже неке допунске одредбе, између осталог о нарочитој одговорности војника и о поступку за време рата (чл. 129 до 132 и 135).

§ 68. *Значај Душанова Законика год. 1349.* Ово су главне одредбе Душанова Законика год. 1349 који представља са преврћеним и скраћеним византиским зборницима (Синтагмом и Законом Јустинијана) једну доста хармоничну целину. Византиски зборници обухватају, као што смо рекли, у главном материјално право, т. ј. грађанско и кривично. Међутим Душанов Законик регулише сталешке и судско односе с јасно одређеним циљем: да се тачно обележе права и обавезе појединих сталежа (цркве, властеле, грађана и сељака) и да се утврди поштовање према закону у читавој царевини Срба и Грка.

Душанов Законик имао је, између осталог, и циљ да новоосвојеним крајевима олакша прелаз под српску хегемонију. Показивао је њима да нови цар Србин уме да поштује многовековну културу својих нових поданика, да законом зајамчује сва стечена права православне грчке цркве, и грчке властеле и грчких градова и свих сељака, не правећи никакву разлику између победилаца и побеђених. С овог гледишта законодавни рад Душанов достојан је највећих похвала. Широкогрудост и правичност Душанова нарочито се истичу ако их упоредимо са правним приликама у Јужној Грчкој под влашћу франачких витезова. У XIII и XIV веку француско, каталовско и млетачко племство у Атини и у Пелопонезу, на Кандији и на Кипру донело је собом систем персоналних закона. Потпуна права уживају само Франци, који се управљају по својим феудалним законима. Грчко право потиснуто је у позадину, Грци су сматрани за нижу, освојену расу. И само поједини Грци добијају тешком муком *privilegium francitatis*, повељу на повлашћена франачка права и постају онда пуноправни држављани. Тага нема у Душановој држави: цар не зна за покрајинске и националне разлике, него тежи да створи јединствени правни систем, један „закон по свој земљи“.

§ 69. *Душанов Законик год. 1354.* Цар Стефан Душан није се зауставио у законодавном раду после 21 маја 1349. И после овог датума издаје многобројне повеље, издаје и поједине законске наредбе, док није дошло до кодификације тих појединих одредаба. Не зна се тачно где је одржан овај сабор г. 1354 — можда у Скопљу или у Серу.

Одредбе тог законодавног сабора сачињавају тако звани II део Душанова Законика — од члана 136 до краја, неких 50 или 60 чланова. Ове одредбе немају онакв систематски распоред као I део: оне су или доуне појединим чланови-

¹⁾ Тешко је одредити тачно, којим се чланом завршава II део Д. З.; у разним рукописима сачуван је разни број чланова (175, 187 и др.). У издању Ст. Новаковића наводи се 201 члан, али овај је број некомплетан из неколико преласа. Изгледа да су неки од последњих параграфа (напр. чл. 195, 197—201 тог издања) додати тек после смрти Душанове.

ма I дела, или самосталне одредбе о новим правним питањима која су искрела у току пет година правничког искуства. Засебно место у II делу Душанова Законика заузимају строге одредбе о борби против „гусара и тата“ (хајдука и допова) и против њихових јатака (чл. 143, 145—150). Њима се прети најстрожим византиским казнама — вешањем и ослепљивањем. Читава новела о поротном суду (чл. 151—154) доста се удаљава од византиских начела и успоставља одредбе из доба „светог краља“ Милутина. Увођење поротног суда од 24, 12 и 6 поротника који решавају већином гласова, широм отвара врата могућности примене српског обичајног права. Ипак у чл. 176 цар Душан проширује судско уређење грчких градова на све градове своје царевине. Сви градови да буду „на законе у свем како су били у првих царева“; грађани имају да се суде пред градским начелницима и пред црквеним властима.

Општи је дух тих допуна исти као и у првом делу: брига о друштвеној равноправности, о једнакости свих покрајина пред судом, што јача борбом са злочинима и нарочита пажња према суду, према ауторитету закона.

Чак ово начело законитости још је јаче наглашено у II делу Законика него у првом његовом делу. Одмах у првим члановима новог одељка падају у очи одлучне одредбе о томе да су законске одредбе обавезне за све појединце: и за властелу и за чланове царске породице и за самог цара, (чл. 136 „књига царства ми да се не преслуша где приходи, или к господи царци или к краљу или к властелом“; затим чл. 137, 139, 140—142). Закон донет на сабору, јачи је од царске наредбе, јачи је од самог цара. Цар не сме да прекрши повластице дате градовима, „хрисовуље што су учињене градовима царства ми“ (чл. 137). Царска наредба која се коси са Закоником, ништавна је: судија не треба да извршује овакву наредбу, коју је цар издао „по сроби или по љубави“ према појединцу (чл. 171). Уопште сваки судија мора да суди по закону а не по страху пред царем (чл. 172). Зависни сељак (меропах) може да тужи суду сваког господара, чак и краља и самог цара, ако му господар нешто учини „през закон“ (чл. 139).

Ове лепе одредбе II дела Душанова Законика показују високо развијену правну свест, у духу најбољих начела римско-византиског права. Недавно било је доказано (од Ник. Радојчића) да су лепе одредбе чл. 171 и 172 позајмљене из византиских Новела — највише се приближавају Новели Манујла Комненија г. 1169. Заиста, у византиском праву (изко је оно понекад понављало стару реченицу: *princeps legibus solutus est*, владар је слободан од закона), излази се читаво учење о томе да је *princeps legibus alligatus* — владар везан законима, и да су општи закони (*leges generales*) задати од владара и сената, од већег значаја него поједини владаоци.

Достојно је пажње што из готово бескрајног обима византиског права, често противуречног, често рђаво примењиваног у стварности, умео је цар Душан да извуче његова најбоља начела, да их присвоји и да њима да једну одлучну и кратку форму, много јаснију него развучена реторика византиских Новела.

§ 70. Значај Душанова законодавног рада. Велика је заслуга Душанова у томе што је он сталешку државу свог времена хтео да потчини јасно одређеном идеалу правне монархије (*monarchia legalis*), у којој је општеобавезни писани закон јачи од самовоље појединца, од сталешких борби и од сталешких захтева, чак и од ђуди и самовоље самог монарха. Овај стари идеал, пронађен у најбољим начелима старог римско-византиског права, означавао је за XIV век нешто ново и напредно. Њиме се служе и француски краљеви истог доба и Душанови савременици — Карло IV у Чешкој и Казимир Велики у Пољској.

У борби против феудалне распарчаности, против обесне и оснине властеле, сви ти владари насланају се на римско право и на школоване правнике-легисте.

Није случајност, што у истим годинама (г. 1347) краљ Карло IV (који у исто време постаје и цар) покушава да изда за Чешку напредни законик. То је *Majestas Carolina*, у којој се проглашава исто начело које смо видели у II делу Душанова Законика. „Иако је владар ослобођен од закона и не може бити суђен од никога, ипак тачно је да владар буде везан законима“, вели § 42, и на томе основу сељак може подигнути тужбу против управника краљевих добара. Силна чешка властела није пристала да одобри овај законик, и суваше прожет римским правом. Али следеће год. 1348 Карло IV заснива Прашки универзитет, јер он разуме да проучавање римског и канонског права јесте најјача база за стварање једне снажне државе, једне правне монархије.

Није случајност, што истих година (око г. 1347) краљ Казимир издаје на сабору у Вислици општеобавезне законе за Великопољску и за Малопољску. Ови „Вислицки статут“ донети су у многоме против насилничке властеле, уз помоћ епископа и правника школованих у Болоњи. И мало доцније, г. 1364 исти Казимир отвара у Кракову универзитет са седам катедара за проучавање Јустинијанова и канонског права. Појачана монархија тражи ослонац у хиљадугодишњем систему римског права.

И Душаново законодавство спада у исти правац историског развитка. И цар Душан могао би да отвори правни факултет у Скопљу, кад не би смрт пресекла његову радњу у напону живота. Додуше, цар Душан није црпео систем римског права из Болоње, из проучавања старих рукописа и њихових коментара, као његови сло-

венски савременици, — него га је црпео из византиске стварности. Цела царевина, створена од њега, била је прожета тим системом римско-византиског права, који је био на пуној снази у православној цркви и у читавој јужној половини државе.

У сложеној држави Срба и Грка, коју је засновао, хтео је цар Душан да оствари велики задатак: да од српске ратне снаге и од византиско-римске традиције створи велику државу, у којој су једнаки и освајачи и освојени, у којој сва, до самог цара, поштују закон донет од владара и од земаљског сабора.

Треба признати да је овај задатак био и сувише тежак за ово доба. Националне и културне разлике сметале су томе уједињењу. Али још више је сметала страначка борба оног доба — борба појединих великаша око власти и њихов егоизам. Док је Душан био жив, он је умео да скупи самовољу власти, да је ограничи строгим законом и строгим казнама. Кад је нестало Душана, центрифугалне снаге, егоистичке тежње великаша и појединих покрајина убиле су цео углед владара и Земаљског сабора. Нестало је Душанова царства, али је Душанов законик остао као аманет једне величанствене прошлости, као споменик великих и дубоких политичких аспирација.

§ 71. Судбина Душанова законодавства. Недостају нам подаци да тачно одговоримо на питање о томе, је ли се Душаново законодавство дуго одржало на снази. Без сумње важило је за време царства. Сам Душан позива се на свој законик у три повеље г. 1354 и 1355. У једној, поводом ман. св. Петра Коришког цар тачно наводи члан 68 ДЗ, о меропашким работама као „закон меропом по веои земљи“, обавезан и за дотичну мотехију. У две друге прети раслом и казном „по законнику царства ми“ ономе ко не би извршио цареву наредбу (упор. чл. 136 ДЗ, који ипак нема санкције).

Цар Урош је, приликом свог крунисања у априлу 1357, нагласио да је он са српским сабором „утврдио свака правила која је уставно његов отац“, т. ј. целокупно његово законодавство: у две повеље истог месеца прети невернику казном „по законнику царства ми“, по истом царском кодексу. После тог датума нема више директног помена Душанова законика у српским повељама, вероватно због тога што је сачувана сасвим недовољна, фрагментарна грађа. Ипак из уговора с Дубровником види се да је снаги од нових династа: и Балшића и Бранковића и др. — сматрао да су Душанове одредбе за њега обавезне. Ово начело правног конзерватизма примењује се и на међународне и на унутарње односе: тако краљ Вуканшић наглашује г. 1370, да ће он потврђивати „сваке законе и хрисовуље бивших краљева и царева“ не само у својој земљи, него и поморским градовима.

За деспота Стефана Лазаревића тврди се често да је он извео неку ревизију Душанова законодавства и да је тим поводом извршено скраћивање Властареве Синтагме. Ову хипотезу изнео је Ст. Новаковић на основу аналогије из књижевности: пошто је у то време цветала ресавска школа, могла је да постане у њој и „Атонска версија“ ДЗ. Али сад знамо да је Атонски рукопис писан г. 1370-х, што доказује да је цела Атонска версија из ранијег доба. Ми сматрамо напротив да је скраћивање Синтагме претходило издавању ДЗ, а да је Атонска версија у којој су извршене само незнатне допуне и стилске исправке и покушаји систематизације — постала у првим годинама после издања I дела ДЗ. У свима рукописима Атонске версије скраћена Синтагма, Закон Јустинијанов и Душанов Законик ређају се као три дела једног Codex tripartitus.

Нов покушај прераде представља „Раковачка версија“ (Раковачки и Студенички преписи). Ту је Синтагма прерађена, глосирана и подељена у 85 параграфа по бројевима (а не по словима азбуке). И у ДЗ, има промена, додато је 13 нових одредаба при крају (чл. 190—201). Пошто се у чл. 195 спомињу царица и краљица заједно, можемо претпоставити да је та прерада постала последњих година владе цара Уроша.

Најмање је испитава „млађа рецензија“ Душанова законодавства, коју налазимо у 11 рукописа (Равањачки и др.) Опет на основу књижевне аналогије сматрао је Ст. Новаковић ову прераду за дело патријарха Паисија, који се истичав ревностно да оживи старе успомене на царство. Међутим сматрамо да оваква темељна прерада ДЗ, није могла постати као плод књижевног калуђерског рада, него да је постала из потреба правничких.

Основна је карактеристика ове „млађе рецензије“ у томе што је њен обим знатно смањен. Цео зборник претставља само један Codex bipartitus. Први његов део и си наслов „Закон цара Константина и Јустинијана“, а други део — „Закон цара Стефана“ (у неким рс. „Македонског цара Стефана“). Више нема Синтагме као самосталног дела зборника. Ипак њена садржина није избрисана из зборника: све најважније њене одредбе подељене су између два остала дела. Први део (ЗКД) то је стари Закон Јустинијанов у 30 чланова којим су додати 57 параграфа из Синтагме. Други део претставља скраћен ДЗ (само 127 чланова), којем су опет додати 17 параграфа из Синтагме и још 10 нових одредаба.

Значајно је што су тим поводом испале све Синтагмине одредбе црквеног и брачног права, али је остало наследство и уопште грађанско. Остало је и кривично, осим одредаба о убиству. Пошто се у тексту спомиње „бискуп“ а не епископ, „комун градски“ и локални которски израз „посадник“ (место „меропх“), мислимо да је ова прерада постала

у Српском Приморју, између Котора и Бара, вероватно у XV веку. Ту су се многи односи променили и упростили према Душановом добу, ту су се парнице о глави решавале мирешем, ту је суд био у рукама изабраних племенских судија. Ту је настала потреба да се Душанов кодекс скрати и да остане као зборник световног права. Два рукописа ове рецензије из Паптровића и један из Грља потврђују да се традиција Душанова законодавства држала у Приморју чак до краја XVIII века. Стога можемо ову рецензију назвати „Приморском“.

И у деспотовини био је ДЗ на снази до самог њеног пада. Тако деспот Ђурађ потврђује г. 1445 Дубровнику уговор „по закону цара Стефана“. Традиција писаног српско-византиског кодекса држала се вероватно на површини, у делокругу дворског судије, црквеног суда и суда појединих кефалија, док у народним масама преовлађује обичајно право којим су се највише служили поротни и мешовити судови тог доба.

§ 72. Територија државе и њена деоба. У средње-вековној Србији као и у другим државама овог доба, територија државе сматра се за објекат стварног владатеља. Држава се сматра као наследна својина владатеља. Тако Стефан Немања говори о својој држави: „обнових своју дедину“ и нарочито истиче како је Бог дао његовим прадедовима и деловима да обладају том земљом (Од. Сп. 12). И доцнији владари кад говоре о својем „отацтву“, разумеју ту реч као наследну својину, исто као што „отацтво“ може означавати и приватноправну својину — очевину (Од. Сп. 162). Владару припада на целој земљи врховно право својине (dominium eminentis). Он има право да насељену и ненасељену земљу дели својим поданицима (власели и манастирима), да ту земљу опорезује, да од ње тражи службу и да себи оставља извесне *регалije* као изворе прихода (право на руде, на жир, на солила). Целу државну територију владар може делити, отуђити и добити у мираз као приватно наследство. Тако је краљ Милутин оправдавао своје право на Скопску, Овчепољску, Полошку и Дабарску области тиме што му је његов таст цар Андроник II „дао ову-зи земљу у прикију“ (З. Сп. 477). Тако је Душан још као краљ продао Дубровнику цело полуострво Пељешац (Стонски Рт) за годишњи доходак од 500 перпера „у баштину им и децам их и унучију“ (Од. Сп. 120). У изразима приватног права извршен је међународно-правни акт: уступање суверенитета над делом државе другој држави. Овај пример расветљава нам патримонијално схватање власти.

Исто патримонијално схватање може да води и деоби државе, као и у Дукљу. Тако су Немањина браћа, Мирослав и Срацимир имали сваки свој удео, а после Мирослављеве

смрти његов удео у Хуму прешао је у својину његова сина Андрије и унука. И Немања који је под својом влашћу уједињено и Дукљу и Рашку, опет је поделио државу између два сина од којих је Вукан носио стару дукљанску краљевску титулу. Изгледа да су и три сина Првовенчаног добили сваки нарочиту територију. Позната је доцније подела државе између краљева Драгутина и Милутина. Чак је и краљица Јелена као удовица имала свој удео у Приморју, у коме је издавала повеље (Од. Сп. 88).

Јединство државе чува се највише тиме што је династија, као у Чешкој била малобројна, и нису биле потребне многе борбе да она опет снадне на једног краља.

Осим тога насупрот патримонијалном словенском начелу истиче се византиско схватање да је држава недељива. Стога поједини чланови династије остају без удела, само с титулама жупана, напр. жупан Дамитрије син краља Вукана и жупан Деса син краља Владислава. Као уступак старим схватањима јавља се обичај да се још за живота владатеља држава даје као удео престолонаследнику. А цар Душан поделио је своју државу на земљу Српску и Грчку, и целу Српску земљу доделио млађем краљу Урошу. Инак је ова деоба била фиктивна, јер је цар у ствари вршио пуну власт и у земљи свог нејаког сина. За време цара Уроша дошло је до распада државе не због династичких удела него због властелинских држава: моћни великаши почели су да области којима су само управљали, сматрају као засебну својину и у државно-правном смислу. Инак је деспотима успело да делимично успоставе јединство државе, нарочито Ђурђу Бранковићу који је потчинио чак и Зету.

У вези с патримонијалним схватањем држава се обично дефинише не по људима који је сачињавају (редак је израз: Србли) него по земљи, као и код других Словена (Руска земља, Пољска, Хрватска). Обичан је назив државе: „Српска земља“, „сва Српска земља“ од г. 1198. Инак назив државе није стабилан: титула владара често се састоји од назива неколиких земаља. Често се истиче дуалитет Рашке и Дукље. Отуд титула Првовенчаног: „господин све Српске земље и Диоклије и Далмације и Трауније и Хлмске земље“, или доцније „краљ всех Српских и Поморских земаља“, или „Рашке и Поморске земље“. У страним језицима реч „Српска земља“ преводи се обично као Servia, Serbia; мешутим словенски облик: „Србија“ готово је непознат, долази само у црквеним текстовима.

У Душаново доба титула се проширује: он постаје краљ „свих српских земаља и честник (учесник) грчким странам“ (1348 г.) а затим „цар Србљем и Грком“. Ова титула стилнованзана је према титули византиских царева (basileus ton Rhomaidn) који су од римских императора наследили демократско схватање да су они вође народа, а не власници

територије (*imperator Romanorum*) што стоји у вези с републиканским појмом римске државе као заједнице Римљана (*senatus populusque Romanus*). Ипак ова промена у Душановој титули нема дубљег значаја, јер у својим грчким повељама он се увек потписује *basileus Serbias kai Romanias* т.ј. цар Србије и Романије, опет територијалном формулом; а допуну деспоти титулишу се „господин Србљем и Поморју, господин Србљем и Подунављу“, мешајући национални и територијални назив.

За појам државе јављају се и многи називи изведени од појама *власти*, то су „власт, владичанство, владање, господство, држава, краљевство, царство“. Они означавају у принципу саму владаочеву власт, али истовремено примењују се и на објекат владавине, на земљу. Опет за патримонијална схватања оног доба типично је што речи „власт“ и „држава“ могу означавати и државну власт и земљу као целину, а понекад и право на управу предато појединцима и опет објекат тог права. Ове речи одговарају грчким *arché* и *kratos* (*dominium* и *imperium*). Треба приметити да је антички појам државе као правног односа између грађана слабо познат Словенима. Грчка реч „*politeia*“ преводи се у српским споменицима без много разумевања као „жителиштво“ и „грађданство“; а реч *communitas* добила је добар превод: „општина“ који се примењује само на аутономне градске општине.

§ 73. Владалац, његова титула и власт. Стефан Немањи носио је титулу великог жупана (*mega iupanus*). Ова титула полази од племенског уређења, од оног доба кад је изнад појединих жупана један велики жупан добио већу власт. Иако је код Срба већ постојала стара краљевска титула у Дукљи, сам Немања задовољавао се својом скромном титулом, јер је сматрао да је Бог свакоме народу („Језику“) поделно законе, обичаје и владаре: Грцима је дао царева, Угрима—краљеве, а Српској земљи—велике жупане (Од. Сп. 12). Тиме је истакао сувереност своје државе ослобођене од византиске превласти. Ипак је у средњовековним погледима владало схватање о извесној јерархији држава. Царска власт сматрала се као универзална којој су остали владари и народи барем идејно потчињени. Стога се име грчког цара обично спомињало по свима православним црквама (напр. српским и руским) испред имена домаћег владарца. Стога грчки цар дели другим владарцима извесне дворске титуле, и Немањин син Стефан, док је још велики жупан, нарочито се поноси тиме што је он „севастократор и зет од Бога венчаног цара грчког“. Кад је Цариград пао у латинске руке, углед царства много је ослабио. Онда је Стефан г. 1217 добио од папе Хонорија III краљевску круну као признање своје суверености. Од тог доба Србија је ушла у ранг самосталних опште признатих држава. Своју суве-

реност српски владари истићу тиме што се доследно зову *самодршци*. Та титула јавља се као превод грчког „аутократора“, који наслов се у Византији даје само старијем цару да истакне његово старешинство над савладарима и пуну власт. У Србији наслов „самодржац“ означава спољашњу независност од владарца, исто као западни израз „суверен“. Византиски двоглави орао јавља се најпре као дворски украс, а од доба Душанова као амблем српске државе.

У владаочеву титулу улази обично набрајање његових територија као објеката власти, и још поједини почасни наслови по византиском узору. Владалац „по милости бојжој“ уздиже се изнад својих поданика. Према учењу апостола Павла „нема власти ако не од Бога“. Тиме је владар добијао нови ауторитет јер се његова власт заснива не само на војничкој превласти, не само на праву наследства, него и на мистичком начелу — на вољи бојжој којој се сваки верник мора покоравати. Епитети „благоверни и христољубиви“ истичу краљеву верност православном хришћанству. Отуд његова дужност да буде веран цркви, тиме се постављају извесне границе његовој власти.

Владар има да чува праву веру и да извршује закон бојжи, у који се рачувају не само црквени закони него и „свети и божанствени закони“ византиских царева које је црква својим ауторитетом свештавала.

У вези с тим можемо претрести питање о томе, да ли је средњовековна монархиска влада била апсолутна или уставна. Ове појмове новог времена тешко је применити средњовековним схватањима. Француски писац почетка XVI века Сејсел у делу о француској монархији навео је интересантну правну конструкцију¹⁾. По његовом мишљењу извесне узде намећу се краљевској власти и онемогућавају да се циљ власти изопачи. Те стеге, створене историски у јавно-правним обичајима, не умањују краљевску власт него је регулишу и умеравају. То су, по речима Сејсела — религија, јустивија и полиција. Религија утиче на понашање владара који мора да чува хришћански закон; ако би се краљ ипак одлучио на неки тирански поступак, онда сваки јерарх па чак и свештеник у проповеди поступа да га прекори и да га обличи. Јустивија намеће краљевској власти узду тиме што је судство поверено сталним установама и изузето од краљеве самовоље. Суд има да суди само на основу закона, и стога поједине краљеве наредбе могу бити процењене од стране суда у погледу њихове законитости. Полиција (према грчком „политеја“) означава у оно доба целокупно државно уређење, а по Сејселу: скуп постепено посталих позитивних закона јавно-правног карактера. Иако су ти закони били издати од самих краљева, ипак нови краљ не може

¹⁾ Claude de Seyssel. La grande monarchie de France, 1519; служимо се излагањем проф. Тарановског, Историја, I стр. 144.

да их погази, јер су њих чувала читава поколења његових претходника. Таква су напр. права и повластице племства.

Ова Сејселева дефиниција може да се примени на многе државе сталешког типа, па и на средњовековну Србију. Православна вера заиста је постављала извесне границе власти и одређивала правац њене делатности— „да се очисти хришћанство“ у сагласности с црквеним властима. Затим Душанов Законик много јасније него остали европски закони проглашује начело судске независности и овлашћује судије да цене законитост царских наредаба (чл. 171). Па и целокупни државни поредак основан на обичајном праву и на сталешком уређењу, у многоме је ограничава власт владара. Доста је споменуто како краљ Милутин није хтео да примени стари обичај вражде на који се закleo поводом ступања на престо, или како је цар Душан потврдио повластице цркве, властеле и нарочито градова, које „није вољан променити ни господин цар ни ко други“ (чл. 137). Ако се послужимо Монтескијеовом конструкцијом, ово не би била ни уставна, слободна влада (*gouvernement libre*) ни апсолутна монархија (*monarchie absolue*), него средњи тип умерене владе (*gouvernement modéré*) који је Монтескије видео баш у монархској сталешкој држави.

§ 74. Поједине функције врховне власти. Владаочева власт није иста у свим својим функцијама. Основна њена функција била је заповедништво у рату, из којег она обично постаје. И у Душаново време цар је обично сам главни војсковођа. Али око њега налазе се већ многе војводе (24 по речима Кантакузеновим) с којима се он саветује и који га замењују на челу појединих одреда. Ипак властела не воли да се њима, као равним себи, покорава и признаје безусловно само ауторитет владара. Стога члан 129 Д.З. наређује да „у војсци војводе имају власт колико и цар. Ко их не слуша, нека буде кажњен као они који цара не слушају“. Владар изрично делегира део своје војне власти војсковођама.

Исти развитак видимо и у судској функцији владара. Први је задатак владара да „суди по правди“, како каже руски летопис. Владаочев суд сматра се као гаранција правичности. Из уговора српских владара с Дубровником видимо да краљ често суди парнице Дубровчанна као прва инстанција, нарочито тако зване „краљеве дугове“, т.ј. велика кривична дела. „А пред краљевство ми да иду за неверу, за вражду, за чељадина, за коња“, вели уговор 1302 г.; слично у уговору 1349 г. и доцнијим. Из хрисовуља видимо да је владар сам судио парнице око манастирских земаља, а једна пресуда из Струмице спомиње како је цар Стефан лично дошао да пресуди, која ће сада платити глобау за то што су гусари узели царева коње (Од. Сп. 170). Ипак пошто владар не може да стигне на свако место да суди, он одавна де-

легира судску функцију својим повереницима, кефалијама и судијама. Душанов Законик зна већ за разгранату судску организацију. Осим дворског судије који замењује владара, постоје царева судије по областима и цео систем повлашћеног судства имунитетних земљопоседника. Законик се много брине да подигне углед судија и да њима осигура независност.

И уједна власт била је основна функција владара који првобитно управља лично. Али опет он мора да поверава поједине функције разним лицима, најпре оним који састављају његов двор. Као у Хрватској, српски двор зна за различита звања и газдинског и јавно-правног карактера. То су двородржица, ставилац, казнац (благајник), загонетни „тепчија“, велики војвода, велики челник и др. Од доба краља Милутина јављају се византијске дворске титуле. Византија имала је врло сложену и разгранату јерархију дворских звања која су већим делом означавала више чиновничке и дворске функције, али многа су од њих била само почасна звања, напр. деспот, ћесар, с правом на сјајна одела и на одређен ранг у дворским церемонијама. У доба Душаново цело је византијско дворско уређење било примљено и у Србији, тако да је двор сачињавао јерархију од неких 70 титула. На првим местима били су титуле деспота, ћесара и севастократора: оне су дељене великашима (често рођацима царевим) којих владар поставља на челу појединих области. Затим ређају се: велики војвода, велики слуга, велики логотет (дворски канцелар), војни судија и многа друга звања. У доба деспотовине двор је опет постао много скромнији.

Законодавна функција владара развија се најјасније јер првобитно владар има само да чува обичајно право. Он врши у њему промене само помоћу појединих пресуда и појединих одредаба. Ипак Душанова држава дошла је до потпуног развитка те гране владаочева власти. Примање царске титуле можемо сматрати као признање потпуног права владара на легислацију. За новог цара обавезни су закони пређашњих правоверних царева, али и он сам добија потпуно право да пише нове законе, да мења старе и да их усавршава ради онштег блага. Помоћу божанској мудрости „парени царују и владари пишу правду“— ово је омиљена реченица Душанових повеља. Писати правду — ово је главни задатак хришћанског цара. Стога је као логична последица крунисања дошао велики законодавни рад Душанов, „постављање истинитих и православних закона“ како он сам истиче у повељи о законодавном раду.

У својој идеалу власт тежила је да сачува друштвену равнотежу, да обезбеди интересе „свих људи царства ми малих и великих“, да намери супротности између сталеша. Без сумње морала је да чува велике повластице виших сталеша,

али Законик тежи да обузда самовољу властеле и да штити, у колико је могуће, интересе сељака и сиромаша.

§ 75. Властеоски сталеж у Србији. У Немањинској држави издваја се виши сталеж који носи општи назив „властела“. Та реч, позната само српско-хрватском језику, није опште-словенска. Можемо је сматрати за превод грчке речи *αρχων* (онај који има власт), обичног назива за чиновнике у Византији. Видимо из тога да се у властелу пре свега убрајају органи државне власти. И заиста у краљевским повељама XIII века властелин означава онога коме је додељена извесна власт, напр. „ни мој властелин ни мој владалац“ (краљ Урош I г. 1242), „нико од властел великих и малих и прочиx владуштих“ (1280 г.), „нико од власти великих и малих“ (г. 1296) — у тим наразима властелин одговара латинској речи *officialis*. То су сви они којима је владар доделио извесне функције на двору и у месној администрацији.

У то претставнике власти спадају и потомци старих племенских жупана и споредне гране владалачке династије и многобројни рођаци династије по тазбини.

Истовремене у властелу убраја се ратничка класа која добија све већу превласт у држави. Врло је вероватно да је она и у Србији постала од владачеве дружинке, али она је већ далеко одмакла од те организације. Ратници не издржавају се више на краљевом двору, него су постали повлашћени земљопоседници. У вези с развитком средњовековне ратничке вештине извежбана коњица постаје основ читаве војне организације. Пошто сељачко газдинство оног доба на Балкану нема коња, само волове и мазге, држави потребна је стална коњица од имућнијих људи с потпуном ратном опремом и ратничком спремом. Извежбани војници добијају веће земљопоседе с приходима од сељака, да би могли да се посвете рату и ратној вештини и да на сваки позив владара узјашу коња и са неколико слугу оду у поход. То су властела од којих је сваки *лично* и доживотно обавезан војном службом — у томе је узрок њихових великих повластица. Појачава се диференцијација између ратничког повлашћеног сталежа и земљорадничког који обрађује земљу и готово никад не иде у рат, јер за то нема ни довољног оружја ни спреме.

Овај процес деобе на сталеже јасно се опртава на Западу у IX и X веку. У словенским државама настаје многодоцније; али у Србији XIV века видимо да је војска састављена у главном од властеле, од коњаника-окопника¹⁾. То су 2000 српских коњаника који су ишли г. 1313 у Византију под вођством Гребостреном. Под Димитијем г. 1352: цела српска војска казнаца Бориловића састоји се од тешке

1) И у Чешкој и Пољској тог доба *milites* су племићко-коњаници.

коњице. И народна песма спомиње како је Вук Бранковић одвео с Косова „дванаест хиљада љутог окопника“. Средњовековна властеоска војска није многобројна, али је јака тиме што је сваки „окопник као жив град који је носио смрт и који се с места на место коњском снагом страховито мицао“ (вели Два Комнена, писац XII века).

Добивши веће имање у посед, властелин предаје га обично сину исто као и оружје и извежбаност. Ствара се наследност ратничког позива, појам наследног племства.

Можемо рећи да Србија Немањинског доба није још потпуно затворила свој властеоски сталеж, нема још оних спољашних ознака којима се западно племство одваја од обичног пука: српска властела не зна још за *зрбоне*, нема ни наследних *презимена* него само презимена по оцу која се мењају од паса до паса, а у XIV веку има понеке доста несталне надимке (Пећпал, Повика, Пробиштит). У властеоски сталеж може се ући из виших редова; могуће је постепено пењање у томе сталежу, јер он није јединствен него дели се на слојеве.

Од XIII века позната је подела на *велику* и *малу* властелу. Велика властела то су великаши у које спадају и рођаци владачевих с највишим дворским титулама, и управници појединих области, и војсковође које исто носе дворске титуле (казнац Бориловић). Кантакузен спомиње 24 војвође, с којима се Душан стално саветовао. Они су вероватно исто што „велики властелин стеговоша“ (у чл. 155 Д. З.). Овакав великаш има право да воде одред војске под својим личним стегом, напр. *barones banderiatii* у Угарској. Познат је из народне песме лични крстац-барјак Стефана Мусића. Вероватно су и бесар Прељуб и деспот Оливер водили своју властелу и властеличиће у рат под засебним заставама¹⁾.

Дворска служба и војне заслуге отварају пут у тај горњи слој и властели најскромнијег порекла, као напр. браћи Мрњавчевићима или ставиоцу (доцније кнезу) Лазару. Нема још оне строге наследности, као напр. у Чешкој где су у XIV веку великашке породице (*ranove, barones*) одвојене од осталог племства. Једина правна повластица забележена у Д.З. састоји се у томе што се велики властелин позива на суд писменом, „књигом судијиним“ док је за осталу властелу довољан старински позив помоћу показаног печата судијина. Иначе велика властела *de jure* припада целокупном властеоском сталежу, али се из њега издваја *de facto* својим угледам, положајем и већим поседом.

Обична (мала) властела сачињава витешки сталеж. То су они коњаници-окопници, који држе повлашћене поседе као потпуну својину, као „баштину“. Баштина означава не-

1) Иванко Пробиштитовић наводи се г. 1350 као „властеличич деспот“. Од. Сл. 161.

ограничено право наследне својине, може да буде наслеђена, може и да буде од владара подарена с тиме да постане наследна. Душанов Законик потврдио је властелин сва права на њихове баштине, и затечене пре цара Душана, и од Душана дароване (чл. 39 и 40). Проширио је наследно право и на бољне сроднике до „трећег братучеда“ (чл. 41) т. ј. до 8 степена сродства. Тиме је Д. З. допринео формирању властеоског staleжа који своје право својине на земљу осећа као природену привилегију. Властеоским баштинама признат је економски имунитет, т. ј. слобода од кулука и пореза у корист државе „од свих работа и поданака царства ми“ (чл. 42.). Али основна је дужност властелина да ратује — „да војску вођује по закону“. Осим тога властеоска баштина има да даје сине цару, т. ј. да плаћа основни порез — 1 перперу од сељачке куће. У три изузетна случаја властеоска баштина имала је заједно с осталом жупом још да допринесе држави: то су 1) понос владичев, т. ј. давање превозних средстава владару кад путује по земљи, 2) градоиздање, т. ј. издање и оправка градова као војних објеката и 3) помоћ цару кад сина жени или крсти и кад зида двореве. Властелин ужива и изван судски имунитет, т. ј. право да сама суди насељеницима свог имања; овај је имунитет ограничен, јер за већа кривична дела сељацима па чак и отроцима (робљу) суди царев судија (чл. 103).

§ 76. Властеличини и пронијари. Нижи слој властеоског staleжа сачињавају властеличини и пронијари. Разлика између њих није јасна; мислимо да су властеличини ширји појам који обухвата и пронијаре. Властеличин значило би „син властелице“.¹⁾ Овај израз показује да звање властелина није било строго наследно. Као што у Русији „син бојарски“ није био бојарин и често није могао да се поине до бојарина, тако и на Балкану син архонти је само архонто-рошос, јер је он наследно мањи део имања, ако има много браће. Српски властеличини — то су властеоски синови без баштине или са мањом баштином, који опет траже срећу у војној служби. Душанов Законик спомиње да и властеличин може имати баштину (чл. 39). Али вероватно многи властеличини нису уопште имали баштину, онда су добијали пронију.

Пронија је земља дата на уживање и државину (usufructus) под условом војне службе. Она одговара западноевропском beneficium VIII века. Јавља се у Византији за време Комнена у XII веку, кад је и Византија осетила потребу што јаче сталне коњице. Пре тога имала је Византија

¹⁾ Реч „властелица“ која означава господина, попутна је и сад на ср. Браку. Ирава „властеличин“ јавља се у Србији по први пут на време краља Драгутина (повеља г. 1285), вероватно пре тога за њих био је израз „војници“, као у Жичној повељи г. 1220.

систем стратиотских имања. То су били већи сељачки поседи чији су власници били обавезани и службом у војсци. Ипак тај систем показао се незгодан, јер због многих ратова стратиотски су поседи остајали необрађени. Онда се јавила потреба да приходи од неколико сељачких газдинства буду дати као „пронија“ (propona, брига, уживање) — једном лицу које ће стално вршити војну службу. Пронијар, иако није баштиник, ужива према сељацима права повлашћеног земљопоседника. Проније нису много велики поседи: напр. из Хиландарског практика видимо да је понекад једно веће село подељено између неколико пронијара па сваки пронијар добија приходе од 7—8 сељачких кућа. Али и читава села могу да буду давана у пронију. Као и код феуда, постаје тежња да се пронија сматра за наследно добро, пошто је обично један пронијарев син добијао пронију после очеве смрти, ако је способан за наследну службу. Ипак Д. З. у чл. 59 строго наређује да се пронија не сме ни купити ни подложити под цркву, јер није баштина. У ред пронијара може да се поине и сељак, напр. дворски ловац, сељак или кувар који од владара добије пронију (повеља челнику Муси, Од. Сп. 166). Има властеличина и пронијара и на црквеним метохима — они су потчињени цркви и врше војничку службу у њену корист, напр. бране метоху од разбојника и прате игумена на путу. На српском земљишту пронија спомиње се по први пут у Скопској повељи год. 1300 баш на црквеном имању.

Било је и властеличина потчињених већој властели. Иванко Пробиштитовић био је властеличин деснота Оливера: ипак сам цар потврђује његову баштину, а не деспот, јер у Србији нема односа феудалног вазалитета. И „дворани властеоски“ (чл. 106) потчињени су редовном суду, а не суду свог властелина. Из истог члана види се да у те дворане (личну гарду и слуге великог властелина) спадају и пронијаревини — сиромашни синови пронијара, па чак и себри-сељаци.

Осим Срба у Д. З. спомињу се властелин и властеличини Грци (чл. 39) и Немци (чл. 173), који уживају иста права. Грчке властелине било је доста у новоосвојеним земљама, нарочито у Тесалији где су они сачињавали одличну коњицу. Познати су иначе „Немци“ — западни витезови за време Дечанског и Душана као тешка оклопничка коњица и лична краљева гарда (под витезом Палманом). Владари тог доба сматрају понекад да је стална најамничка војска сигурнија од властеоске.

§ 77. Црквени staleж. Црква као скуп свих верника сачињава засебну организацију која има у многим односима своје законодавство, своју управу и свој суд. Из цркве у том најширем смислу реч издваја се клир, као засебна.

корпорација у коју спада целокупно свештенство и калуђерство: оно је у Средњом веку изузето од државног суда и законодавства и потчињава се својим црквеним канонима и својем суду. Због тих изузетних повластица можемо говорити о црквеном staleжу, јер иако положаји у њему нису наследни, ипак су они доживотни: свештеник и монах не сме кроз цео свој живот да напусти цркву (па затим јавља се и јака тенденција да свештеничко звање постане наследно). Осим тога црквени staleж јавља се у Средњем веку као велепоседник: манастири, епископије и поједине цркве имају своја имања која су неotuђива и повлашћена. Ова својства обезбеђивала су снагу и сталност црквеног staleжа не мање него наследност у властеоском staleжу.

У погледу закона цркви је признато право да се служи својим одредбама: правилима св. апостола и црквених сабора, скупљеним у Номоканону а затим у Синтагми. Нова правила могу да се доносе на црквеним и земаљским саборима уз учешће клира и владара.

У погледу судства црква има највеће повластице. Она врши свој засебан суд: 1) поводом т. зв. духовних дела над свима вернима, то су све брачне парнице па и кривична дела против цркве — јерес и др. (чл. 4 и 12 Д.З.). 2) Она врши свој суд над члановима клире поводом свих дела како кривичних тако и грађанских (чл. 30 Д.З.). 3) Напокон у Средњем веку црква има потпуно право суђења свима насељеницима црквених имања, зависним сељацима и робљу. Понекад било је изузетака од тог правила, јер су већа кривична дела попадала под владаочев суд, али чл. 33 Д.З. изрично признаје епископима и игуманима право да суде црквеним људима „о свакој правде“ т.ј. у свима парницама.

У погледу управе црквени клир строго се потчињава својој јерархији, према црквеним правилима и дисциплинским прописима. Ова скупља своје порезе: верници предају свештенику „поповски бир“, а сваки поп дужан је епископу „поповину“ или „каноник“¹⁾.

Однос цркви према држави решавао се у зависности од степена самосталности црквене организације. Српске епархије биле су потчињене византском патријарху и охридском архијепископу. Ова црквена потчињеност водила је томе да, због тесне везе између државе и цркве, српске земље биле су сматране као подређене византској држави барем у духовном погледу. Аутокефалија г. 1219 створила је националну јерархију и много је учинила за самосталност српске цркве и државе. Напокон проглас патријаршије г. 1346 за-

1) Према Синтагми поп има да даје епископу у селу од 30 кућа годишње по 1 першеру у злату и два сребренина, једну овцу, по 6 кабала јечма и брашна, 6 мера вина и 30 кокошњака. Црквена имања била су изузета од државних пореза што је опет потврђено чл. 26 и 23 Д.З. Тако је решено питање о унутрашњој самосталности цркве.

једно с царством, имао је да утврди потпуно независност од Цариграда, што је било потврђено измирењем с Цариградом г. 1375.

Средњовековна црква учествовала је у државном животу, јер је она заједно с њоме сачињавала један сложен организам: црква и држава имају исти задатак — да пасу стадо Христово (Од. Сп. 12), ради тога је потребна сагласност — „симфонија“ владара и цркве. Стога је владар као „чувар вере“ сарађивао у црквеним пословима и бринуо се за чистоту вере. Стога је и црква водила прву реч на земаљским саборима, и Душаново законодавство јавља се као плод заједничког рада црквених и световних власти.

Осим рада у саборима, учешће цркве у државном животу огледа се у њеним моралним поукама и нарочито у право да узима под заштиту сиромашне људе а нарочито оне којих прогоне великаши и државне власти. Властарева Синтагма изрично налаже епископу дужност да се обраћа цару ради помоћи општењем, сиромасима, удовицама и сирочади, да цара моли за заточенике и осуђене на казне. Епископи имају дужност да посећују тамнице два пута недељно и да прекоравају власти ако је потреба (Синт. Ф-1). Као пример овакве интервенције можемо навести случај кад се прогнани Стефан Дечански обратио хиландарском игумену да умоли краља Милутина за опрштај и кад је заједнички корак Хиландараца и архијепископа Никодима код краља заиста успео.

Као staleж, црква истиче се својим велепоседом који припада појединим њеним установима као правним лицима. Њено право својине ограничено је само тиме што се црквено имање не може више отуђити. У парницама око земље црква ужива нарочите повластице. Њено право на земљу јаче је од сваког другог. Чак и царска повеља изнета против права цркве на земљу, не важи на суду (чл. 78 и 79). Имање не може бити одузето од цркве, иако је овај властелин који је њен ктитор, извршио неверу (Лесновска повеља г. 1348); властеоско имање може бити конфисковано, али црквено не. Веће повластице црквеног велепоседа огледају се и у томе што властеоско имање даје владару соће (повчани данак) и војну службу, од чега су црквена имања ослобођена. Црквени сељаци дају соће цркви као установи (З. Сп. 420 и 655); ослобођени су и од давања људи за војску. Само за време деспотовине у XV веку јављају се изузетци од тог имунитета и црквени сељаци дужни су да иду на војску кад би деспот сам главом ишао у поход или кад је у питању „војска крајинна“ и „потечица“ т.ј. дужност да притрче за одбрану од гусара.

Све глобе од парница решаваних на црквеним имањима, остају цркви која скупља их преко својих глобара (чл. 194 Д.З.). Ова велика имања постају обично као „задужбине“:

давane су цркви од владара, од великаша а чак и мањих људи „за душу“ (оис ψυχικον, pro anima). Манастир има да моли Бога за душу добротвора а према схватањима овог доба небески живот је значајнији од земаљског. Доста је споменути како Првовенчани хвали свог оца за то што је напустио своју државу на врхунцу моћи и посветио се духовном животу. Свага црквених молитава за мртве и за живе објашњава велике повластице цркве. Према речима Теофилакта архијерејског Охридског „свештенство се одужило владару тиме што је приносило молитве Богу“. Велики социјални значај имала је црква у оно време као носилац културе и главно огњиште просвете и писмености. Она има и дужност да се брине о сиромасима и да тиме врши социјалну функцију (чл. 28).

§ 78. Правни положај чланова клира. У неком погледу сви су служитељи цркве сматрани као јединствен сталеж. Напр. сви су они заштићени поштреним казнама у случају напада на њихову част и живот. „Кто се нађе убио светитеља или калуђера или попа, да се тај-зи убије и обеси“ (чл. 95). И епископ и скроман калуђер у овом случају уживају исту кривично-правну заштиту. Затим сви су чланови клира ослобођени од световног суда и од напада световних власти (чл. 30).

Али као и властeosки сталеж, црквени сталеж дели се у социјалном и правном погледу на неколико слојева. Више служитељи цркве то су *јерарси* — епископи свих врсти (митрополити, архијерејскопи и патријарх) и игумани. Они уживају велику власт у црквеној организацији, али и према световним лицима њихов је положај висок, јер су они претставници епископија и манастира и управници њихових имања. На тих разлога они припадају великашима, као „велика црквена властела“. Они заузимају одређена почасва места на саборима и воде на њима одлучну реч.

Између свештвенства већи углед уживају свештеници по градовима, нарочито протопопи по трговачким варошима које спомиње чл. 7 Д. З. У епископским градовима постоји многобројни клир саборне цркве — *клирици* који помажу епископа у црквеној управи и црквеном суду и носе нарочита звања: то су „велики економ, велики саћезарије, скевофилак, хартофилак, протегдик, протевотар, догофет, егзарх (епископов изасланик), орфанотроф и нумодотис (који дели милостињу). Та „мала црквена властела“ сачињава овај градски суд пред којим се суде сви грађани грчких и српских градова (чл. 176 Д. З.).

Сасвим је засебан положај калуђера који су прекинули везу са светом и одрекли се права својине, уколико живе по манастирима у „киновији“—општежитију, (чл. 15 Д. З.): између њих истичу се опет извесне власти (економ, дикеј и др.). — они „старци“ који помажу игумана у управи (чл. 15).

Најскромнији је положај сеоских попова који се приближавају сељацима, јер обично од њих и воде порекло. Сеоски попови са својом породицом сами обрађују земљу. Они се опет деле у три врсте: 1. најбољи је положај попова баштиника (вероватно потомака слободних сељака). Они су лично слободни од терета и работа и уживају право својине (чл. 35). 2. Попови који немају баштине, добијају од господара 3 њиве ради издржавања и опет су лично слободни. 3. Ако поп узме више земље, вероватно јер има већу породицу, има да врши господару сељачке работe од тог вишка.

Према чл. 65 поп не сме да напусти имање свог господара осим случаја да га господар не би „хранно по закову“. Поп је дакле везан за земљу као сељак: само поп — баштиник ужива слободу.

Карактеристичне су одредбе о поповима: само попов син који је књигу научио, може да постане поп. Остали синови постају сокалници — манастирски момци чији је положај нешто лакши од меропашког (Сковска пов. 1300. Од. Сп. 80). Нешто доцније Бањска повеља (о. с. 94) наређује да ова одредба остаје на снази само ако је поп био попов или сокалников син: ако је попов отац био меропаш, и попов син постаће исто меропаш. Још даље иде Дечанска повеља која наређује да сваки попов син који не научи књигу, има да постане меропаш (о. с. 115). Истовремено она наређује „да се поп од попа стави, а меропаш иако књигу изучи, да је меропаш“. Том одредбом одлучно је забрањено да у црквени сталеж улазе сељачки синови (иако је тај пропис противан канонима који дозвољавају свакоме улаз у свештенство, 33 прав. VI Вас. Сабора). Поповски положај треба да постане наследан, сталеж се затвара јер је претила хицнепродукција свештеника. Баш из Дечанских повеља видимо да је по сељима био велики број попова: напр. у селу Грмочељу 8 попова на 90 кућа, у Крастављанима 4 попа на 50 кућа и т. д. — у средњем по један поп на 20 кућа. Због тога били су вероватно доста сиромашни и у социјалном погледу нису се много разликовали од сељака.

§ 79. Градови у средњевековној Србији. За време Немањина Србија је имала много градова с разноврсним становништвом.

I. Од свог доласка на Балкан нашли су Срби доста градова с *грчким* становништвом, такви су били Ниш, Београд, Призрен, а затим Скопље и многобројни градови освојени од Душана. Ови градови састојали су се од тврђаве (акропоља) који служи као војнички и административни центар и од трговачког предграђа (емборион). Већина тих градова уживала је извесне повластице које су српски владари остављали нетакнуте кад су освајали грчке градове. Цар Душан потврђује грчким градовима све повеље које су они раније

добили и које нико не може променити (чл. 124). Тиме се признаје аутономија градова, која се регулише њиховим посебним повластицама (*leges speciales*) и законик не улази више у подробности градског уређења. Он спомиње грађане само у њиховом односу према кефалији — претставнику царске власти (чл. 63) и према жупљанима малим и великим т. ј. према земаљској властели и сељацима. Грађани су ослобођени од приселице и не сносе колективну одговорност (чл. 125). Дужност оправке града спада не само на грађане него и на жупљане (чл. 127). Грађанима суди њихов суд састављен од „градских владалаца и црквеног клира“ (чл. 176). Пред тим судом жупљанин има да тужи грађанина. Из Душанове повеље граду Кроји видимо да је град правно лице којему припадају земљишта наоколо, зимовишта, виногради и вртови. Кројски грађани ослобођени су од плаћања унутрашњих царина и од личних работа (ангарија). У Серезу спомиње се скупштина световне и црквене властеле која решава парнице заједно с кефалијом као претставником државне власти (Г. П. бр. 10). Али и тог кефалију цар бира често између угледних грађана (напр. Нестонг Дука кефалија у Серезу).

Изгледа да неки грчки градови немају толику самоуправу и да су грађани директно потчињени владару који може чак да поједине грађане подложи цркви (напр. у Призрену и у Штину). Тако звани тргови који су се развили из села (комполис — село-варош) немају тврђаве и могу да буду и под приватном влашћу. Тако је војводи Црепу припадао трг Параћин који је он поконио Лешјанском манастиру. У Пећи формирао се пред манастиром трг под јурисдикцијом „велике цркве“: страни и домаћи трговци износили су у Пећи своје парнице чак пред патријарха.

П. Засебан је положај *saxica* градова, заснованих од Немаца, махом рудара и занатлија. То су Брсково (спомиње се од г. 1250), Рудник, Трепча, Сребрница, Ново Брдо и др. За време краља Уроша I почела је та колонизација која је собом донела исти систем немачког права што су уживали немачки градови у Чешкој, у Спиту (на Карпатима) и у Ердељу. Повеље немачких градова у Србији нису сачуване али имамо поједине податке о њиховој самоуправи. На челу саског града стајао је судија или кнез, вероватно бирао од грађана, као у Спиту¹⁾. Такав је кнез Пребегар (*comes Freibergerus, Fabrigar*) у Брскову г. 1280. Угледни грађани — „пургари“ имали су свој сопствени суд, *curia Theutonico-rum* (вероватно од 12 шефена) који је судио по градском праву. Грађани су имали свој католички клир и цркве, свог нотара, *notarius Theutoniceus*, који је писао исправе, па и „ур-

¹⁾ „*Liberam habeant licentiae facultatem inter se comitem vel iudicem, quemcumque voluerint eligendi*“, вели повеља угарског краља Сасма у Спиту г. 1271.

бураре“ који су водили урбаре, т. ј. књиге градских дохода. Градови су имали по саском обичају право слободног крчења шума наоколо града: Д. В. доуниша ово право експлоатације шума ради градских и рударских потреба као службеност, с тим да право својине на искрчено земљиште остане околијој властели (чл. 123). Ова аутономија саских градова остаје и доцније: г. 1434 спомиње се засебан „закон града Новог Брда“. Постепено осим кнеза јавља се у граду и српски војвода који врши суд заједно с кнезом и с пургарима (пресуда из Сребрнице 1457. Од. Сп. 217).

Ш. Најшира је аутономија приморских градова са становништвом *романског* порекла. Најзначајнији од њих је Котор, затим Будва, Бар, Уљцињ, Дриваст, Скадар. Сваки од њих уживао је не само аутономију, него и аутодикију, т. ј. право издавања својих закона који су скупљани у статуте и „књиге реформација“ (допуних одредаба). Сачувани су само статут града Котора на латинском језику, састављен за време краља Милутина, и статут града Будве из доба цара Душана, у допнијем галијанском преводу.

У тим градовима владара претставља послан од њега кнез „*comes ex mandato domini regis*“, који мора да се закуне на статут. Он је војни заповедник и судија у извесним стварима (нарочито кривичним), он прима половину прихода од глоба, и извесне лучке и пијачне дажбине за државу. Све су остале власти бирани између угледних грађана. У тим градовима одваја се виши staleж богатих трговаца чији су очеви и делови били већ бирали за градске заступнике. Још у XIII веку био је цео народ сазиван на зборове ради важнијих одлука, али од XIV века сва је власт у рукама „великог вијећа“ у које улазе само чланови вишег staleжа „градске властеле“, патриција у средњовековном смислу те речи. Иако су грађани подељени на виши и нижи staleж, — ипак сваки приморски град јавља се према држави као правно лице, као општина (*comunitas*)¹⁾. Грађани су у поданству свог града, и њима је чак забрањено под претњом глобе да се обраћају суду владаоцем (Которски статут, чл. 349). Владар не сме да располаже ницијом имовином у граду. Значајно је што граду као правном лицу могу бити потчињена и околна села. Тако је град Котор добио од српских краљева најближа села (Доброту, а затим и читаву жупу Грбаљ). Сељаци тих села налазе се у потчињеном положају према аутономном граду, подлеже његовом суду и обично су подељени између градске властеле којима дугују данке и работе.

IV. Осим староседилаца у градовима — Грка, Саса и Латина који уживају повластице у разним степенима, било је

¹⁾ Реч *община*, *общинина* јавља се у Приморју баш као превод речи *comunitas*, напр. „*вса община града Дубровника*“ (г. 1213). „*вса община градска од мала до велика*“ (г. 1234).

у градовима наравно и српског становништва, — трговаца, занатлија и радника, који су се подчињавали суду царског кефалије, или градском суду.

По саским и грчким варошима било је и *сиранаца* — трговаца, у главном Дубровчана, па и Млечина и становника далматинских вароши. И они су уживали засебан положај: имали су своје цркве и свој суд. Дубровчани су потчињени своме изабраном консулу (у Приштини и Призрену); он суди парнице између њих. У случају да је парница између Дубровчана и Саса или Срба, суди мешовити суд у којем је половина судија Дубровчана а половина Саса или или Срба. Уговор краља Милутина г. 1302 предвиђа по једног судију са сваке стране, а чл. 153 Д. З. мешовиту пороту: половину Србаља и половину, „инOVERаца и трговаца“.

§ 80. Положај сељака у средњовековној Византији и Србији. Жупска села. Кад су Јужни Словени дошли на Балкан, били су слободни сељаци и пастири, а по потреби и војници. Препланили су цео Балкан и стално су га освојили и населили. Између њих сачувани су ипак знатне остаци староседелаца: Арбанаси и Власи који су се у главном бавили сточарством и водили номадски живот по планинама.

Кад су Срби ушли у састав Византиске царевине, нарочито од XI века, дошли су под утицај много сложенијих аграрних односа.

Византиско царство оног доба зна за различите врсте сеоског становништва. Постоје додуше слободни сељаци, који имају своје наследне земље, — они носе највише државних терета, многобројне данке у новцу (перперу од газдинства, данак од волова, од пчела, од винограда) као и обавезе личног рада за државу (ангарије). Свака ситуација сељачког газдинства уписана је од византиских чиновника у катастре и опорезована је. Постоји и велика својина — самог цара, властелина и манастира. Ова велика властелинства могу да буду искоришћена на различити начин. Земљопоседник може да обрађује земљу помоћу својих робова (*doiroi*) или ослобођеника, бивших робова (*eleutheroi*) који добијају од њега и парцелу на уживање. Властелин и богаташи све више купују земљишта слободних сељака, ствара се сељачки пролетаријат. Сељаци без земље долазе велепоседнику да обрађују земљу као половници (*mortuai*) или као досељеници (*парници, paroikoi*). Вреди споменути Новеле (указе) цара Романа Лакапена г. 922 и 928 и Никифора Фоке г. 963 којима се забрањује властелин и манастирима да купују земљу од сељака. Тим указима утврђује се право пречег откупа (*ius protimiseos*): само рођаци, сумеђници и сељаци из истог села имају право да купују парцеле од сиромашних сељака. Ипак ови укази нису могли да спрече неизбежан

процес пролетаризације. Византиска држава тражила је од сељака многобројне порезе у новцу, створила је опште јемство сељака, који морају да плаћају порез и за необрађене, напуштене парцеле у селу (т. зв. епиволе). Недостатак новца натеривао је сељаке да се задужују код богатих великаша и манастира, да за то на велепоседима раде, да своје парцеле продају или завештавају велепоседницима. А с друге стране држава у оскудици новца принуђена је да своје великаше, чиновнике и војнике награђује имањима, и да та имања даје заједно са сељацима, јер имаће без радних руку готово ништа не вреди. Сељаци приморани су да раде том господару, он тражи од њих порезе и работе и у томе замењује државу. У односу властелина према сељацима видимо све више црта јавног права. Ово важи нарочито за манастире. Манастири у то побожно време добијају и све више повластица: манастирска имања уживају порески и судски имунитет, т. ј. ослобођени су од уласка државних чиновника.

Ове црте — прелаз јавних права у руке повлашћених земљопоседника, нарочита њихова права према сељацима и везаност сељака за земљу која се сматра својном велепоседника — то су поједине црте феудализма који улази и у Византију, иако није се тамо развио у истој мери као на Западу.

Кад се у XII веку ствара Немањина држава, вероватно била је још већина сељака слободна, зависна директно од владара „великог жупана“. Језгро жупе сачињавали су сељаци лично слободни и непосредно потчињени држави. Они су држави плаћали порез и вршили многобројне работе (кулук), као „приселицу и понос“ — даваше превозних средстава и хране претставницима државе, затим „градозиданије“, стражарење по градовима и путевима, помоћну снагу за војску и т. д. Постепено све више сељака прелази у приватно поданство, нарочито на манастирским имањима.

Још из чл. 75 Д. З. видимо да се жупа схвата као скуп слободних села која располажу осим приватне својине и колективном жупском својном, пашама. Али претпоставља се да у жупи могу бити и села „властелинска, црквена и црквени“ којима остала жупа не може забранити учешће у испаша. Из новеле г. 1363 челнику Муси видимо поделу једне жупе: од 56 села 30 припадају властелин, док остала можемо сматрати као „жупска“. Од тог броја 14 јављају се као „дворска“ с засебним обавезама (ловачка, коњушка, станичка), док 12 остају као обична слободна села. Манастирска села нису споменута, јер су она због својих имунитета потпуно издвојена из жупе. Постепени процес сељеризације отишао је далеко, јер обична „жупска“ села сачињавају мањи део жупе.

Осим жупских сељака који су обрађивали своју наследну земљу, било је и сељана који су узимали туђу земљу у за-

куп. Ту су постојала два система. Један је наполичарство: сељак који нема ни свог алата ни стоке, позајмљује их од господара и даје му половину прихода — „тежи земљу наполи“, *ad polovizmat*. Други је систем ако сељак има свој инвентар, онда он даје господару $\frac{1}{4}$ прихода, а $\frac{3}{4}$ задржава за себе: „ко би на доходак усејао жито, да даје цркви четврт“ (Цетинска хрис. г. 1485). Исту четвртину дају сељаци господару кад се користе службеношћима: ако на његовим имању секу дрва, лове рибе или дивљач (Од. Сп. 78).

§ 81. Меропси на приватним имањима. Већ из прве Немањине повеље Хиландару г. 1199 видимо да он поклања манастиру „парике“ — сељаке код Призрена, поклања виноград и 4 уљаника (пчеларства) а при сваком уљанику по два човека. Ови су људи већ везани за земљу, они постају поданици или боље рећи подложници манастира, они немају право да са манастирске земље бегају на жупску земљу — морају бити враћени натраг, пише повеља (Од. Сп. 14). Кад су Немања и његови синови задали задужбине (Студеницу, Милешево), опет су њима поклонили насељена имања и уредили односе сељака према манастирима. Није се се сачувао тај „закон св. Симеона и св. Саве“ за Студеницу и Милешево, на који се позивају доцнији краљеви: изгледа да је обухватао све врсте сељачких односа.

Поједине повеље XIII и XIV века показује нама, какви су били ти односи по манастирским сељима (Скопска, Бањска, Грачаничка, Дечанска и Аранђеловска повеља).

Српски манастири имају велика газдинства: једном манастиру могу да припадају и 20 и 50 села са многобројним становништвом, напр. село Чабини у Дечанској метохији има 197 кућа, а у њима до 700 мушких глава. Ови сељаци деле се на неколико врста.

Основна врста сељака у XIV веку то су зависни земљорадници: „парици“ или чешће „меропси“ (прастара грчка реч, коју читамо код Хомера, значи „човек“). Они су обично Срби, православни. Уредба за земљораднике зове се понекад „закон Србљем“. Они живе у великим неподељеним породицама — задругама. Из Дечанске хрисовуље видимо да у задруги може бити до 15—20 одраслих мушкараца — браће, братанаца, унука једног деде, па и домазета, шурака и др. Сељачка кућа има свој посед који она обрађује за себе, и који се сматра као њена „баштина“. Али сељаци немају потпуно право располагања својом баштином. По чл. 174 Д. З. сељак, кад хоће да отуђи своју баштину, може да је прода само човеку истог стадежа који ће вршити исте работе према господару, иначе господар може да конфискује сељачки посед који не би му давао работе. Можемо рећи да господару припада право својине (*dominium directum*) на потчињену му сељачку баштину, док сељак има само огра-

ничено право својине (*dominium utile*). Изнад тих права стоји врховно право владара (*dominium eminentis*) на сваку земљу.

Потчињена баштина дугује господару многобројне работе. Док у византиским катастрима сељаци су оптерећени многим данцима у новцу, у српским повељама налазимо разне работе и приносе у природи. Једино што је израчунато у новцу, то је „перпера царева“ или „сече“ (*sakelli*). То је основни порез — 1 перпер (мали златник) од сељачке куће, одавна познат у Византији. Ипак из чл. 198 Д. З. видимо да се и овај порез може плаћати у природи као „кабао жита“ (16 кила). Овај порез господар скупља од сељака и предаје га држави. Осим тога меропашке куће дужне су да раде на оном земљишту које господар обрађује за себе. Ту су обавеза *жетише* (напр. 3 дана жети и 3 дана „чистити“, т. зв. вршити и вејати и готово жито предати). Ова работа врши се обично *бедбом* (бесплатно с обавезом господара да радишке храни, као сад *моба*). Вероватно је да је некад бедба била добровољна, али од XIII века она већ прелази у обавезну, законом одређену работу. И *кошење* манастирског сена обавезно за све меропхе. На „накосицу“ треба да иде свако ко може држати косу. И ова работа траје три дана у години (1 дан косити, други — *силаситиши*, средити у пластове, трећи — *здеватиши*, камарити).

Одређен је и рад у манастирском винограду, чак у неким повељима под казном. Меропаш плаћа глобу од 1 вола, ако није готов до Ускрса.

Има и допунских „малих работа“, које нису исте за све сељаке. Понекад су то неки приноси одређени за три празника: о Божићу, о Госпојини и о манастирском празнику (ман. св. Богородице на Лиму). Други меропси обавезни су да 3 дана годишње лове зеце *замацином* (т. ј. без наградe и о својој храни).

Али најважнија од меропашких работа то је *оране* и *сејане*. Велепоседници засевају све веће површине жита за свој рачун, не само за своју употребу него и за извоз. Свака меропашка кућа дужна је да стави једног радника да пооре и засеје господарево земљу. Било је два система одређивања тог рада.

1. У ранијим повељама означена је површина земље коју треба обрадити. Меропаш дужан је да пооре и засеје 3 „мата“ пшенице, 2 мата јаре, 3 мата проса (Бањска повеља). Ова мера претставља површину која се засева једним матом (модиј, 40 литара) зрна. Ови бројеви се незнатно колебају, напр. укупно $7\frac{1}{2}$ у Бистричкој, 9 у Грачаничкој и 6 матова у Дечанској повељи. То би значило да је меропашка кућа дужна да пооре и засеје мање него један хектар манастирске земље. Видимо да се већ у XIII веку обично ради на 3 поља: озима пшеница, јара и просо.

2. У Душаново доба работе се рачунају по броју дана

што изгледа као повећање меропашких дужности: меропашка кућа дужна је (по Аранђеловској повељи 1348 г.) да ради 2 дана недељно што њој нареди игуман (Од. Сп. 138). Слична одредба налази се у чл. 68 Д. 3. Меропаш има да ради два дана недељно промијару и да плати перперу цареву. Из једне повеље Хиландару маја 1355 г. видимо да се ова одредба сматра као закон за меропхе „по свој земљи“. Било манастирски било властелински сељаци дужни су да своје господару раде два дана недељно (дакле, он може захтевати од куће 104 дана бесплатног рада). Осим тога остају у снази и мање работе: 1 дан годишње у винограду, 1 дан кошења заманицом и др.

Душанове одредбе јављају се као врхунац постепеног појачавања зависности сељака од повлашћеног господара. Ова правна подређеност сељака види се из чл. 69 Д. 3., по коме *себри* (општи назив за све сељаке) немају више право да се скупљају на зборове, вероватно због тога што се такав збор скупљен без допуштења власти сматра као завера против госпде. Учесницима збора (саборницима) прети се отсецањем ушију, а сазивачима (поводчијама), осим тога, спаљивањем косе и браде — „смуђењем“.

Ипак меропаш у Душановој држави није сасвим бесправан. Вероватно због тога што је потчињен положај сељака давао могућност господару да злоупотреби своју власт, донет је у II делу Д. 3. значајан члан 139. Господар не сме да тражи од меропха ништа друго преко онога што је законом утврђено. Догоди ли се таква злоупотреба, меропаш има право да се жали суду на господара, било властелина било игумана или царицу и самог цара. Господар дужан је да плати меропху сву штету и нема права да му затим учини које зло.

Али исти II део Д. 3. потврђује да је сељак строго везан за земљу: он нема права да се отсели од свог господара. „Бежање“ сељака кажњава се као кривично дело. Нико нема права да туђег сељака прими на своје имање — ни црква ни властелин ни царица ни сам цар (чл. 140). Ни вароши немају права да туђег сељака приме у своје средину (чл. 141). Последњи чл. Д. 3. (чл. 201) даје господару право да одбеглог меропха тражи на туђој земљи и да га сам кажњава: да га осмуди и њему нос распори и опет да га врати на своје имање.

Меропси (потчињени тежаци) сачињавали су у XIV веку језгро сеоског становништва, исто као „парици“ у Византији и „кметови“ у Хрватској и Далмацији. Ми смо у главном говорили о манастирским меропсима (јер је њихов положај најбоље познат), али исти био је положај сељака и на властелинским имањима. Основне су работе исте. Разлика је само у томе што је манастирски сељак у бољем положају: ослобођен је од свих работа у корист државе (члан 26). И

у погледу суђења црквено је имање повлашћеније: црквеним људима суде њихове власти у свим грађанским и кривичним парницама (чл. 33). Властелин нема таквих широких права: његовим сељацима суди у многим случајевима царски судија (чл. 103).

§ 82. Сељаци-занатлије и сокалници. Осим меропаша било је по селима доста сељака-занатлија: у то доба затвореног природног газдинства, рђавог саобраћаја и слабог развитка вароши — били су занати по селима много више развијени него сад. Свако веће властелинство сачињавало је једну економску јединицу за себе. Из манастирских повеља видимо да се по селима налазе многобројни „сокалници и мајстори“. Сокалници (од слов. *сокалница*, кухинска пећ) — то су момци који раде на кухињи господара: краља, властелина или манастира. На дворовима краљева и великаша приређиване су сваки дан гоазе за стотине људи (гостију, војника, пратње). По манастирима хране се не само многобројни калуђери, него и сиромаси, болесници и др.. Хранити убоге — то је дужност манастира, изрично прописана у чл. 28 Д. 3. Стога су средњовековном газдинству потребни многобројни момци-сокалници, или по грчком називу *маћери* — *mageiroi*, кувари и *маћујци* (*mankurpes* — пекари). Ти сокалници добијају и по неки комад земље на уживање, као и тежаци. Ипак пошто је њихова главна дужност — рад на кухињи, сокалници обрађују мање земље за господара (обично половину оног што раде меропси: 3 мата а не 6). Из неких повеља видимо да сокалници као слуге дугују понекад и зидарске послове и кирициску службу са коњем. Судија може да пошаље свог сокалника службеним послем (чл. 107 Д. 3.), као игуман — свог отрока.

Многобројни мајстори опет су зависни сељаци чије су главне обавезе не пољопривредни рад, него друге работе (престације) у природи за господара. Из повеља видимо да је подела занимања врло позната по селима у то време. Често се спомињу *рибари* (њихова је дужност да доносе рибу манастиру), *ловци* (читаво „ловачко село“ у повељи г. 1363), *челари* (у оно време мед и восак били су од велике вредности јер замењивали су и шећер и сретства осветлења).

Израдом рубља бавила су се читава села *постелничани* и поједини *шкаци*. Било је и *шаваци* за израду свита и кожуха, и обућара (пангара), клубучара, седлара и уздара по селима. Спомињу се и читава села *ковачи* (Бањска повеља) и *златшари* (пов. 1363 г.) Вероватно је да и називи села као Штитари, Туларни, Стрелари потсећају на старинску израду оружја. Често спомињу се и зидари (*зидци*) који исто држе земљу и раде неке тежачке послове за манастир. Чак и зидарски „протомајстор“ налази се у записном положају према манастиру.

§ 83. Власи и пастири. На Балканском полуострву остала су свуда намећу Словена велика насеља Влаха. Они се издавају као засебан етнички елемент и као засебна социјална група. Као сточари-пастири воде полу-номадски начин живота, прелазећи лети у планине, а зими силазећи у долине. Држава тежи да и ове слободне пастире стегне у њиховој слободи, и да их подреди велепоседницима. Стога у основним манастирским повељима долази и „закон Влахом“ који тачно одређује њихове обавезе и права.

У почетку били су сви Власи непосредни поданици владара, али већ Немања поклања Хиландару два влашка „судства“ и забрањује тим манастирским Власима да „бегују под великог жупана“. Влашки *каџум* или судство није обично село, него сточарско насеље које се креће по планини у широким границима. Овакав катун носи име по своме поглавару — судији (*јудесе*), kneзу или примићуру. Он има право да суди Власима у њиховим ситним споровима, а у важнијим суди игуман.

Дужности Влаха лакше су него Србаља — меропаха и околника. Влах није обавезан да обрађује земље за властелинство, њега не терете данци у новцу и натури. Главна је дужност Влаха — лична служба. Они се деле у војнике и фелаторе. Војници служе војску као лака коњаници, и као помоћни одреди стрелана. На повеље г. 1436 сазнајемо да су Власи у Приморју дужни били војевати на коњу са штитом, мачем и стрелама. Фелатори (рум. *сѣлатор*, од *сѣле* — пут) воде караване коња и теретне стоке према планина, преносе робу својих господара у градове, чак у Дубровник. У рату су они вероватно били комордије. Осим тога Власи су дужни да пасу црквена стада под одговорношћу за губитак у стоци. За тај рад примали су месечину, т. ј. месечно издржавање. Имали су и своју стоку коју су пасли на црквеним планинама и за то давали „травнину“ т. ј. део приплода од стоке, напр. од 50 оваца 2 овце. Због овог лакшег положаја Влаха забрањено је Србину да се ожени код Влаха и да пређе њиховом начину живота. Ако се неки Србин већ приженио код Влаха, треба да се свеже и да се поврати у меропех (Вањска повеља, Од Сп. 96).

Поред Влаха било је и пастира из меропашких кућа који нису имали толико повлашћен положај, него су осим пастирске дужности морали и да ору земљу и да сево косе.

Било је и целих коњушких села и „станичних“ села по жупама (Од Сп. 16а). Станица то су слуге који се брину о владачевом „стану“ т. ј. његовим стварима на путу, дакле једна врста царевих коморџија.

§ 84. Отроци. Осим меропаха, занатлија и Влаха, који су сви више или мање зависни од земљопоседника али имају своју личну слободу, било је и правих робова, пот-

пуно зависних од господара. „Људска чељад“ која се може продати и купити на тргу, позната је из споменика XII—XV века. Српски роб носи обично назив *отрок* (*servus, doulos*), робинја — *раба* (*ancilla*). Црква је утицала на побољшање положаја робља: она често забрањује продају хришћанског робља иноверцима — Јеврејима или муслиманима. Сличну забрану налазимо у чл. 21 Д.З.: страшноом казном — отсецањем руку и језика прети се ономе ко би хришћанина продао у ину веру. Мало доцније, г. 1406 Дубровчани забрањују трговину робљем као нехуману, али и после тога признају право својине на робље и на пр. г. 1423 враћају српском властелину његову одбеглу робинју (Од Сп. 200).

Душанов Законик потврђује право господара на отроке као баштинско право. Отроци и њихова деца остају „у баштину вечну“ господара (чл. 44). С друге стране цар Урош г. 1357 даје властелину земљу „у баштину и у отрокоиме“ (Од Сп. 160), јер је право на отрока најјачи израз за право својине. Отрок нема права да се на свога господара жали цару (чл. 72), док је меропеху ово право зајамчено законом (чл. 139). Ипак српски роб није бесправан, вије ствар свог господара. Напр. његов господар суди му само у мањим споровима, док за важнија кривична дела — њему суди царев судија, и то за убиство, телесну повреду, па и за крађу (чл. 103). Црква је увела обичај да господар пред смрт ослободи своје робље (то може учинити и удовица и син умрлог, чл. 46). Ови ослобођеници могу да се настане у вароши или на господарској земљи као „слободни људи“ (*eleutheri*). Робље је везано за баштину, за имање свог господара и не треба да се од њега отуђи: стога је чак забрањено давање отрока у прђију (чл. 44).

Од великог значаја је постепени прелаз дворског робља у аграрно робље. Господар сматра за рентабилно да својим робовима додели парцелу земље за уживање и да од њих тражи тежачки работе.

Овај процес прелазу робља у зависне сељаци (*la transformation de l'esclavage en servage de la glèbe*) био је проучен од Фистел де Куланжа у Француској за доба Меровинга. Слично видимо и у Немањинској Србији: Иванко Пробиштиновић настанио је своје отроке на купљеној земљи и приложио цркви (Од Сп. 151). Војвода Дмитр населио је својим отроцима читаво село (в. д. 159). Ови отроци, посађени на земљи („посадници“) имају исте дужности што и меропси (чл. 67). Тиме се положај отрока побољшава јер они постају наследно зависни земљорадници, који имају своју кућу и своје газдинство. Али тим самим се положај меропаха погоршава, јер се они у својој зависности од господара изједначају с пређашњим робљем.

§ 85. Сабори у српској држави. Значајна је улога сабора као саветодавног тела у Немањинској Србији. Његово-

је порекло двоструко. С једне имамо стару традицију скупштина читавог наоружаног народа (коју смо видели у Ду-кљи). Стога и у сталешком уређењу на саборе долази властела, као језгро ратничке класе. С друге стране православна црква доноси своју традицију црквених сабора на које се скупљају епископи и игумани: на тим саборима могу учествовати и претставници световне власти. Баш овакве саборе видимо од доба Стефана Немање.

Од времена Стојана Новаковића који је г. 1898 много писао о саборима, утврдило се мишљење да је српски сабор постао независно од византиских утицаја, пошто је Лав Мудри († 911) изрично укинуо сенат и Византија није знала за саборе. Ипак ово мишљење мора да буде исправљено. Заиста после Лава Мудрог не постоји сенат као законодавно тело, али постоји и даље дворски савет („буле“) и скуп виших чиновника („синклит“) као саветодавно тело. Осим тога врло важну улогу у Византији имају црквени сабори „синоди“ на којима се скупљају епископи под председништвом патријарха. Ови сабори одржавају се барем један пут годишње. Тесна веза између црквене и световне власти, између црквених и световних послова води томе да овим црквеним саборима присуствују и цар и виши чиновници, и да они сабори залазе у питања световног права. У последњим вековима византиске царевине (XII—XV) цар поводом сваког крупнијег питања сазива сабор који се састоји из црквене и световне властеле (из синода и синклита). У вези с делимичном феудализацијом Византије у саборе улази и војнички staleж (to stratotikon syntagma).

Напр. кад је цар Алексије Комнен г. 1106 почео борбу против богумила, сазвао је на сабор под председништвом патријарха црквене поглаваре и све сенаторе и војнички ред. После неколико дана овај „свети сабор“ осудио је вође богумила на смртну казну спаљивањем што је и цар одобрио. С овим вреди упоредити први податак о српском сабору г. 1195. Стефан Немања скупља сабор оцет поводом богумилске јереси и позива „свог архијереја Јефтимија и калуђере с игуманима и часне јереје, старце и вељможе своје од мала и до велика“.

После расправљања о јереси српски сабор осуди богумиле на казне отсецањем језика, на протеривање из земље и на конфискацију имовине. Сличан податак имамо о првом сабору у Бугарској. Г. 1211 цар Борид сазива оцет поводом богумила „све архијереје, свештенике и калуђере и све бољаре и мноштво народа“. Цар председавао је сабору у великој цркви. После диспута с богумилима неки су се од њих одрекли своје јереси, а они „који се не покорише православном сабору, предани беху различним казнама и заточењу“.

Податци о првим српским и бугарским саборима тачно се поклапају са сликом византиског сабора XII века. Позво-

дом црквених питања владар сазива не само црквени синод него и своје великаше, да изрекне световне казне против јеретика. Активну улогу игра владар.

И сабор поводом силаска Немањиног с престола има сличан карактер. Владар сазвао је своје синове, архијереје, кнежеве и војводе: Немања је сам донео одлуку о абдикацији, сам је изабрао сина и посадио на престо, а сабор је само саслушао одлуку. У XIII веку сабори се најчешће споминују поводом избора архијереја и крунисања владара: њихова је улога доста пасивна, они имају да повећају свечаност поводом тих чинова.

Не можемо тачно спровести разлику између црквеног и државног сабора, јер она није ни постојала у то време. На сабору који бира архијепископа присуствује властела; али и сабор који има световни значај, као напр. законодавни сабор г. 1349 назива се у наслову законика „православни сабор“ а у повељи „свети и часни сабор“. На свима саборима прво место заузима архијепископ (доцијне патријарх); епископи и игумани имају одређена места „за столом“; понекад спомињу се и калуђери, тек после њих властела (велика и мала). Између властеле прво место заузимају дворски достојанственици: „казнаци, теучије, војводе, слуге и ставилци“ (Дечанска повеља 1330 г.). Немамо података да би претставници гредова учествовали на саборима. Сваки од чланова тих повлашћених staleжа могао је доћи по својој праву: нема ни изборног начела, ни одређеног кворума. Учешће сабора у XIV веку је искључено. Чувени чл. 69 Д. З. забрањује себрима свако скупљање на на саборе између себе, а камо ли долазак на државне саборе.

„Српски сабор“ није ограничавао власт владарца, имао је да саслуша његове одлуке или да му даје савете. Ипак у вези с јачањем властеоског staleжа појачава се и његов значај, нарочито у првој половини XIV века.

У компетенцију сабора улазе ова питања: 1. избор архијепископа (и доцијне патријарха), 2. борба против јереси, 3. крунисање владара, 4. суделовање на погребу владара (Теодосије, 165) и архијепископа, 5. на сабору владар издаје и потврђује повеље манастирима, 6. на сабору владар објављује о рату и миру и 7. на сабору издају се опште обавезни закони. У доба Душанова видимо да је 8. цар на сабору расправљао парнице због црквених посела и 9. извршио генералну потврду ранијих хрисовуља цркви, властели и грађанима. Ипак многе су ствари решиване и без сабора (јер нема формалног ограничења владара, и сазив сабора, у многоме зависи од реалног односа снага између владара и staleжа).

Највише имамо података о саборима за време Душановог (Ст. Новаковић набраја њих 10, али вероватно било је њих и више). Стварна снага staleжа је порасла, нарочито вла-

стеоског који је својом побуном довео Душана на престо. Стога сабор игра активнију ulogu и владар мора да се с њим саветује. Позната је чињеница да су још за време Милутина г. 1316 избиле распре поводом избора архиепископа и да су се састали три сабора док није победила властела и спровела избор Никодима, што сведочи да је сабор надвладао краља у том питању. И законодавни сабор г. 1349 вероватно није се ограничио пасивном улогом: да само саслуша и одобри готов пројект законика предложен од царског логофета. Можемо тврдити да су чланови сабора томе пројекту додавали своје предлоге и измене. То се види из стилизације многих чланова првог дела Д. З. Док у једним члановима говори се доследно „царство ми“, у другим стоји израз „господин цар“. Мислимо да први субјективни облик означава одредбе предложене од цара, док други — одредбе донете на тражење сталежа: у њима баш долазе изрази: „да није вољан господин цар“ чл. 43, 45, „да му цар не узме“ чл. 48.

После Душана имамо врло мало података о саборима. У априлу 1357 г. састао се сабор на којем је цар Урош (вероватно поводом крунисања) потврдио Законик, уговор с Дубровником и пређашње повеље. Затим српски патријарси спомињу „саборе велике цркве“ поводом издавања повеља (г. 1379, 1382, 1388): изгледа да су то чисто црквени сабори који су се напоскон одвојили од државних. За време деспотовине сабор се редко спомиње и као да је изгубио свој значај у вези с јачањем власти деспота Стефана.

§ 86. Управа и суд у средњовековној Србији. Као управне власти у XII веку јављају се, слично као у Дукљи, *жуђани* који су вероватно властела из исте жупе, *саишници* као управници мањих подручја, и *казначи* као скупљачи пореза. За време краља Милутина спомињу се по градовима заповедници с новим грчким именима: *кефалије* као претставници војне и управне власти, нарочито у пограничним градовима као Скопље и Скадар, *свасити* у другим градовима, и *џрасџори* као финансијски чиновници. Ипак још у Душаново време спомињу се упоредо „кефалије и жуђани“, чак „жуђани који врше дужност кефалија“ (Ватопедска грчка повеља 1346 г. ПП. бр. 11).

Кефалија имао је свој доходак од пореза и глоба који скупљао по жуђи и осим тога повластицу да од грађана купује намирнице у пола цене (чл. 63 Д. З.). У Византији су кефалије постављани за извесан рок, они су управљали и судили као чиновници постављени од владара; вероватно исто је било и у Србији.

Али у Душаново доба видимо и други начин управе: поједини великаши добијају читаве жупе „у државу“. Ту су они вршили све јавноправне функције, скупљали војску,

управљали и судили. Пошто су они овакве жупе добијали доживотно („до века“ Оп. Сп. 160), сматрали су жупу као својину. И сам цар приближава се овом гледишту: Законик изрично каже да цар „записује у баштину села и жупу“ (чл. 134); властелин који добије жупу и град има да плати приставу „издаву“ исто као за предају права својине на село или млин (чл. 108).

Душанов Законик хтео би да спроведе византиско схватање о подређеним властима, одговорним пред владаром. Напр. чл. 57 прописује да се „држава“ може одузети од властелина који учини зло сељацима кад се служи правом приселнице; чл. 142 опет наглашава да ће цар одузети „државу“ оној властели којој су дате земље и градови, ако су опленили села и људе, угрожава њима још и обавезом плаћања штете и личним казнама. Цар тежи да сачува своје право надзора за функцијама великаша којима је дао жупе у „државу“. Вероватно је Душан успео у томе за свог живота. Али после његове смрти систем давања жупа и градова у „баштину“ (као у Хрватској и у Босни) довео је до кобних резултата. Жупа предата великашу, изгледа као његова својина — цар му је уступно сва јавна права и великаш јавља се према поданицима као свемоћни господар. Ово је почетак феудализације, која је довела после смрти Душанове државу до распада.

Великаши осећају се као феудални господари који су су везани за цара Уроша само давањем заклетвом верности. Деспот Оливер кује свој новац и издаје повеље, деспот Угљеша говори о „царству ми“ у својим хрисовуљама, краљ Вукашин у јануару 1366 пише повељу као „краљ земље Српске и всем Грком и Поморју“ не спомињући свог сизерена цара Уроша. Он има своју властелу и властеличине, своје кефалије и војводе (Од. Сп. 167). Исто раде Тома Прељубовић, Дејановићи, Балшићи. Деспот Јован Комнен у Авлони самостално издаје повеље још г. 1350, за живота Душанова. У томе стварању јерархије повлашћених великаша, који доживотно и чак наследно врше све јавноправне функције на добивеном земљишту, видимо процес феудализације који је тешко било зауставити византиским схватањем о архонтима као привременим и одговорним носиоцима власти.

Ипак је после Косова деспот Стефан успео да уједини велики део земље и да стегне властелу. Под утицајем Турака појачава се власт владара. Султан Бајазид саветовао је младом деспоту да потисне силну властелу и да одговорна звања поверава зависним од њега људима, племићима или сиромасима којих је лично спремно и васпитао. И заиста за време деспота нема више давања жупа у баштину; чак само име „жупа“ ишчезава у вези с неком, ближе непознатом реформом. Сад су „власти“ (области) даване на упра-

ву (вероватно привремену) војводама и кефалијама: спомињу се војводе у Смедереву, у Бару, у Сребрници и кефалије у другим градовима. Само понегде остају наследни господари области, као Несар Угљеша (син севастократора Вратка) у врањској области до г. 1423, и Валишићи и Прнојевићи у Зети.

Суд није био у XIII веку одвојен од администрације, него су га вршили исти локални органи власти: жупан, кнез, севаст. Из новоосвојених византиских области долази појам о судијама као засебним органима. У Скопској повели г. 1300 наводе се „судија градски и судија жупски“. Ипак и после тога видимо да и г. 1330 у Скопљу врши суд кефалија. У уговору краља Милутина с Дубровником спомиње се „судија српски“ и дубровачки. Изгледа да се Милутин побринуо са уређење судова: установа поротног суда назива се изрично „закон светог краља“ (чл. 152).

Душанов Законик много се брине о судском уређењу. Цар Душан спровео је замашну реформу: поставио је судије по целој земљи, свакоме је одредио област по којој судија има да путује да буде ближи сиромасима (чл. 179). Дао је судијама и потпуну независност у суђењу (чл. 172), тежи да подигне њихов углед према властели. Ове судије имају да суде припадницима оних сталежа који су директно потчињени државној власти, а то су пре свега властела за које не постоји засебан сталешки суд. Затим судије суде сељацима властeosких имања за „цареве дугове“ — убиство, телесне повреде, парнице око земље. У њихову надлежност спадају све парнице о разбојницима и познатим лоповима „татима“ па и тужбе мeroпaxa против својих господара.

Али упоредо с редовним судијама остаје и даље широки круг засебних судова. На црквеним имањима све парнице расправља патримонijални црквени суд. У суженом обиму служи се и властела правом да суди својим подложницима. Поморски и саски градови имају своју аутономну јустивију. Грчким градовима зајамчено је да се суде пред црквеним клиром и „вједалци градским“ (чл. 176). Кефалије су сачували извесна права суђења, напр. на кефалију врши се признав од игуманова суда (Хиланд. 1355. ЗСп. 432). Напокон остаје увек на снази старо схватање да владар може лично да пресуди сваку значајну парницу. Иако чл. 175 забрањује да се странке позивају на царев двор „мимо област судија“, ипак знамо да је цар Душан лично судио парнице поводом гусе и манастирског поседа. Иначе је владар врховна судска инстанција: њему се обраћају сами судови да реферишу извесне парнице и да од њега траже решење („релација“, чл. 78, 105 и 181). Према византиском праву, цар може да „посуди“ сваку донету пресуду, као апелациона инстанција. Уз владара спомиње се и „дворски судија“ који га је у томе својству заменивао (чл. 175).

У српском суђењу велики значај има порота уведена још од краља Милутина и прецизирана у чл. 151—154 Д. З. Порота води порекло од старих „ротника“ — клетвеника (conjuratores), који својом једногласном заклетвом потврђују исказ једне странке. Српска порота састоји се од 24, 12 и 6 поротника, којих доводе обе странке у једнаком броју. Они се свечано закуну пред судијом и решавају питање *већином гласова*. Они ипак не сачињавају суд (Gerichtsjury), него доказно средство од пресудног значаја за судију (Beweisjury). У парницама око земље порота фунгира често пред кефалијом или пред приставом, без судије (Од. Сп. 214—215).

§ 87. Друго бугарско царство. Средњевековној Србији било је најближе по своме уређењу друго бугарско царство, које је трајало од г. 1186 до г. 1393, до пада под Турке. Приказаћемо укратко правне односе у овој држави, о којима се сачувало врло мало података.

Друга бугарска држава није била хомогена, него је имала велику примесу туђих елемената. У самом устанку браће Асеноваца велику су улогу играли Власи, чак је титула првих Асеноваца била rex Bulgarorum et Blachorum. Затим велики значај има имиграција ратоборних и дивљих Кумана којима је припадао цар Ђорђе Тертер крајем XIII века. По градовима било је увек много Грка па и западних трговаца. Ова хетерогеност морала је да утиче и на несрећност правних прилика и на нестабилност државе. Највећи њен полет био је за време Јована Асена II који је освојио већи део Балкана, успоставио г. 1234 патријаршију у Трнову а сам се потписивао гордом титулом: цар Бугара и Грка. После њега је држава много ослабила, али царска титула остаје, и дворски живот врши се према царемонијама цариградског двора: звучне титуле деспота, севастократора, логофета, великог примикира, протосеваста уобичајене су и на бугарском двору. Византиски двоглави орао јавља се на бугарским новцима већ крајем XIII века. Доста сретна владавина Душанова шурака, цара Јована Александра (1331—1366) обележена је развојем књижевности, радом који се састоји у преводима византиских зборника. У тим књижевним радовима цар Александар велича се као „постављен од Бога“, као „велики цар“, као „самодржац Бугара и Грка“, као такмац великог Константина и Александра Македонског. У преводу Манасијине историске хронике речи о томе да је Нови Рим (Цариград) заменио Стари Рим, примењене су од преводиоца на Бугарску и цар Манојло Комнен замењен је у похвали „светлим царом Александром“. Ове претеране похвале нису никако одговарале стварном положају Бугарске у то доба, али оне показују колики је био утицај византиских државних идеала у дворским и књижевним круговима.

Није нам тачно познато који су закони били на снази

у томе царству. Једино знамо да је Светосавски Номоканон био примљен и у Бугарској, јер је г. 1262 бугарски деспот Јаков Светислав послао његов примерак у Русију. У овај Номоканон улази читав Прохирон и врло је вероватно да је тај византиски законик, познат још првом бугарском царству, остао на снази после дуге периоде грчке владавине.

У Бугарској морао је утицај византиског права да буде још јачи него у Србији, због ближег географског положаја и јачих политичких веза. Властарева Синтагма позната је у једном рукопису бугарске рецензије г. 1370-х, у потпуном облику. Закони грчких царева били су признавани де јуре у Бугарској, али немамо података о законодавном раду бугарских царева.

Једва нам је познат рад бугарских сабора. Као и у Византији, прву реч на тим саборима води више свештенство поред цара и властеле. Као и у Византији, испред световних потреба стоје црквена питања: борба против јереси, неприкосновеност манастирских посела, и дуге дебате о догматичким питањима. Таква је (већ споменут у § 85) сабор за време цара Борида г. 1211 против богумила, и сабор г. 1234 који је успоставио патријаршију; затим сабор г. 1350 који је богумиле кажњавао жигосањем по образу, и сабор г. 1355 (?) који је ограничио права Јевреја. Знамо да су саборске одредбе биле одобраване од свих чланова и потписиване од цара, али ниједна није сачувана.

Једини споменици бугарског права то су малобројне повеље, њих има једва дванаест: 6 повеља манастирских и 6 аката међународног карактера.

Манастирске повеље издате су: 1) од цара Јована Асена II г. 1230 манастиру Ватопеду, 2) од цара Константина Тиха 1258 (?) ман. св. Ђорђа на Серави код Скопља, 3) од цара Јована Александра г. 1342 ман. Зографу и 4) од истог ман. св. Николе Мрачког или Ореховског г. 1347, 5) од цара Јована Шишмана г. 1378 ман. Рилском и 6) од истог цара ман. Витошком. Ове повеље су најзначајније за проучавање историје бугарског права. Као и српске повеље, оне пружају доста података о државној администрацији, о поступку и о сталешком уређењу, ипак не садрже овакве исцрпне аграрне прописе као велике српске повеље. Иначе потпуно личе и по спољашњем облику и по садржини на српске повеље и показују да је друштвено уређење било готово исто. Многи су правни изрази сасвим једнаки са српским, има ипак и случајева где је бугарска терминологија још била византиској, напр. сељаци у Бугарској деле се на „парике, техинтаре и отроке“; први израз одговара српским меропсима, други — занатлијама, а трећи означава робље. У администрацији спомине се више грчких назива него у српским повељама: кефалија, севаст, алагатор, прахтор, геракар, премнур. Називи глоба и данака слични су српским, али карак-

теристично је што напр. глоба за убиство носи назив „фун“ (од грчког фονос) док се словенски назив изгубио.

Међународно-правни споменици тичу се односа с Дубровником (повеља цара Јована Асена II г. 1231 и уговор г. 1253), с Млетцима (повеља и писмо цара Јована Александра г. 1352), с градом Брашовом у Ердељу (повеља цара Јована Срацимира г. 1369) и са Ђеновом (уговор деспота Иванка Добротића г. 1387). Опет је садржина тих повеља и трговачких уговора слична српским.

Уопште сличност између бугарског и српског права у оно доба толика је да се садашњи бугарски научници обично нашироко служе одредбама Душанова Законика да потпуно празвине историје свог права. Ипак не можемо потпуно прихватити ову методу. Можемо мислити да су се многе стране живота управљале по одредбама обичајног права, далеког од грчких а можда и од српских схватања. Вероватно је са су неке норме бугарског обичајног права добиле писани облик, али пошто нису сачувани никакви правни зборници и ниједан судски акт ни приватно-правни документ, немогуће је да тачно одредимо улогу обичајног права у Бугарској. А они подаци које смо могли навести, показују да је византиско право кроз векове вршило свој снажни утицај у области црквеног права, у приватном и у јавном праву па и у руководећим идеалима тог доба.

Пропаст бугарског царства г. 1393 отвара нову епоху — готово 500 година робовања под Турцима. То је време великог назатка, време примитивизације свих друштвених односа. Византиски утицаји потиснути су у позадину. На прво место ступа сад обичајно право које живи у простом народу и на коме се осећа све већи утицај турских државних и аграрних институција.

Пропаст Цариграда г. 1453 још је ослабила значај византиске културе. Ипак је византиско право остало да врши свој утицај под окриљем цркве. Православна црква имала је под Турцима доста велике повластице, напр. искључиво право кажњавања за преступе против вере, суђења у брачним парницима, имала је важну повластицу да буде изабрани суд у грађанским споровима. Православна црква чува и даље интегритет византиских црквених и световних закона скупљених у Номоканон. Познати су примерци бугарске рецензије Номоканона и Властарева Синтагме из XV века.

§ 88. Друштвено уређење Босне. Средњовековна Босна одликује се неким специфичним цртама свог друштвеног уређења, и то јаким развитком феудалних односа. Власт владара много је слабија него у Србији: дуго време он носи само титулу бана и обично је изабран угарске круне. Г. 1377 бан Терто крунише се у Милешеву за „краља Србљем и Босни и Приморју“: после смрти цара Уроша полагао је

право на његово наследство као „трећи братучед“ његов. Доцније г. 1390, придобивши Приморску Хрватску, уноси у титулу и наслов „Хрватске и Далмације“. У титули босанских владара спомињу се и засебне земље: Хумска, Доњи Крајеви, Усора, Соли, Подриње, Западне Стране, вероватно јер су уживале доста велику аутономију. Владаочева власт ограничена је великим утицајем властеле из наведених крајева који су на двору бава или краља сачињавали стални савет и потврђивали заклетвом његове одредбе. Понекад спомиње се и „станак све земље Босне“ или „збор“ на који се вероватно скупљало цело племство. И оно је подељено у владству и властеличине. Нарочити значај имају вељможе, бојари (*magnati, barones*). То су претставници најјачих родова који носе различите титуле: војвода, жупана и кнезова. Појединим великашима владар уступа читаве жупе с тврдим градовима у својину. Тако је г. 1287 бан Пријезда дао целу жупу Земуник са свима селима и људима (*cum villis et universis populis*) у наследну својину своје зету да тај владом с истим правима каква ужива сам бан. Г. 1323 бан Стефан даје кнезу Вукосаву Хрватинићу две жупе с градовима Кључем и Котором „у дедину“. Кнез има право на све приходе који су припадали бану, он ће постављати своје „владаоце“ (чиновнике), дакле ужива потпун имунитет. Наследство прелази не само на директне потомке, него ако кнез оставе без деча, може га дати коме хоће. Ова велика права дата су му под јединим условом војне службе „да служи господину оружјем како може најбоље“ (Од. Сп. 105). Ово подељивање баштине има чисто феудално обележје, јер је условљено обостраном заклетвом. Вазал заклиње се на веру службу, а сизерен — бан даје веру истом кнезу „пред великим дедом и всом црквом и Босном“ да неће му учинити никакво зло ни слушати клевете на њега. Једино у случају невере може му одузети имање. Али кнез може да се оправда „пред добрими мужевима“ (Од. Сп. 107).

Читав низ повеља приказује нама како се градови, жупе и села додељују „у држање, у баштину, у племенито“ моћној властели са свима јавним правима и дохоцима. Увек је једини услов верна служба, витешка служба на коњу „са штитом и судицом“. Увек се владар свечано закупе са 12 претставника најјачих родова да ће чувати веру своје вазалу. Ако је онај оптужен за неверу „за што би вредно било племенитом главу одсићи“, не може бити кажњен док га не огледа Босна, „његова дружина племенити људи“ или „црква босанска и властела босанска“. Сталешки суд пред припадницима свог сталежа — типична је црта босанског феудалног уређења.

Још је једна чисто феудална црта — јерархија вазалитета. Босански владар (који је обично угарски вазал) има под собом неколико истакнутих великаша од којих сваки

заповеда својој властели која му опет верно служи, напр. кнез Павле Раденовић има моћног вазала Влатка Влађевића, а војвода Миогош верно служи томе господину Влатку Влађевићу и чак је смерно сахрањен „код ногу“ његових. Мања властела не служи владара, него има да „вирно служи господина“ — свог непосредног сизерева: кнеза, жупана или војводу. Овај типични феудализам развио се у Босни сасвим самостално и био је главни узрок њене слабости. Као што је познато, нарочито у XV веку многе војводе воде борбу против крајева и постају сасвим самостални, као Хрвоје, Сандаљ, Стефан Косача и др. Сматрајући делове државе као своју потпуну својину, они је лако продају као што су напр. учинили Сандаљ и Радослав Павловић, продавши Дубровнику богато Конавље с градовима, селима и сељацима.

Као други узрок слабости Босне истиче се верска борба. За државну веру сматра се обично богумилска „црква босанска“, потчињена великом „деду“, с јерархијом „стараца и госта“. Она није признавала манастире и стога Босна није знала за манастирски веленосед, али утицај других цркава био је велик и владари бивали су принуђени да се потчине православној или католичкој цркви. Тако се Твртко крунисао у Милешеву а последњи владари све су више признавали власт католичке цркве.

Готово ништа не знамо о положају сељака у Босни: изгледа да је било доста слободних људи који су седели на „својим дединама“ али сисмињу се узгред и зависни кметови и катунци Влаха. У Конављима уступљеним Дубровнику, видимо сличну потчињеност сељака као и у Србији: вероватно је да су Дубровчани задржали оне меропашке односе који су владали и раније. Из одредбе која гласи: „ни сам бан не може пријети човека“ са баштине кнеза Влатка, изгледа да су сељаци били исто везани за земљу као и у Србији (Од. Сп. 154).

Ропство било је широм познато у Босни. Дубровчани су из те земље извозили највише робља, нарочито богумилског, јеретичког: најважнији трг био је на ушћу Неретве. Босански краљ Стефан Остоја протествовао је г. 1400 у Дубровнику против те трговине. Онда је република забранила „куповати и продавати чељад“ и прогласила да нико не сме трговати „људским месом“. Ипак нове забране (г. 1413, 1416) показују да се ова одредба није строго слушала. Па и сама босанска властела није се тога придржавала. Напр. цариник војводе Стефана Косаче продао је г. 1436 по војводином налогу млетачком кнезу у Котору две младе босанке јеретичког порекла, али крштене у католичку веру (Од. Сп. 203).

§ 89. Споменници босанског права. За босанско право расположемо доста једностраном грађом. Нису сачувани ни

законици, ни правни зборници, ни судска акта, ни приватно-правна (осим 3 тестамента — госта Радина, херцега Стефана и једног великаша писан већ у емиграцији у Млецима). Нема ни манастирских повеља али постоји читав низ докумената међународно-правног карактера. Њих има око 60. Од тога имамо 30 међународних уговора: 2—с Млецима г. 1423, 1—с краљем Напуљским г. 1444, сви су остали закључени с Дубровником и ређају се од г. 1189, од чувеног уговора Кулина бана до саме пропасти Босне, јер је сваки нови владар закључивао нови уговор да потврди старе трговачке односе, а понекад издавао је и неколико уговорних повеља. Те су повеље од значаја, оне приказују политичко уређење Босне и поједине правне односе. Значајне су у томе погледу повеље бана Матије Нинослава г. 1234, 1240 и 1249 у којима он уређује судске односе између Дубровчана и Срба, т. ј. Бошњана. Према општем начелу *actos sequitur forum* геј, прописано је: ако Србин тужи Влаха (т. ј. Дубровчанина), парницу расправља дубровачки кнез; „ако верује Влах Србљина, да се при пред баном“ (Од. Сп. 31 и 35).

Из ових уговора видимо да је судски поступак доста примитиван: нигде се не спомињу сталне судије, него се наводи суд самог бана и његових „владалаца“. Као судски доказ спомиње се свечана заклетва самошесто (са 5 поротника од истог племена). У случају татбе и гусе одређена је старинска глоба од 6 волова. За убиство плаћа се 500 перпера као у односима с српским владарима.

Осим тога у Дубровачкој архиви сачувано је до 30 писама која су босански владари писали Дубровнику поводом појединих трговачких и правних питања као напр. поводом трговине робљем.

Друга, врло значајна врста споменика то су повеље даване *властелин*, сачуване по приватним архивама; оне се свде на два типа — даровне и веровне (давање баштина и давање вере). Ове повеље најбоље нам приказују феудалне односе које смо већ разгледали. Писане су обично српски, али се разликују од рашких повеља тиме што ретко имају аренгу, обично почињу од кратке инвокације: „за име Оца и Сина и Светога Духа“ и од интитулације владара. У нарацији сликовито се приказују заслуге и подвизи дотичног властелина (као и у угарским повељима). У диспозицији наводе се имања и понекад њихове границе, али нема никаквих података о сељацима. Санкција је обично духовна — клетвом Бога, апостола и светаца. Босанске повеље одликују се тиме што се у њима доследно наводе *сведоци*: то су властела од различитих области који сачињавају владаочев савет а понекад полаже заклетву с њим заједно. На крају јављају се и два властелина као пристави: један од двора, а други од владања (од земље).

Нарочити значај за историју босанског права имају гробни натписи на стећцима. У њима се истиче да је властелин сахрањен на земљи племенитој, на својој баштини, да је верно служио свог господара и т. д. (Од. Сп. 189).

Једини споменик законског обележја, иако доста сумњив, то су закључци сабора у Коњицу г. 1446. Сачуван у тексту XVII века, везан је за рад фалсификатора Владимировића (Prudentius Narentinus) који је хтео да истакне што више старину своје породице¹). У тим саборским закључцима наведени су као сведоци католички епископ Владимировић, српски патријарх и неколико митрополита, што је немогуће. Због тога Иларион Руварац потпуно одбацује тај споменик, али можемо сматрати (као Рачки) да је компилатор, измисливши сведоке, ипак имао при руци неке истините старе одредбе.

И заиста садржина тих 8 тачака одговара приликама оног доба и не би била измишљена три века доцније. Тачка 1 вели: да се забрани зидање нових јеретичких храмова и оправка старих. Тачка трећа гласи: „ако неко убије мачем другог човека, има да се преда краљевом суду, да се бани у тамницу а све његово имање биће подељено у два дела — један иде краљевој благајни, — а други синовима или рођацима убијеног.“ Ова одредба о подели убичине имовине између владе и породице убијеног сасвим је у духу старог словенског права (као у Руској Правди).

Тачка 6 вели: „они који врше прељубу и блуд с рођацима, века буду кажњени смртном казном“, а § 7: „сви издајници градова и својих господара да буду кажњени као неверници“ т. ј. смртном казном. Исто да се кажњавају и они који кују лажан новац. Овакве и друге одредбе могле су заиста да буду донете онда кад је нови краљ Степан Томаш с помоћу папинског легата хтео да уреди државу у католичком духу и вероватно на стварањем сабору донео неколико одлука о најважнијим кривично-правним питањима. Иначе се Босна у свему управљала по обичајном праву.

§ 90. Статути далматинских градова. Почев од XIII века по далматинским градовима пролази снажан талас кодификације. Сваки већи и мањи град ствара свој статут, писан латинским језиком, јер су ти градови били под утицајем латинске културе па и својих романских или романзиованих становника. Ипак и у оно време кад су се статути стварали, већина је становништва била југословенска. Та већина утицала је на правну традицију, из које су настали

¹) Крајем XVI и током XVII века у Далмацији више се читав низ лажних босанских повеља, фалсификованих од породица Охмуљанца, Мршанића, Владимировића, Медина и др. који су хтели да пред Талијанима и Шпанцима изгласују своје старо господство.

статути. Стога су они сложени: у њима има доста романских елемената; има и доста одредаба директно узетих из уређења талијанских градова, нарочито Млетака. Све су оне вределе, благодарећи правном конзерватизму Далмације, до самог почетка XIX века.

Постанак кодификације везан је за развитак правних студија у Италији. У другој половини XII века постају статути Фиренце, Пистоје, Болоње, нешто доцније и Млетака где је г. 1198 постао кривични законик дужда Мастропијера „*Liber promissionis maleficii*“. За време дужда Јакоба Трипола г. 1232 дефинитивно је кодификован Млетачки Статут у 6 књига, од којих се прва бави судским уређењем и поступком, све следеће грађанским правом, а последња — кривичним. Под утицајем Млетака постају и далматински статути. Први податак о кодификацији имамо из Дубровника где се спомиње да је неки статут о кривичним делима постао за време кнеза Јована Трипола који је дошао у Дубровник г. 1237. Дуждов нећак Триполо почео је од кодификације кривичног права баш као у Млетцима. Заиста дубровачке кривично-правне одредбе много личе на млетачке; нешто доцније биле су пренете и на Корчулу где је први статут постао за време млетачког кнеза Марсилија Ђорђија г. 1265.¹⁾

Истовремено око г. 1240 почео је законодавни рад и у Сплиту. Иако је Сплит признавао власт угарско-хрватског краља, ипак је подржавао тесне културне везе с Италијом и позивао кнезове са друге обале Јадрана. Кнез сплитски Гарган, родом из Анконе, започео је кодификацију. Према речима архиђакона Томе, „наредно је да се сви стари обичаји упишу у књигу која се називала „капитуларије“, томе је додао многе нове уредбе које су њему изгледале потребне за јавне и приватне послове, за решавања парница, за кажњавање злочина и за праведно делење правде свима“. Овај првобитни Сплитски статут није сачуван; постоји његова прерада из г. 1312, учињена за време градског поглавара Персвала, ученог доктора права из Италије.

Дубровачки статут био је коначно редигован г. 1272 за време млетачког кнеза Марка Јустинијанија. Он сам каже у предговору да је нашао „Дубровачке статуте у развојно време издате у многим књижицама растурене, између себе понекад противуречне, у нечем и сувишне, у нечем доста погрешне“. Његов рад био је у главном кодификаторски: скупо је и распоредио готову и разбацану правну грађу, створену вековима. Овај статут обухватао је 7 књига које садрже: I — Одредбе о власти и о приходима кнеза, архијепископскога и чиновника, II — текстове заклетве кнеза, судија и многобројних чиновника кад ступају на дужност, III — одредбе о судском уређењу и поступку, IV — о миразу (принципи) и имовинским породичним односима, V — о службе-

¹⁾ Истичан је датум 1214, који се обично наводи за статут Корчуле.

ностима и другим приватно-правним односима, VI — о кривичном праву и VII — о поморском и трговачком праву.

На томе опсежном законнику (до 300 параграфа) није се зауставио законодавни рад. Истовремено г. 1277 створен је и царински законик „*Liber Statutorum Doanae*“ а следећих година VIII књига Статута која у главном говори о судијама и судском поступку (99 глава). Исте год. 1277 долази у Дубровник први школовани нотар, магистар Томазивус де Савере који је оделио нотарске послове од послова општинског канцелара и завео засебне канцеларске књиге за све гране судских и бележничких послова¹⁾.

Од оног доба општински канцелар бележи све закључке Великог и Малог Вијећа. Почев од г. 1306 они се уносе у нову законску књигу под насловом: „Књига Реформација“ (*Liber Omnium Reformationum*) узаконјену г. 1335. После тога эта књига била је још попуњавана свима новим „реформацијама“ законског карактера, она садржи у главном административне и полициске одредбе које до ситница регулишу јавни и приватни живот. Затим јавља се нови хронолошки зборник доцнијих реформација: „Зелена Књига“ (*Liber Viridis*), а почев од г. 1460 нови зборник „Жута Књига“ (*Liber Croceus*)²⁾.

На сличан начин развијало се законодавство у осталим далматинским градовима. Свуда имамо систематски rasppeђен *Statutum*, постао крајем XIII или током XIV века, и затим једну или неколико *Књига Реформација* у које су уписиване хронолошким редом доцније законске одредбе градског вијећа. Сачувани су статути и реформације: Дубровника, Сплита, Задра, Шибеника, Трогира, Скрадина, Севља, Котора, Будве и отока: Цреса, Крка, Пага, Раба, Брача, Хвара и Корчуле.

§ 91. Државно уређење Дубровника. Стварање статута у далматинским градовима стоји у вези с дефинитивним уређењем њихове градске аутономије која остаје готово непромењена до последњих година XVIII века. За пример можемо узети најбоље познато уређење Дубровника. Од г. 1215 до 1358 признавао је Дубровник врховну власт Млетака. Онда је власт, као и у Млетцима, дефинитивно прешла у руке трговачке аристократије — богатих породица поморских трговаца које су већ навикле да сва чиновничка места буду

¹⁾ Увео је засебне свеске за рочишта (*inductae*), за пријаве о кривичним делима (*lamenta et maleficia*), за ислазе сведока (*testificationes*), за пресуде (*sententiae*), завештања (*testamenta*), задуживања (*debita*), продаје некретнина (*possessiones venditae*). Све су ове књиге, почев од године 1277, сачуване у Дубровачкој архиви.

²⁾ *Liber Statutorum Ragusii* штампан је од В. Богвића и К. Јуречка г. 1904 у издању Југословенске Академије, *Liber Omnium Reformationum* — од А. Соловјева г. 1936 у издању Српске Кр. Академије.

у њиховим рукама. Крајем XIII века спомиње се још понекад учешће народа у доношењу закона. Тако је био потврђен Статут г. 1272, и чак г. 1323 једна важна одредба примљена је по одобрењу народа скупљеног на тргу на звање звона по старом обичају (*eum laudo populi more solito congregate*), али тај обичај престаје.

Цела је законодавна власт усредсређена у тако зв. *Великом Вијећу* у које улазе само чланови тачно одређених „властеоских“ породица уписаних као и у Млетцима, у „Златну Књигу“. Број тих породица строго је затворен од краја XIII века и само се смањује током векова, али су поједине породице често многобројне: напр. средином XV века било је 23 властеоских породица које укупно обухватају 1100 душа. Од тог броја сви мушкарци од 18 године улазе у Велико Вијеће, у којем има дакле до 300 чланова. Оно се састаје један пут месечно да бира кнеза и чиновнике, јер је оно изборно тело за све државне службенике. Избори се врше тајно — бацањем лоптица (балота) у кутију са два одељења. Великом Вијећу припадају права суверенитета: оно одлучује у рату и миру, оно има право помиловања прогнаних и осуђених на смрт. Оно склапа државне зајмове и располаже државним добрима, установљава нове порезе и издаје законске одредбе.

Кнез имао је доста велику власт у млетачко доба кад се мењао сваке треће године, био је заповедник војске и вршио судску власт заједно са пет судија вишег суда. Али после г. 1358 кад су Дубровчани почели да бирају кнеза из своје средине, смањили су због суревности његову власт и почели да га бирају само за месец дана. Иста личност није могла да буде изабрана поново за кнеза пре истека 2 године. Док је у Млечима дужд био биран доживотно и често вршио снажан утицај на државу, у Дубровнику је кнез постао чисто репрезентативна фигура. Он је председавао Вијећу, чувао државне печате и кључеве од града и налазио је из двора само за време строго одређених церемонија.

Управна и судска власт у главnome је рукама *Малог Вијећа*. Оно се састоји од кнеза, 5 судија и 6 вијећника. У млетачко доба оно је бирало све чиновнике, што је доцније пренето у компетенцију Великог Вијећа. Оно прима стране посланике, брине се за управу и трговачку полицију, издаје различите одредбе. До половине XV века оно је судило грађанске и кривичне парнице као прва инстанција. Састаје се сваког дана.

Од почетка XIV века у Дубровнику јавља се *Сенат* (Вијеће Умољених, *consilium Rogatorum*). У њега спадају сви чланови Малог Вијећа, чувари правде, кривичне и грађанске судије и нарочито бирани сенатори. Чланови Сената могу бити бирани поново и после свог годишњег службо-

вања. У почетку било је њих 21, али тај је број постепено повећаван: до 61 — крајем XV века. Управна власт све више скупља се у рукама Сената. Он шаље посланства и даје њима упутства, ратификује међународне уговоре, израђује законске текстове, врши надзор над свима чиновницима. Предлаже кандидате за епископе. Скупља се један или два пута недељно.

Границе надлежности између та три тела нису тачно обележене. Ипак није било трзавица јер су иста лица улазила у сва три колегија и јер је постојало морално јединство. У Дубровнику постојала је озбиљна брига о томе да све стране живота буду испрсно нормиране тачним законима и да интереси појединаца буду потчињени задатцима државе. Истина, само властела имају право да управљају републиком, али ово је не само право него и дужност њихова. Од 18 године живота сваки властелин мора да врши јавне функције и чиновничку службу, почев од писара на трговачком броду или надзорника државног магацина. Он мора да води књиговодство, строго контролисано: државно-рачуноводство било је у Дубровнику на завидној висини. Властелин нема права да одбије службу, често бесплатну — кажњава се ако је напусти. Строге казне за прекорачење или невршење дужности прописани су за сваког чиновника, чак и за кнеза. Од свакога тражи се правичност, пожртваност и тачност у раду. Стога је дубровачка властела могла да одржи своју дугу владавину без унутрашњих потреса, без сваких протеста од стране пучанства које је уживало сва грађанска права и није тражило учешће у државним пословима.

Дубровачка властела тежила је да прошири границе своје општине. Успела је да за новац добије читаве територије од српских и босанских владара: најпре Стоњски Рт, затим обалу од Стона до Ријеке и најзад Конавља. У тим областима поделила је земљу између себе и задржала старе меропашке односе. Тако су „кметови“ дошли у потпуну зависност од нових господара. Земља рачуна се као својина господара на којој сељак има само право наследног уживања; свака сељачка кућа дужна је да одреди једног мушкарца који ће господару радити 90 дана годишње (упореди два дана недељно у Д. З.). Тако су дубровачки патрицији којих један писац XV века зове „највишим трговцима“ (*nobiles quos mercatores supremos appello*) постали повлашћени земљопоседници, као права властела.

На сличан је начин которска властела добила од краља Милутина целу Грбаљску жупу коју је исто поделила између својих чланова. Али је имала мање среће, јер се жупа неколико пута бунила против Котора док није год. 1497 дефинитивно признала турску власт.

§ 32. Статути писани народним језиком. Већи део приморских статута био је писан латински, јер је латински језик био званичан по свима градским општинама. Ипак било је мањих градова и сеоских жупа у којима се романски утицај најмање осећао: ту су се управа и суд вршили на хрватском језику, ту су створени и статути на народном језику. Они су од особитог значаја, јер су сачували стару словенску правну терминологију и јер стоје много ближе народном обичајном праву.

Најстарији је између тих статута чувени Винодолски законик из г. 1288. Винодолска жупа (Vallis vinearia) позната је одавна као питома област Северне Далмације, од Ријеке до Сења: обухватала је девет општина — Нови град, Брибир, Бакар, Трсат, и друге. Раније је зависела од краља али г. 1225 краљ Андрија II дао је Модрушку и Винодолску жупу кнезу Виду Крчком (Франкопану) са свима додотцима под условом верне војничке службе (са три оклопника, како је дефинисано г. 1242). Винодолци су и даље уживали своју жупску самоуправу, бирали су своје судије, сатнике и друге чиновнике. Г. 1288 састадоше се под кнезом Леонардом 42 представника свих девет градова (између њих 12 попова, па судије, сатници и уопште старији људи). У уводу законнику вели се да су сви Винодолци, желећи сачувати старе добре законе, изабрали оне људе који су чули законе од својих очева и дедова, да их изложе на писму. Ово је дакле типичан пример кодификације старог обичајног права. И заиста 75 параграфа законика носе обележје дубоке старине. Као и Руска Правда, Винодолски статут бави се углавном питањима кривичног права и поступка. Искрпно су дефинисана разна кривична дела која се кажњавају готово сва новчаним глобама. Многе казне деле се упола између кнеза и оштећене странке, као у Руској Правди. За траг дубоке старине можемо сматрати одредбу да у случају убиства кнез не добија ништа од глобе. Убица има да плати само 2 либре општини и 100 либара „вражде“ роду убијеног, и то половину његовој деци а половину даљим рођацима. У случају да убица побегне, вражду плаћа његов род, и то половину његова деца, а другу даљи рођаци. Ако род неће да штити убицу, може да га изручи ради вршења освете. Сви ови моменти показују да су то схватања из старог родовног уређења.

У другим случајевима (напр. поводом силовања) кривац има да плати кнезу исто толико колико и оштећеној странци, баш као у Руској Правди. Између одредаба о судском поступку значајне су оне о доказним средствима. У случају да нема сведока, партица се решава свечаном заклетвом једне странке с одређеним бројем „поротника“ (клетвеника, conjuratores). Број поротника расте у размеру, с тежином кривичног дела: заклетва се полаже „сам пет“, 12,

25 или 50. Заклетва се обично досуђује оптуженом; само у случају силовања има жена да своју оптужбу потврди заклетвом 24 поротника — жена. Заклетва мора да буде једногласна, али у случају да странка није нашла довољан број поротника, она може да се сама закуне још толико пута колико њој њих недостаје. У тим одредбама видимо траг схватања заклетве као суда божјег.

Можемо ипак признати (за Костренчићем) да Винодолски статут није у свему само запис старог права. У конзервативном расположењу Средњег века „старо право“ ужива нарочити ауторитет као „добро право“. Стога се тим ауторитетом служе чак и онда кад се уводе нове одредбе. Винодолски статут постао је делимично као резултат извесне правне борбе. Некад слободне општине добиле су нове господаре који су имали право суђења и убирања извесних глоба. Дошао је нови слој становника: кнез са својим службеницима. Статут јавио се у многоме као резултат компромиса у којем су тачно обележена права кнеза и заштита његових службеника. Напр. док се за обичну крађу плаћа двострука глоба, за крађу код кнежевих људи плаћа се седмоструки износ украдене ствари. Истом повећаном глобом кажњава се и крађа прквених ствари. Као нове одредбе можемо сматрати и увођење смртне казне за потпаљивача и за врачару (спаљивањем). Статут највише говори о кнежевим правима према народу. Стога је његово тежиште у кривичном праву и поступку, јер од тога кнез има доходак. Стога нема одредба из грађанског права, само један члан 32 о наследству, опет у вези с кнежевим интересима, јер кнезу припада „опасна“ имовина (без директних наследника).

Исто је значајан и статут Пољичке жупе започет г. 1440. Прастара жупа „Пољича“ између Сплита и Омиша сачињавала је од доба кнеза Трпимира део Хрватске краљевине, признавала је неко време власт босанских краљева док није г. 1444 прешла под власт Млетака, сачувавши своју аутономију, изборне кнежеве и суд на народном језику. Састојала се из 12 села чији су се становници делили на властељу, дедиће и кметиће. Искрпан Пољички статут (писан босанском ћирилицом) обухвата све грине права и приказује многе прте архаичних обичаја једне сеоске жупе, мало изложене страним утицајима. Нарочито су интересантне одредбе кривичног права с подробним ценовником „мртве и живе крви“ и мањих глоба за сваку телесну повреду, крађу и остала кривична дела. Искрпно је регулисано право својине и право располагања некретностима: ту су врло значајне одредбе о наследној земљи „племенштину“, о праву рођака на прекуп и откуп тих имања, па и о сеоској колективној својини. У одредбама о судском поступку велики значај имају, као и у Винодолском статуту, искази пристава и доказана заклетва поротника.

Пољички статут био је стваран постепено: г. 1440 припадају једва првих 18 чланова, затим имамо додатке из XV века, па изгледа да је већи део статута — који у потпуном обиму обухвата до 280 параграфа, постао тек у XVI веку за време турске владавине. Остао је на снази до г. 1807 кад га је укинула француска влада.

Истог групи припада и статут Врбански довет на острву Крку за време кнежева Франкопана; прве његове одредбе спадају у г. 1362 и 1383 и опет претстављају попис глоба за сва велика и мала кривична дела: по својој карактеру личи на Винодолски, само што су његове одредбе краће. Писан је глаголицом, као и Винодолски статут.

Сачувана су још три статута писана глаголицом, из градова Каства, Вепринца и Мошћенице. Ови мали градови, западно од Ријеке, сачињавали су с њом заједно Крашку грофовију која је припадала разним феудалцима, од г. 1390 грофовима Власе а од г. 1466 директно Хабзбурзима. Ти су статуту сачувани у позним редакцијама: Каставски г. 1490, Веприначки г. 1507 и Мошћенички чак г. 1637, али у сваком од њих има и одредаба датираних раније, и по својој садржини они опет претстављају сличне зборнике кратких и примитивних одредаба кривичног права и поступка, доста сличних Винодолскоме. У уводу Веприначког статута опет имамо занимљив податак о томе како су жупани, судије и претставници пука решили да треба „записати старе законе који су важили били држани, да буду и за напред држани“, и ради тога испитали су најстарије жупане од којих је један имао 100 година, други 90, трећи 80, и друге старе мужеве. Опет као у Винодолском статуту видимо нарочито поштовање према „старом добром праву“.

У дубровачкој области више словенски карактер имају статуту острва Ластова и Мљета. Ластовски статут био је састављен на народном збору г. 1310 и затим допуњаван, Мљетски статут постао је г. 1345; оба статута сачувана су само у талијанском тексту, али несумњиво је да су били првобитно написани на народном језику, јер садрже у главном сеоско обичајно право, готово без романских утицаја.

§ 93. Државно уређење Хрватске од XII века. Краљ Коломан и први његови наследници чували су акт засебног крунисања хрватском круном. Тако је Коломан дао крунисати свог сина Стефана III за хрватског краља а Бела III свог сина Емерика (г. 1193). Ипак Емериков брат Андрија II носи само титулу херцега (*dux Croatiae*). А за њим и они чланови краљевске куће који управљају Хрватском. Изгледа да је Андрија II, поставши владар г. 1205, био једним истим актом крунисан за угарског и хрватског краља и да је отад престао обичај засебног крунисања хрватско-далматин-

ском круном. Имамо мало података о државном уређењу у XII веку; можемо само мислити да није било никаквих сабора и да је краљева власт била апсолутна као и у Угарској оног доба. Костренчић вели: не може бити сумње да је Коломан законе за Хрватску издавао без сарадње икојег другог фактора. Имао је уз себе само дворски савет од угарских великаша. Од шесторице његових наследника нису сачувани никакви закони, до Андрије II. Чувена Златна Була г. 1222 издата је од тог краља још у облику самосталне повеље и не спомиње никакав сабор, али познато је да је племство надвладало тог краља и присиљило га да потврди племству многе повластице, између осталог чак и *ius resistendi* т. ј. право да се племство дигне против краља речју и оружјем ако би он радио против установа Златне Буле (чл. 31). Златна Була важила је у Угарској и у Славонији; стога њен члан 27 потврђује убирање куновине (*marturina*) у Славонији како је то установио краљ Коломан. Хрватске (т. ј. Приморја) није се тицала Златна Була, јер је она имала засебно уређење. Напр. г. 1225 краљ Андрија је поставио два бана једног за читаву Славонију (од Драве до Гвозда), а другог за Поморске крајеве (*Maritimae partes*) т. ј. за Хрватску.

Само у другој половини XIII века јављају се редовни сталешки сабори у Угарској: онда имамо и први податак о славонском сабору у Загребу г. 1273 а још доцније о засебним хрватским саборима, напр. у Книву г. 1322. Ретки би били случајеви да се обе бановине уједињују под једном влашћу, нарочито од краја XIII века кад је престало постављање заједничког херцега као носиоца суверене власти. Као претставници врховне власти функционирају обично два бана: славонски је често пореклом од мађарских великаша, док част хрватског бана припада члановима породица Шубића, Нелишића и других домаћих племића.

Крајем XV века Приморска Хрватска, колевка Хрватске државе пала је у руке Турака, онда се и племство и обично сељаци селе све даље на север од Гвозда. Ту се преносе центар хрватског живота и хрватске име.

Херцег који је у XIII веку управљао Хрватском, имао је власт сличну краљевској: владао је „по милости божијој“ и вршио је *auctoritas regia*. Постављао је бана и бискупе, потврђивао краљевске привилегије, ковао свој новац, сазивао саборе, даривао имања и племићка права и вршио врховни суд. Имао је свој двор и засебну финансиску комору. Уз херцега долазио је бан као заступник краљев. Било је случајева да је херцег постављао свог бана (*banus ducis*). Доцније сва власт прелази на два бана: славонског и хрватског, с изузетцима за време Жигмунта, Матије Корвина, и Владислава II кад је један бан држао ове бановине. Кад се више нису постављали херцези, бан је имао исту власт

вицекраља: сазивао саборе, ковао новац, делио имања, скупљао порез, заповедао војсци и вршио суд.

Уз бана били су бановци (*vice banus*) којих су банови сами именовали и то за хрватског подбана — книнског жупана, а за славонског подбана — загребачког или крижевачког жупана: могли су бити постављени само из редова домаћег племства. Као банов секретар и чувар његова печата јавља се протонотар, биран обично од племства на сабору, он је могао да замењује бана на суду.

Од друге половине XIII века познати су сабори, *congregationes generales* сазивани од херцега, бана а понекад и од краља. На сабор долазе сви црквени и световни великаши, ниже племство (*iobagiones*) и представници слободних градова. Славонски сабори састају се у Загребу, Крижевцима и у Чаџми, а хрватски — у Книну, Нињу и Бишаћу. Саборима је обично председавао бан али у изузетним случајевима и сам краљ, напр. Жигмунд у Крижевцима г. 1397, Матија Корвин у Крижевцима г. 1466 и у Загребу г. 1481.

У почетку су сабори у главномешта решавали заплетене парнице, вршили су судску власт. Осим тога имали су и законодавну власт у судским, у правним, финансијским и војничким пословима, имали су и право на избор или кандидацију неких носилаца власти. Тако су крајем XV века бирали војводу као заповедника војске и понекад предлагали кандидата за банску част.

Законодавну функцију сабор није вршио сам него у сарадњи с баном или краљем.

Од г. 1442 кад је угарски сабор постао редовна сталешка скупштина, почео је славонски сабор да шаље своје посланике у Пешту (*puncti* или *oratores regni Slavoniae*), док хрватски сабори нису хтели да то врше. Још г. 1510 кад се радило о томе да се Млечима отме Далмација, позвао је краљ Владислав II хрватске и славонске сталешке на сабор у Острогон. Међутим млетачки посланик пише да се хрватска господина неће одазвати краљеву позиву јер „није био обичај да се их зове на сабор у Угарску пошто они говоре да имају своје право да скупљају свој сабор у Хрватској према њима датој повластици“. Ипак су славонски племићи дошли на сабор.

§ 94 Управа и суд у Славонији и Хрватској. Славонија била је ближа Угарској и почела доста рано да се приближава њеном државном и социјалном уређењу. Старе племенске жупе брзо су нестале, обично по неколико њих било је спајано у велике жупаније (*comitatus*) на угарски начин, у којима жупани нису више ни бирали ни наследни, него именовани од краља по својој вољи. У Славонију су се доселиле многе угарске великашке породице а истовремено јавља се ново службеничко племство и сталешко јобагиона.

у вези с уређењем војничких градова. То су слободни ратници који служе граду војном службом, имају да га чувају и да га бране. И Туропољци били су до 1225 г. службеници града Загреба, али овда је њих млади краљ Бела IV признао краљевским слугама (*servientes regis*) т. ј. племићима. Г. 1278 признато је њима од сабора право да себи бирају свог жупана и остале власти набору читаве општине. Та права била су можда и преживљај уређења прастаре хрватске племенске жупе. Изузетна аутономија Туропоља остала је до почетка XIX века.

У Приморској Хрватској још је остало уређење по малим племенским жупама, које се најдуже очувало у Пољацима. Ипак од краја XII века у Приморју јављају се црте феудалног уређења. Краљеви почињу да додељују читаве жупе у наследство (*perpetuus comitatus*) појединим великашима под јединим условом војне службе, тако је г. 1193 краљ Бела III поконио крчком кнезу Бартолу целу Модрушку жупу уз обавезу да ће он и његови наследници вршити војну службу краљу са десет оклопника унутра државних граница, а изван њих са 4 „овда кад буде сва хрватска војска позвана по краљевој заповеди“. Вероватно је истовремено потврдио Брибирску жупу у баштину Мирославу Шубићу, а цело земљиште између Уне и Саве Стјепану Бабоњићу (претку кнежева Благајских); доцније су крчки кнежеви добили и Винодолску жупу. Ови великаши постали су краљеви вазали и вршили сва јавна права у тим жупама. Тако је почела да се ствара олигархија која је достигла врхунац почетком XIV века за време банава Шубића. Напр. Павле Шубић добио је читаву Хрватску у наследство, тако да су сви хрватски племићи постали његови вазали. Ипак је та олигархија постепено смањена за време моћног краља Лудвика I, и већи део жупа потчињава се опет непосредно краљу и бану.

У наследним земљама (кнежије, ладанија) постављали су кнежеви своје чиновнике: подкнежине, судце, сатнике и дворнике. Осталим жупама управљао је жупан с поджупаном, а градском гарнизону заповедао је кастелан или грашчак. Племству које није вршило градску службу заповедао је земаљску жупан (*comes terrestris*).

Суд се вршио у жупанијама као у Угарској и био је spojen с администрацијом. Жупан стајао је на челу жупанијског стола у којем су заседавали 4 судије (*iudices nobilium*) из појединих котара. Од жупанијског стола ишао је позив на бански стол. У почетку су краљеви делили појединцима екземпције од банске власти, т. ј. право на суд непосредно пред краљем, али је Карло Роберт г. 1325 поништио те екземпције и потчињено је бановом суду свакога; само је неверу племића и даље судио сам краљ. Овај ред потврдио је краљ Лудвик. Ипак било је признато да онај ко не би био задо-

вољан бановом пресудом, може се обратити краљу као највишој инстанцији. Пошто је краљ обично у томе случају предавао парницу угарском дворском судији, тај последњи постао је у томе погледу виши од бана.

Бански стол (*sedes banalis*) заседао је у Краињу за Хрватску, и у Загребу или Крижевцима — за Славонију. Према саборском закључку 1432 г. заседао је 4 пута годишње по недељу дана после великих празника (*ostavas iudiciales*). Карактеристична је одредба да прелати, великаши и племићи не могу да доводе собом више него 40 људи дружине који не смеју бити наоружани.

§ 95. Положај хрватских сељака. — У XIII веку у Славонији били су сељаци већином још слободни људи. Живели су на краљевској земљи као „удворници“, на црквеним земљама носили су назив „предијалисти“, а на властелинским земљама „кметови“. Још је законом г. 1298 признао Будимски сабор сељацима право да се слободно селе на друга имања и да продају земљу без запрека.

Наравно, осим слободних сељака (*villani*) и нешто повлашћених слободних војника (*jobagiones*) било је по великим имањима још и доста робова (*servi*) који су били потпуна својина господарева; они су обично били радници и занатлије за свог господара, али су многи од њега добијали и земљу за обраду, нарочито слободњаци (*libertini*, ослобођени робови).

Почетком XIV века много су се осилили великаши (нарочито за време борба око престола); они траже, као у другим крајевима Европе, што више права над сељацима да могу што боље ратовати. Г. 1324 одредио је краљ Карло I Анжувинац да се кметови (*populi seu jobagiones*) не смеју без допуштења властелина населити ни на краљевској ни на племићкој ни на градској земљи. Ако су се без допуштења преселили, треба их вратити пређашњим господарима. Овом привилегијом била је сасвим ограничена слобода кретања сељака. Видимо да се погоршава не само њихов положај него и положај војника (*jobagiones*) који се сад свижавају до степена зависних сељака.

У доба краља Лудвика Великог доноси се нови закон који преносе на сељаке цео државни терет. Г. 1342 уведен *моршални порез* од сваке кашње кроз коју могу проћи пуна кола жита. Порез износи једну златну форинту, њега плаћају само кметске куће, док су градови, свештенство и племићи од њега изузети. Нешто доцније је краљ Лудвик одредио да ће се девети део (*parts nona*) свега рода има убирати не само на краљевским земљама него и на властелинским; он се опет узимао од сељака да би властела могла вршити војну дужност. Великаши и епископи дужни су да о својем трошку воде у рат бандерије (војничке чете најамни-

ка под својом заставом). Ради тога држава њима даје све већа права над сељацима чији се положај постепено приближује положају робља. Постаје државноправни принцип, да сви они који плаћају порез, немају никаква активна јавна права.

У другој половини XIV века властела тражи од сељака све више работа, „тлаке“ — два дана недељно а понекад и више, чак и до 5 дана недељно. То је довело до сељачке буне г. 1437, после које су работе смањене законом до 3 дана недељно. Осим тога плаћали су кметови своје господару у новцу *земљарику* (*terragium, daciun*) у сребру, чију су висину одређивали сабори или „урбари“ — писмени правилници о дужностима кмета према господару. Кметови су били дужни да доноси господару и дарове пред три велика празника. Истовремено плаћали су споменуто порталну деветину господару, па и десетину прихода за цркву. Од времена турског надирања славонски и хрватски сабори распорезују још и *риз* — изванредни ратни порез (*dica, subsidium*), често по једну или две форинте; напосок за увозну и извозну робу плаћала се тридесетина (*tricesima*, 3 од сто) и од сељачких продуката. Славонија је одавно плаћала као порез „куновину“ (*marturina*) — некад коже од куве, а доцније двадесет динара сребра од сваког кметског огњишта. После неуспеле буне Ђура Доже г. 1514 положај мађарских и славонских сељака се много погоршао; постали су потпуно зависни од властеле, забрањено је њима држати код куће макакво оружје. Земља коју они обрађују за себе, сматра се за својину господара. Ово је тачно дефинисано у Вербецијевом Трипартитуму, закону г. 1514 који је важао затим кроз векове у Угарској и Славонији¹).

§ 96. Законодавни рад у Славонији и Хрватској. У овој периоди хрватског живота под угарским краљевима „власт и компетенција појединих државних органа није никакво одређена, а још мање можда законом уређена“, вели Костренчић. Исто тако нејасан је у тој периоди однос хрватских земаља према Угарској. Нема законских аката који би тачно одређивали основне функције власти. Оне нису утврђене законом него само обичајем.

У почетку ове периоде (XII и пол. XIII века) краљ, односно његов заменик — херцег или бан, ако је издавао законе, издавао их је сам, а у ретким случајевима саветујући се с великашима (*vobiscum negotia regni tractaturus*, вели Трогирска диплома). Утицај широких кругова плећства расте тек постепено. Још је Златна Була Андрије II издата фор-

¹) *Rusticus propter laboris mercedem et praemium in terra dominus quantum ad perpetuitatem nil juris habet; sed totius terrae proprietaria ad dominum terrestrem spectat et pertinet, Tripartitum III. 30 § 7.*

мално као краљевски декрет и не спомиње учешће сабора, иако је у суштини била донета на тражење племства. Само од друге пол. XIII века имамо податке о законодавном раду сабора и то најпре у Славонији. Г. 1273 скупно се у Загребу сабор и издао одредбе у 28 тачака потврђене од бана Матије Чака. Бан пише да су му племићи и службеници града (*nobiles et iobagiones castri*), довели записане правне одредбе краљевства (*iura regni*) молећи бана да би се он сам и судије његове придржавале тих обичаја. Бан вели, да је он ту молбу задовољно, јер се она заснива на истинитим и законитим разлозима; дакле ради се о санкцији и промулгацији одредаба обичајног права. Никаква краљева потврда није споменута. Ова саборска уредба тиче се у главном судског поступка и финансијских ствари. Говори се о томе, ко може бити пристав, о функцијама пристава, о казнама за клевету и за неправедно сумњичење каптолских асправа. Испривно се говори о начину позивања на суд и о пресудама у отсуности странке. Ту су и одредбе о порезу, напр. о славонској „мартурини“ (куновини). На крају имамо значајну одредбу о сталешком суду: жупани загребачки и крижевачки имају да суде сваки са 6 претставника сталеша (4 племића и 2 јобагиона) који ће пазити да се жупани строго придржавају ових одредаба.

После тога законске одредбе доносе се на различите начине. Доста често њих издаје бан са славонским сабором; његова је санкција сасвим довољна за њихову правну важност. Напр. г. 1432 за време потпуне анархије скупине се прелати, властела велика и мала из 4 жупаније: загребачке, крижевачке, вараждинске и вировитичке на сабор и издаше одредбе потврђене од бана Хермана Цељског, краљевог таста. У уводу вели се да су у Славонији настали велики нереди, прави грађански рат, од које највише трпи ниже племство које је у невољи поверило себе бановој заштити. Уставовљени су јавни судови који се држе 4 пута годишње и имају значај преких судова. Суд има да се састоји од бана, подбана, жупана и поджупана и 4 племића и има право да конфискује све поседе злочинца. Земљопоседник мора између својих кметова изабрати заклете „приседнике“ (*iurati assessores*) чија је дужност приказати све злочинце, а дужност је поседника да те злочинце погуби. Значајно је што се каже да све одредбе овог сабора имају важити само до повратка краља Жигмунда у Угарску из Италије. И сабор г. 1439 у Крижевцима опет утврђује неке законске одредбе против тешких злочинаца, насилника и лупежа.

У изузетним случајевима краљ је сам председавао сабором. Такав је злогласни сабор у Крижевцима г. 1397 на којем је пред очима краља Жигмунда убијен Стјепан Лацковић.

Велику важност имају одредбе издате од краља с угар-

ским сабором, ако су на њему учествовала и славонска властела. Такав је сабор г. 1492 у Будимпешти. Већ пре тога закључио је угарски краљ Владислав Јагеловић уговор у Пожуну по којем угарска круна има да пређе на Максимилијана Хабсбурговца, ако Владислав умре без мушких потомака. Сабор је имао да потврди тај уговор и то је заиста извршио. Сачуване су исправе о пристанку чланова сабора: једна потписана од 70 великаша и племића угарских и ерделских, а друга од 63 великаша и племића славонских на челу с баном Ладиславом од Егервара. Изгледа да су славонски претставници у Будиму заседавали засебно, јер су издали засебну исправу.

Истовремено је краљ за ову услугу поделио племству разне привилегије, у главном признајући старе повластице. То су декрети краља Владислава г. 1492 у којима последња глава носи назив *Articuli nobilium regni Slavoniae* (само 11 тачака). У првом члану краљ обећава да ће чувати краљевину Славонију у старим слободама, имунитетима, привилегијама и обичајима. Одређује да ће се портални порез (*contributio pro portarum*) наплаћивати у Славонији само у пола према Угарској, пошто је Славонија осим тога плаћала мартурину. Затим подробно је регулисано питање о краљевској регалији продаје соли; дозвољава се извоз жита и стоке из Славоније уз плаћање тридесетине. Тачком осмом потврђују се сва права и повластице дате Славонији од краљевих претходника.

Из ових примера видимо да славонски и хрватски сабори нису никад покушавали да изврше озбиљну кодификацију својих аутономних права. Издавали су само одредбе од случаја до случаја и бринули су се највише о појединим финансијским повластицама и процесуалним питањима. Потпуно аутономни, хрватски сабори издају поједине одредбе које имају снагу закона, али које нису никад биле скупљене ни у законик чак ни у хронолошки зборник.

§ 97. Постепена рецепција угарског права. Доста често су краљеви и банови издавали своје повеле и без сабора, нарочито у судским питањима и кад су неке поклањали имања у наследство (*donationes regiae*). Сачувано је доста судских протокола и приватно-правних аката који су већим делом писани латински. Ипак у хрватском Приморју често су писани и глаголицом, хрватски — највише на острвима Крку, у Винодолу и у Лици.

Сређивању правних односа и већој правној сигурности у Славонији много је допринело ново средство да правна документа добију јавну веру (*fides publica*). Као потврда истинитости исправе имају да важе аутентични печати т. зв. *loca credibilia*, веродостојних места, то су каптоли и манастири. Од XIII века каптолски печати имају све већи зна-

чај у читавој Славонији, као и у Угарској. Тако су потиснули стару словенску уставову *urisdiction* чије су усмене изјаве некад били довољне да потврде истинитост правних чињеница.

Уопште, иако су хрватски племићи љубоморно чували извесне привилегије својих земаља, ипак су се оне постепено потчињавали угарском уређењу. Угарске уставове шире се у домену краљевске власти, у градеком и варошком устројству и у суду. Хрватско племство само је тежило да имаста права што и угарско. То је оно постигло већ за краља Лудвика I г. 1351. Ово правно изједначење нарочито је маркантно у споменутим декретима г. 1492; тачка 8 говори да се војводство у Ердељу и банска част у Славонији, у Далмацији и Хрватској, као и у Срему, Београду и Јајцу неће давати никоме осим Угара (*non aliis praeterquam Ungaris*). Овај закључак донет уз учешће славонских staleжа, доказује да је створен појам о заједничком угарско-хрватском држављанству (*indigenatu*) и да се сви Хрвати подразумевају као Угри.

Велика сметња тачном одређивању државно-правног положаја хрватских земаља била је у њиховој подели на Славонију и Хрватску (Далмацију). Ове две области ретко имају заједничког бана и ретко се састају на заједничке саборе. Обично хрватски сабор заседава засебно, на пр. г. 132^а у Книву. Док славонски staleжи почињу да долазе у Будиште или да шаљу краљу своје претставнике (*missi*) хрватски staleжи неће да то чине. Ова подела Славоније и Хрватске испољила се најјаче после Мохачке битке. Хрватски сабор скупљен у Цетиву изабрао је Фердинанда Хабзбурга за краља 1 јануара 1527 г. под условом да ће он дати војску за одбрану Хрватске и потврдити сва стара права и привилегија краљевства. Међу тим славонски сабор скупљен 6 јануара исте год. у Дубрави признао је за свог краља Ивана Запољског којег је и раније признавала већина угарског племства. Само после смрти бана Крста Франкопана и пораза „народне странке“ у Угарској славонско племство на новом сабору у Крижевцима 6 октобра 1527 г. призна Фердинанда краљем Славоније.

Постепена унификација угарског и славонско-хрватског права нашла је свој најјачи израз у томе што је почетком XVI века Славонија, а после тога и Хрватска рецепирала свој законик позвати зборник угарског права Трипартитум Стефана Вербеција. Чувени правник Вербеције био је од г. 1502 краљев протонотар. Краљ Владислав II замоли га да прикупи угарске законе и обичаје и да њих запише. На угарском сабору г. 1514 било је Вербецијево дело разгледано у одбору од 10 чланова који су потврдили да се у њему налазе заиста стари обичаји краљевства. Онда је краљ потврдио тај зборник као законик домаћег права (*hoc dome-*

stici juris compendium) и послао преписе у све жупаније. После три године Трипартитум је био отштампан и стекао велику популарност. Дели се на 3 дела: I обухвата грађанско право, у главноме права на непокретну имовину и на наслеђивање, II — регулише судско уређење и поступак, III — најкраћи, говори о регионалним правима: Славоније и Ердеља и нешто о правима грађана и сељака. Иначе цео зборник има у виду пре свега права племства и то широких кругова нижег племства — „народа“, чије је интересе Вербеци бранио у борби против великаша. Причао је оној „народној странци“ т. ј. странци нижег племства која се борила за Ивана Запољског против Хабзбурга. Вербецијев Трипартитум потпуно се одомаћно у хрватским земаљама и био је чак преведен на хрватски г. 1574 од Ивана Пергошића, али је латински текст увек био више у употреби.

§ 98. Словеначке земље у Средњем веку. Словеначке земље биле су подељене између многих немачких феудалних великаша, од којих су најмоћнији били почетком XIII века аустријски Бабенберговци. Сасвим кратко време последњих Бабенберга, Аустријом и Штајерском (г. 1261) а од г. 1269 и Корушком и Крањском, као наследник последњег Шпанхајма. Тако је настала велика држава која је обухватала све Чехе и Словенце, али већ г. 1278 пао је Отокар у борби против новог цара Рудолфа Хабзбурга којему је причао већи део аустријских земаља. Опет је немачка владавина била успостављена на словеначком земљишту: Хабзбурговци су најпре добили Штајерску а затим Крањску и Корушку као наследство горнских грофова (г. 1335), и доцније феуде аквилејског патријарха и приморске области према Истри (г. 1382 — Трст, а затим — Ријеку, Кастан, Вепринца и Мошеницу, као наследство од грофова Валзе). Тако су скупили све словеначке области у својим рукама.

Руководећу улогу у тој периодиграју црквени и нарочито властeosки staleж који су потпуно немачени. У правном погледу за њих важе исте одредбе што и у осталим аустријским земаљама.

Властeosки staleж није јединствен. У њему се истиче велика феудална господа и обични коњаници — витезови (*Ritter, ordo equestris*) који су њима обавезани службом према заклетви и уговору. Испод њих постоје бројни службеници — „министерјали“ који су у почетку потпуно зависни од својих господара и врше њима војну службу. Ипак и они током XIII века добијају све више племићких права и постају „мала властела“ (*ordo equestris minor*).

Војничко племство све више осећа своју снагу, нарочито за време промена на престолу. Они се скупљају на земаљске саборе (*Landtaiding*) и добијају од нових владара оп

ште потврде и проширење својих привилегија, напр. г. 1237 цар Фридрих II поделио је привилегију свим штајерским племићима и министеријалима. Племству се признаје право да је оно дужно да положи заклетву новом владару само онда кад му он најпре потврди њихове слободштине. Током векова ове привилегије постају све шире, племство добија право суђења сељацима, добија право да се жали на свог кнеза самом цару, затим да своје феуде оставља у наследство ћеркама и т.д. У XV веку за владе слабог Фридриха III повлашћени сталези постају политички фактор, сасвим једнак владару. Земаљски сабори састају се обично засебно: у Штајерској, у Крањској и у Корушкој, али крајем XV века држе се понекад и „генерални земаљски сабори“, напр. у Грацу и у Љубљани.

На земаљске саборе долазе и црквени великаши као своје врсте феудална господа, али одлучујућа улога припада војничком племству. Оно је чисто немачко, и од краја XIII века немачки језик преовлађује над латинским у племићким документима. Ово племство сасвим се отуђило од простог народа и једино учествује у политичком животу.

У ова доба спада развитак многих нових градова који сви уживају познате нам привилегије немачког права и опет јављају се као огњишта немачког елемента. Многи су од њих најпре познати као тргови (Markt), док затим добијају све градске привилегије, т.ј. право на подизање утврђења и на потпуну судску и управну аутономију (Љубљана, Камник, Марибор, Крањ, Цеље). Од краја XIV века у градовима стварају се по немачком узору цехови (цехи, Zünfte) са строгом принудном организацијом занатлија појединих врста. Градови уживају потпору владара који би хтели да уравнотеже велику моћ племства; стога од XV века градови добијају извесан утицај у земаљским саборима. Опет су и они снажно помагали германизацију.

Положај словенских сељака у многим се мења. Број слободних сељака стално се смањује. Познати нам „косези“ остају само изузетно, напр. код Цеље, где имају право да бирају свог жупана и 4 старешине на су дужни да бране цељски град. Они имају засебно право да носе оружје које не припада обичним сељацима. Највећи део сељака налази се под влашћу феудалне господа. Чести су случајеви да се слободни сељаци добровољно подлажу са својом земљом под заштиту црквеног или световног властелинства јер се тим смањују њихове обавезе према владару и јер је њима потребна заштита у овим немирним временима. Затим сељаци без земље радо се подлажу господи да од ње добију земљиште на уживање — „кметију“. Необрађеног земљишта било је доста, и господа често позивају сељаке и подељују њима „баварске кметије“ (15 хектара) или „словенске кметије“ (12 хектара).

Исто су они додељивали сличне парцеле и својим слугама, нарочито кад је у XIII веку постао велики покрет ослобођења робља. Све ове врсте сељака сматране су као наследни закупци господарева земље и обично су дужни да му дају закупнину у новцу. Работе („тлаке“) су мало познате у словеначким земљама и обично су замењиване исто новчаним данком (relatum). Поједини данци наплаћују се још као „жировина“ (за пацу свиња у шуми), „горштина“ за винограде, „ловштина“ за лов и др. Цркви се даје десетина од свих прихода у природи, а држави по 60 динара од сваке кметије за војску.

Засебан је положај сељака у „винским горицама“, у областима где се искључиво обрађују виногради. Ови виногради били су од господа издавани у закуп сељацима који се налазе у доста слободном положају. Нису били лично подложни господару, него само земљишту, према којем имају да тачно врше своје дужности. Код њих се развила извесна самоуправа са засебним „виногорским“ судовима, у којим се сачувало доста самосталног обичајног права.

Крајем XV века положај сељака се погоршава, исто као у Угарској и Хрватској. Турска опасност изазивала је нове порезе и работе од сељака. Као отпор јављају се сељачке побуне — „пунти“ (од г. 1478 и др.) обично строго кажњавани. Положај сељака постаје све тежи.

§ 99. Судско уређење и правни споменици у Словенској. Према германском праву право суђења припадало је краљу који га је делегирао својим грофовима и маркгрофовима заједно с осталим правима. Они су расправљали судске парнице на земаљским саборима (Landtaiding, placitum generale). У XIII веку јављају се засебне судске власти, најпре главни земаљски судија (iudex provincialis Austriae) а затим је Отокар II поставио за земље јужно од Дунава два судије чији је задатак био да путују по земљи и да решавају оптужбе против великаша и да врше општу истрагу поводом разбојника (inquisitio terrae generalis). Под првим Хабзбурзима место судија постављани су „земаљски поглавари“ (Landeshauptmann, capitaneus) у свакој засебној земљи: у Штајерској, Корушкој и Крањској. Они су вршили суд заједно с земаљским сабором, важније су ствари судили у пленуму сабора а мање — у засебном одбору изабраном од сабора, који се звао „земаљски суд“ (Landrecht, iudicium provinciale). Врло често звање земаљског поглавара давано је великој господи, напр. у Штајерској грофу мариборском, у Корушкој грофу тиролском. Они могу да буду замењивани од „земаљских управитеља“ (Landesverweser) који су нарочито вршили судске функције.

Од XIV века су аустријски владари створили свој „ворски суд“ од 6 учених судија који су решавали најчешће пар

нице о праву својине (iudicium possessorium) и уносили сва-тања римског права у своју праксу (Hofrecht), за разлику од земаљског права (Landesrecht).

Повлашћено племство добија право суђења својим подложницима само у ограниченем обиму. За велика кривична дела (убиство, разбојништво, паљевицу, силовање и др.) морао је властелин да злочинца преда земаљском суду. Овај „нижи суд“ (unteres Landgericht) постоји на властeosким и манастирским имањима и у градовима, од којих су ипак многи градови имали право и на „крвно судство“ (Blutbann). Почетком XVI века било је у Штајерској више него 90 феудалних виших судова. Испод феудалног судства држи се понегде још сеоска самоуправна организација. Споменули смо да су цељски косези имали свог засебног жупана који је њима судио и управљао. У Истри наводе се жупани који суде са 12 изабраних сељака под сеоском липом мања кривична дела. У виногорским областима нарочито је развијена самоуправа. Виноградари имају право да сами пресуђују „горске правде“. Има спомена и о сеоским судовима с ограниченим делокругом и по селима у Крањској. За њих остаје у немачким изворима словенска реч: „vehe“ (Wötschen-gericht); урбари XV века често спомињу липе под којима се скупља сеоско веће. Ту се вршила словенска правда, иначе потиснута снажним утицајем немачког права.

Виши staleжи у словеначким земљама живели су по немачком праву и за њих су важили зборници и одредбе општег немачког права. Тако је извршена рецепција чувеног правног зборника „Швапско зрцало“ (Schwabenspiegel) редигованог г. 1275.

Законску снагу имају и све одредбе немачких државних сабора, напр. сабора у Мајнцу г. 1235 о земаљском миру (Landfrieden). И сабори појединих земаља опет издају своје одредбе, најчешће да се боре против раубритера и да утврде земаљски мир.

Као споменик заједничког рада владара и земаљског сабора можемо споменути љубљанску „кривичну уредбу“ (Malefizordnung) коју је Максимилијан I издао г. 1514 у Љубљани. Она највише говори о кривичном поступку и то нарочито о тортури; иначе је копија сличне тиролске уредбе издате 15 година раније.

Значајне су и многе привилегије које владари издају земаљским staleжима и утврђују њихове повластице и однос према владару. Такве су напр. привилегије Рудолфа Хабзбурга за Штајерску и Корушку г. 1276 и 1277. Те су привилегије биле потврђиваве с незнатним променама од сваког новог владара после његовог ступања на престо. На сличан начин издаване су и привилегије појединим градовима, као темељ њихове аутономије.

Као и у другим земљама градови живе по немачком

праву и могу да се обраћају ради апелације и ради правних савета старим матичним градовима. Сачувани су зборници оваквих правних унутстава, као и „градеке књиге“ у које су уписиване пресуде па и сви уговори о непокретностима. Писани су обично немачким језиком.

Најмање имамо података народног, словеначког права. С етнографског гледишта можемо убројати у словеначку област споменуте статуте Каства, Вепринца и Мотћевине, који ипак више припадају, по својој социјалној структури, групи приморских хрватских статута. Што се тиче виногорског права, оног „ius montium in vineis, quod peregrecht dicunt“, његови споменици јављају се тек у новијој периоди, од XVI века.

§ 100. Чешка држава у XIII—XVI в. Од почетка XIII века Чешка и Моравска опет се уједињују, благодарени томе што је династија Пшемисловића спада на једног претставника, и држава се све више проширује. Тако је Пшемисл II Отокар г. 1261 припојио аустријске земље које је ипак морао да повраги по уговору 1276 г. Крајем XIII века његов син Вацлав II одваја Шлеску од Пољске и крунише се за пољског краља г. 1300 у Гњезну. С њим је изумрла династија г. 1307; на престо долази његов зет Јован Луксембуршки који наставља политику ширења државе: успео је да припоји горњи део земље Лужичких Срба а његов син освојио је Доње Лужице. Обе Лужичке земље остале као интегрални део чешке државе до г. 1635. Та је веза помогла да Лужичани ипак сачувају своје словенство, једини између Полапских Словена.

Превласт Чеха у Пољској није могла да се одржи: по уговору у Вишеграду г. 1335 био је краљ Јован приморан да се одрекне титуле пољског краља у корист Казимира Пјастовића, али је Чешкој остала призната цела Шлеска. Свој највећи сјај добила је Чешка за време Јованова сина који је г. 1345 изабран за римско-немачког цара као Карло IV. Он је подигао углед краљевске власти: оснажио је култ Светог Вацлава коме је посветио чешку круну као символ државе. За његово време Праг постаје центар немачке царевине. Засебан однос Чешке према царевини регулисан је Златном Булом г. 1356.

Промене на престолу подигле су власт сабора као претставника staleжа. Тако је сабор изабрао краља Јована као првог из нове династије и затим учествовао у свима променама на престолу. Напр. сабор није хтео да бира за краља Жигмунда који је има ввследно право и изабрао га само г. 1436, кад је он пристао на све предложене му услове, т. зв. пакта конвента. У XV веку, независно од хуситског покрета, судбина Чешке све више уједињује се с судбином Аустрије и Угарске. Већ г. 1437 чешки сабор изабрао је за краља

Алберта Хабзбурговца који је истовремено изабран и за угарског и хрватског краља. Г. 1453 изабрао је сабор његовог сина Ладислава Постума а после његове смрти чешког племића Ђорђа Пођебрада. После њега опет је изабрао претставника пољске династије, угарског краља Владислава Јагеловића г. 1471. После Мохачке битке чешки сабор изабрао је г. 1526 Фердинанда за краља: од тог доба почело је трајно уједињење свих аустро угарских земља под Хабзбурговцима. Поводом тих промена на престолу видимо да сабор има право да подвргне избору сваког законитог наследника престола и да од њега тражи и усмену заклетву и писмену потврду слобода и привилегија сталежа и целе државе. Само после тога сталежи полажу му заклетву.

У том добу чешка држава постаје типична дуалистичка држава у којој је државна власт подељена између владара и повлашћених сталежа. Нема органске везе између краља и народа, као у садашњој држави. Државна власт припада делом краљу а делом сталежима. Само оба чиниоца заједно претстављају целину државне власти. Краљ је обично ограничен. Најпре су краља почели да ограничавају великаши (панови, магнати). Први је знак сталешког уређења засебан „земаљски печат“ (*sigillum commune regni Bohemiae*) који се јавља већ године 1219 поред краљевог печата. Ово је печат великаша који стоје поред краља и претстављају „земљу“. Ти великаши имају огромна имања, своје утврђене градове и војне одреде. Њима припада право да заузимају највиша звања тако да поједина дворска звања постају постепено земаљска. Напр. велики благајник краљев постаје „велики благајник земље“, исто велики судија, канцелар и др. Ова лица бирања између великаша, јављају се истовремено као краљеви органи и као органи земље, т. е. сталежа. Они полажу заклетву не само краљу, него „читавој општини краљевства“ (*toti communitati regni Bohemiae*). До краја ове перiode већи део власти налази се у рукама магната који има крајем XV века једва 50 породица, а од тога 12 најјачих. Они су створили праву олигархију за време Владислава Јагеловића и његовог сина Лудвика. Она је решавала место краља. Исто је и у Моравској, која увек има засебно уређење, била власт у рукама 15 великашких породица.

Ипак постепено повећава се и значај војника (*milites*) који крајем XIV века организују се као племићки сталеж (*gustiti,obiles*). Само у XV веку они добијају извесан политички утицај. Хуситски ратови били су завршени победом племићког сталежа над сељачким елементима. На саборима XV века великаши и племенство деле између себе већи део државне власти. Крајем XV века ови сталежи су тачно поделили између себе јавна звања: сталежу великаша припадају драшки бургграф, земаљски велики маршал, велики судија,

велики дворски мајстор, велики канцелар — свега 7 звања, док сталежу племенства припадају само 4 звања. Сва су ова звања доживотна. И у великом земаљском суду места судија подељена су између та два сталежа, као и звања у провинцијалној администрацији.

Мањи значај има духовни сталеж; он се организовао у XII веку кад је добио велике имунитете, али ипак није био никад потпуно ослобођен од пореза и других данака у корист државе. После хуситских ратова значај је црквеног сталежа нарочито ослабио. Велики део црквених имања био је присвојен и крајем Жигмундом и племенством и градовима. У Чешкој је црквени сталеж чак изгубио своје место у сабору и сваки утицај на државну администрацију. Само у Моравској остало је клиру право да долази на саборе као засебан сталеж.

Велики значај има градски сталеж који се од XIII века управља по немачком праву и ужива врло велика аутономна права. Градови могу да издају своје статуте и одредбе, да бирају све своје чиновнике и судије, да имају утврђења и своје војне одреде. Али баш због свог изузетног положаја у држави нису кроз дуго време учествовали у земаљским саборима. Само г. 1421 добили су право да шаљу претставнике на саборе, али крајем XV века решили су великаши и племенство да њима то право ускрате. Онда је почео прави грађански рат између градова и других сталежа. Тек г. 1517 дошло је до споразума — „Световацлавске нагодбе“. Градовима је напокон признато право учешћа на саборима као и њихова управна и судска аутономија; али су они били приморани да се одрекну монопола производње пива и других финансијских повластица.

§ 101. Чешки правници. У Чешкој се рано ствара класа правника који нарочито пазе на судске обичаје. У XIII веку у Чешкој видимо велику разноврсност правних обичаја; осим чешког права (које је имало разлике према областима) јавља се с немачком колонизацијом немачко право; повећава се утицај црквеног права а с њиме и римског. Стари се обичаји заборављају; јавља се тежња да они буду записани. Поједини правници добијају образовање у Италији, у Падови и Болоњи. Установљен је од Пшемисла Отокара II „врховни земски суд“ у Прагу, у којем заседавају највише богати великаши — панови, обично доживотно. Ти људи постају искусни правници — практичари и обично остављају место својим синовима. Све пресуде и уговори о непокретним добрима бележе се у „земске даске“, судске књиге у Прагу и Бруу.

1. Најстарији зборник обичајног права који има за циљ да помогне панове у суђењу, јесте знаменита „Књига Роженберска“, писана на чешком језику у самом почетку XIV века. Зборник је намењен најугледнијој породици од

чешких великаша — пановима од Роженберга: отуд његов назив. Можемо сматрати да је ова књига — зборник различитих записа, од којих су многи постали још у XIII веку.

Стога нема строгог система, али у главном говори о судском поступку. Три прве главе подробно говоре о позиву на суд; затим имамо савете странкама како могу да се уклопе од доласка на суд, затим кратке податке о самом поступку, нешто и из грађанског и кривичног права. Можемо мислити да су поједини делови били бележени од различитих лица, и да је неко непознато лице преписало све ове белешке за пана од Роженберга. Можемо рећи да се у начину излагања примећује неки утицај талијанских процесуалиста, али је садржина чисто национална — чешка, нема ни једне одредба узете из римског или канонског права.

II. Други зборник носи назив „Ordo iudicii terrae“ или „Rád práva zemského“; он је познат и у чешком оригиналу и у латинској редакцији. Постао је средином XIV века за време Карла IV. Латинска редакција није иста што и чешка — напр. у њој се говори о укидању божјих судова који су још познати у чешкој редакцији. Али и чешка редакција добила је неке додатке после смрти Карла IV (1365). И овај зборник говори о судском поступку; али тај поступак налаже се поводом сваке поједине парнице (највише говори о кривичним парницама, почев од убиства). Због тога има доста понављања, јер нема општег описа основних начела судског поступка. Поједине главе носе назив tractatus de capite — о глави; говоре о убиству. У самом називу tractatus можемо видети утицај талијанских коментатора који су радо писали поједине трактате, и оживљавали исте помоћу „кауза“ (исто налазимо и у Ordo iudicii). Али опет као у Роженбершкој књизи, талијански утицај налази се само у начину обраде и то делимично; садржина је опет чисто национална, описује чешко суђење у Врховном земском суду.

III. Крајем XIV века јавља се још један зборник, познат и у латинској и у чешкој рецензији — „Officium circa tabulas terrae“. Ово су белешке о судском поступку како се он вршио у горњем и нижем земском суду. Белешке су кратке, без објашњења ни критике, ради практичних потреба судских чиновника. Оне показују ипак известан напредак правничке мисли — способност уопштавања и апстрахирања. Док Роженбершка књига често наводи конкретне случајеве с именима странака, Officium пружа општа начела основних облика судског поступка и сажето излагање суштине правничких послова.

IV. Велики правнички напредак означава дело пана Андрије из Дубе (pana Ondřeje z Dube Vykład na právo zemské české), писано г. 1400. Ово замашно дело носи обележје личности писца, богатог великаша: био је претставник оне аристократије која је много полагала на своје право да саветује краља и да га ограничава. Чак је он учество-

вао у побуни против краља Вацлава IV кад је тај хтео да елиминише аристократију из јавних послова. Затим се ипак измирио с краљем који га је поставио за „највишег судију чешког краљевства“. Онда је Андрија написао своје дело: оно има за циљ да прикупи оне старе судске обичаје који су почели да се заборављају, због чега се јавља неправда у суђењу. Своје је дело посветио краљу Вацлаву IV, да тај казни све оне који уносе неправду у суд. У уводу писац говори о организацији врховног суда и осталих судова у Чешкој. У I делу излаже судски поступак у Врховном суду; почиње од позива на суд, затим излаже ток парнице и извршан поступак који врше коморници (пристави). У засебној глави говори о пресудма Врховног суда (nalezi), које су имале значај извора права као прејудикати (судски прецеденти). После тога говори и о појединим установама приватног права које се налазе у вези с судским пресудма, и завршава главом о узроцима неважности појединих судских радњи. (У оно доба строгог формализма судског поступка поједине радње странака често су могле да буду проглашене за неважеће због најситније грешке). Дакле опсежно дело Андрија из Дубе опет пружа нама исцрпан опис судског поступка, и тиме продужује оригиналан правац чешког правништва.

V. Најбоље дело чешке правничке књижевности јавља се много доцније, после потреса хуситских ратова. Ово је знаменито дело Викторина из Вшеграда (Viktorin ze Všehrd „O právicích, súdích a deskách země České knihy devaterý“), „Девет књига о чешким правима“. Ово надмашује све преташве и по обиму и по одличној обради, и по строго правничком духу. За разлику од претходних писаца — практичара, Викторин био је учени правник и филозоф, професор и декан факултета у Прагу; имао је ипак и практичну спрему, јер је неко време служио код „земских дасака“ у Прагу. Био је родом из грађанске породице, демократа и присталица јаке краљевске владе која би могла у договору с грађанима да обузда аристократију; био је прожет духом хуманизма, одлично је познавао латински језик и римско право, али је још више волео свој чешки језик и национално право. Прва редакција његова дела била је готова 1499 г., била је ипак неколико измањена на тражење великаша, онда је постала друга редакција г. 1508. Викторин сам вели у предговору да он неће стварати нове законе, него хоће само да опише јасно оно што се налази у обичајима; он пише за оне које због сиромаштине не могу да се обрате адвокатима и хтео би да његова књига помогне оне који воде праведну ствар. Он опет у главном описује судско право, као и његови претходници, само много исцрпније. Прве три књиге говоре о организацији судова и о редовном поступку. Други део (књ. IV—VIII) подробно описује поступак код „зем-

ских дасака“, т. ј. званично бележење уговора. Поводом сваког уговора (куповина, зајма, залог и т. д.) писац нашироко говори и о суштини тих уговора, тако да испрично приказује грађанско право, нарочито облигационо.

Последњи део (књ. IX) говори сасвим као код Андрије из Дубе, о узроцима неважности судских радњи. Кривично право није ушло у систем излагања.

Ово дело написано је испрично и јасно, са доста критичког духа. Велика је његова вредност у томе што писац наводи много тачних цитата из „земских дасака“ XIV и XV века, који би иначе били за нас изгубљени, јер су све земске даске изгореле у великом пожару г. 1541. На тај начин само у Викториновом делу сачувани су најстарији текстови судских расправа.

Викторина воли чешко право, као национално, цени га као блиско животу, истиче његове лепе особине — усменост и јавност целог поступка (док се у суседним земљама све више развијао инквизициони поступак).

VI. И у Моравској јављају се слична правничка дела, само доцније него у Чешкој. На прво место долази дело Циборца из Цимбурка, т. званa Товачовска књига, написана између 1481 и 1490 год. Цибор био је великаш и врховни земски хетман, т. ј. врховни поглавар Моравске. Био је самоуб, без правничког образовања и чак без познавања латинског језика; али његова књига постала је као плод животног искуства.

За време дугих ратова моравски главни суд није радио много година; јавила се опасност да правни обичаји и примери буду заборављени. Онда је Цибор написао своју књигу да спасе од заборава старо национално право и да остави руководство за идуће нараштаје. Пошто ово је дело написано од земљског поглавара по жељи званичних кругова, можемо сматрати да оно има званични карактер. Његов је обим шири него споменутих чешких зборника, јер је Цибор обухватио и државно право. Он почиње од тренутка смрти краљеве. Краљ је извор целог друштвеног поретка. Стога кад краљ умре, а нови краљ још није изабран, у земљама као Чешка и Моравска, Пољска и Угарска, цео државни живот мора да застане; судови престају да раде, чиновници да врше своје функције. За време тог *interregnum*'а власт може да буде успостављена друштвеним уговором. Истакнути великаши и племићи (као претставници народа) закључују уговор (конфедерацију, рокош), скупљају сабор на којем бирају чиновнике и судије, који функционирају привремено до избора новог краља. Затим Цибор говори о избору краља, о постављању чиновника од краља, о врховном земаљском суду, чије седнице отвара краљ. После тога опет излаже судски поступак у суду (*jurisdictio contemptiosa*) и

поступак код бележења уговора у земским даскама (*jurisdictio voluntaria*).

Као и Вшехрд, поводом земских дасака говори о облигационом праву, а поводом расправа око међа — и о стварном праву. У II делу своје књиге говори још о појединим партијама државног и кривичног права. Иако је по обиму Товачовска књига мања од Вшехрдова дела, она обухвата више страна правног живота и с тог је гледишта значајна.

VII. После тога, г. 1523—1527 јавља се у Моравској други правни зборник, т. зв. Дрновска књига (*knihna Drnovská*) написана од адвоката Циборца из Дрнова. Она је у главном прерада Товачовске књиге. И она обухвата државно право, грађанско и нарочито поступак.

Видимо да од свих словенских народа средњевековна Чешка има најбогатију правничку књижевност. Њене су опште црте: 1) велика самосталност, 2) национални карактер и 3) практични дух — она је везана за живот и тежи да што испричније прикаже судско устројство и судски поступак. Треба ипак приметити да је оно национално право које су Чеси чували као аманет, било сталешко право. Оно је готово искључиво имало у виду интересе плећства, говорило о односима између великаша и племића-велепоседника, регулисало њихово облигационо и наследно право, решавало парнице око баштина и кривичне оптужбе, и најмање је водило рачуна о интересима других staleжа. Грађански staleж живео је по својој варошком, обично немачком праву, црквени staleж имао је своје засебно уређење, а сеоски staleж споминио се највише као објект племићких права.

§ 102. Законодавство у Чешкој. Превласт чешке правничке књижевности у тесној је вези са слабешћу званичног законодавства. У целој овој периоди Чешка краљевина има врло мало закона, издатих од краља. Узрок је томе тај, што за законодавство потребна је била сагласност краља и скупштине (сејма) у којој су били заступљени 2 повлашћена staleжа — великаши и плећство (*panove i šlechta*), а ти су повлашћени staleжи били обично противни законодавним мерама; волели су да чување права и његов развитак буде потпуно у њиховим рукама, као чланова Врховног земаљског суда и осталих судова.

Сматрало се да закони који се тичу целе земље, могу бити издати само уз приставак скупштине. Ипак постоје неке области, у којима краљ може издавати законе и без приставака скупштине: то су одредбе о црквеном staleжу, о варошанима и о Јеврејима. Ова три staleжа нису били сматрани као органски део земље, неко као туђински елемент, који се налази под искључивом заштитом краља. Због тога краљ може да издаје за њих привилегије и законе. Осим тога поједини предмети, т. зв. регалије, налазиле су се искљу-

чиво у делокругу краљевом, као напр. рударство и ковање новца; опет и ту могао је краљ да издаје сам законе.

Иначе историја чешког законодавства у периоди сталешке државе своди се у многоме на неуспеле покушаје.

Тако је Пшемислав Отокар II покушао да из статута града Магдебурга и других изабере оно што би било корисно за Чешку. Ипак кад је тај пројекат био поднет великашима, они су били против и пројекат није остварен.

Затим је Вацлав II покушао да створи законик који би донео крај самовољни Врховног суда независног од краља. Поверио је тај задатак ученом Талијану Гоци из Орвиета (*Gozzi de Urbe Vetere, de Orvieto*) који је г. 1295 дошао у Праг и израдио пројекат. Опет и тај је пројекат, прожет начелима римског и канонског права, пао у воду због опозиције панова. Онда се Вацлав II задовољио тиме што му је исти Талијан израдио добар зборник рударског права: „*Jus regale montanorum*“; пошто се радило о краљевској регалији, овај је зборник ушао у живот г. 1300.

Вацлавов унук, велики краљ Карло IV Луксембуршки опет је израдио г. 1347 пројекат законика који је у главnome обухватао државно право и којем је био циљ да тачно разграничи права краља, круне и повлашћених сталеза; садржи и неке основне одредбе из кривичног права, грађанског и из поступка. У томе је тај зборник, који је добио леп назив „*Majestas Carolina*“, доста сличан сапрременом Душановом Законику. Опет и *Majestas Carolina* није била санкционисана на сејму 1355 г. због опозиције великаша и Карло IV био је приморан да објави да не може увести свој законик у живот, пошто је његов рукопис изгорео.

Међутим рукопис се одлично сачувао и интересантно је што су га у XV веку превели на чешки, преписивали и понекад су се на њега позивали као на важеће право.

У предговору Карло IV отворено говори о томе да је за време одсутности његова оца Јована (који је ратовао у Француској) настао неред у Чешкој, да су великаши приграбили власт, да су у своју корист решавали парнице у суду, а често и самовољно без суда, да је краљевска власт ослабила и да су многа крунска добра била приграбљена. Његов пројекат имао је јасан циљ да подигне значај краља и круне као одличне државе. Он забрањује да се крунски градови дају у залогу великашима, брине се о државним дохотцима. Тежи да кривични поступак, као краљева *justitia personalis*, буде изузет од земаљског суда и предат краљевим чиновницима. Краљ забрањује да уреди буду наследни, него наређује да се на њих бирају људи према заслугама и знањима. Краљ тражи да се и његови наследници закону да неће отуђивати крунска добра и да ће чувати државне интересе. Задатак је законика — учврстити моћ краљеву, признати самоме краљу кривичну јурисдикцију и подићи

краљеве дохотке бољим уређењем финансија и надзором над чиновницима.

Баш ова брига о државном и краљевом интересу била је узрок великашке опозиције и пропасти законског пројекта Карла IV; иако је он г. 1355 био не само чешки краљ, него и римски цар, није могао да сломи опозицију повлашћених сталеза.

После Карлова неуспеха прошло је сто година без законодавних покушаја. Узрок је томе у хуситским ратовима, врењу у народу и слабљењу краљевске власти. Хуситски ратови били су завршени победом племства над демократским сељачким елементима и градовима. Племство је изабрало свог кандидата за краља — Бурђа Пођебрада, који је чак објавио пројекат вечитог мира између народа. Али због ратова са краљем Матијашем Угарским од тих пројеката није се ништа остварило. Само крајем XV века, за време изборне владавине слабог краља Владислава Јагелона, племство се решило да утврди своја преимућства законом. Г. 1499 био је изабран законодавни одбор, у који су ушли само представници великаша и витезова. Г. 1500 био је већ поднет сејму готов пројект Устава (*Zřízení zemské*) — земаљско уређење, потврђено од сејма и од краља у јулу 1500 г. и наштампано. Овај закон у главnome обухвата државно право и потврђује превласт племства над свима осталим факторима. Доста је рећи да у сејм по томе закону могу да улазе само великаши и племићи; без приставка тог сејма не могу бити издати нови закони.

Иако је краљ потврдио Устав 1500 г. грађани су се против њега побунили, јер је он њима забрањивао улазак у сејм. После доста дуге борбе дошао је до компромиса 1508; градовима било је признато право учешћа у сејму, али само у питањима која се њих тичу. После тога дошло је до Светоацлавске нагодбе 1517 г. кад су грађани дефинитивно пристали на „земаљски устав краља Владислава“ с малим променама у њихову корист.

Устав краља Владислава важио је, с малим допунама и под Хабзбурговцима (од г. 1526 до 1627). Он је потврдио сталешко уређење Чешке државе, по којем сва државна власт налази се у рукама племства, подељеног на два сталеза: на „панове и шлехту“, т. ј. великаше и властелу. Црквени сталез и грађански не учествују у државним пословима, а сељаци остају објект права виших сталеза.

Моравска је добила сличан устав с извесним закашњењем — г. 1535 од Хабзбурговаца.

§ 103. Пољска држава у XIII—XVI веку. После дуге периоде поцепаности јединство Пољске државе било је успостављено тек почетком XIV века. Први покушај био је крунисање великог пољског кнеза Пшемислава II за краља

у Гиезну г. 1295. Он је стварно владао само „Великопољском“, ипак је његова титула rex Poloniae означавала претензију на све пољске земље. Њега је наследио његов зет, чешки краљ Вацлав II који је успео да се крунише у Гиезну г. 1300 и да створи чешко-пољску унију. Његова прерана смрт прекинула је ову унију, и Пољску постепено уједињује домаћи кнез Владислав Локетек који је имао да издржи тешку борбу против сепаратизма појединих земаља а нарочито против немачког елемента у градовима. Једва г. 1320 успео је да уједини Велику и Малу Пољску (без Мазовије) и да се крунише у Кракову који је постао престоница.

Његов син Казимир Велики завршио је унификацију Пољске и познат је као законодавац. У томе је сличан своме савременнику цару Душану. Одрекао се Шлеске у корист чешког краља, али је започео одлучну освајачку политику према Русији. Г. 1349 ушао је у Лавов и заузео читаву „Црвену Русију“ (Russia Rubra), г. ј. Галицију у којој је изумрла домаћа династија. Пошто није имао мушког порода, морао је да се договара с властелом да осигура престо ћерци и зету краљу Лудвику Угарском. Од тог доба почиње низ повластица које племство добија од владара.

Још г. 1355 издао је краљ Лудвик у Будиму општу привилегију којом обећава да ће, кад буде добио пољски престо, чувати сва права властеле, клира и грађана, да ће тражити нове порезе ни приселицу, и да ће властели плаћати ратне трошкове у слушају ратовања ван граница државе. Ова привилегија у главном је потврђивала старе слободштине, али значајно је што будући владар потврђује их staleжима као услов свог ступања на престо. Ово је замeтaк доцнијих „пакта конвента“ — уговора између staleжа и бираног краља.

Пошто краљ Лудвик није имао сина него две ћерке којима је хтео да осигура наследство, издао је већ као пољски краљ у Кошицама г. 1374 нову привилегију којом проширује права племства и олакшава вршење ратне службе; истовремено је његова млађа ћерка Јадвига призната за наследницу пољског престола. По жељи пољских великаша Јадвига се удала за литванског великог кнеза Јагела коме су они понудили пољски престо с тим да он опет потврди све племићке повластице. Од тог доба значај племства постаје још већи. Док је раније власт била у рукама магната, у XV веку она прелази у широке кругове племства (milites). Оно се одваја од осталог становништва грбовима и презименима. Презимена имају придевски облик према селу којим влада племић, напр. Потоцки од с. Потока, Лиски од села Лисе и т.д. Грбови су познати од XIII века: њих има једва 50 и сваки носе своје засебно име (Топор, Лис, Лабуд, Лађа и т.д.). Једном грбу припада до 20—30 породица, док на западу свака породица има свој грб. Ово је специфична пољ-

ска црта која води порекло од старе територијалне или чак племенске организације. Племство врши војну службу и стога има велика политичка права. У појединим областима скупља се ово на обласне скупштине (сејмике) који су органи самоуправе. Крајем XV века они почињу да бирају своје претставнике за општу скупштину (congregatio generalis). Али и пре тога племство, скупљено на походу, сачињава једну врсту скупштине која тражи од краља повластице. Тако је г. 1454 краљ на сејму у Њешави издао статуте који гарантују повластице широког племства. Призната је аутономија појединих области, неприкосновеност личности и имања племића; суд је потпуно предат у руке шляхте, а главно краљ обећава да неће издавати законе ни скупљати војску без пристанка сејмика. На тај начин Пољска је постала типична staleшка држава у којој је краљ уступио велики део својих права племству као другоме уставном фактору.

Овај процес налази свој врхунац у Радомској конституцији г. 1505, у чувеном чланку: *Nihil novi*¹⁾; краљ се обавезује да неће уводити ништа ново без пристанка свог савета (сената) и претставника земље (сејма). У оно доба у Пољској створен је дводомни систем, доста сличан угарском. У сенат улазе бискупи и високи чиновници; обласне војводе и каштелани. Пошто су они постављани доживотно из најјачих породица дотичне области, они више имају карактер месних великаша, него краљевих функционера. Сејм или иначе дом посланика (*izba poselska*) састоји се из претставника обласних скупштина, обично по двојица од сваког сејмика. Црквени и градски staleж нису заступљени у сејму, једино град Краков слао је понекад своје претставнике на сејм.

§ 104. Развитак законодавства у Пољској. Пољска је била дуго времена подељена на засебне кнежевине, од којих је свака имала своју организацију и своје обичаје. У свакој се кнез скупљао с истакнутим великашима на „вијеће“ (*wiece*) ради судских и управних послова. И после уједињења у XIV веку остала је разлика између тих области која су добиле назив „војеводства“ (*województwa, palatinatus*). Јављају се извесне разлике у обичајном праву појединих области. Тако је Мазовија (област од Варшаве према северозистоку) имала своје засебне кнежеве до почетка XVI века кад је кодификовано њено засебно обичајно право у т.зв. Мазовецке статуте.

У осталој Пољској почела је унификација права за време Казимира Великог. Г. 1347 издат је Вислицки статут од краља и архиепископа, високог клира, великаша и властеле. Овај статут у многоме се јавља као кодификација обичај-

¹⁾ *Nihil novi constitui debeat per nos et successores nostros sine communi consiliorum et nuntiorum terrestrium consensu.*

ног права, нарочито у својим одредбама из кривичног права и поступка. Али он има и извештај реформаторски карактер, што је приметно летописац тог доба (Јан из Чарикова) освести: „пошто су обичаји били рђаво примењивани, краљ је скупио клир и властелу и одбијајући обичаје који се противе правди и праву, издао статут коју свакоме гарантује примену права“. И заиста на многим местима у статуту налазимо на изразае као „беше рђави обичај“ (*erat iniqua consuetudo*). Борба против рђавих обичаја као и чување добрих обичаја — ово је основна црта Вислицког статута, тог најзначајнијег споменика средњовековног пољског законодавства. Вислицки статут важио је пре свега за Малу Пољску (Јужну Пољску). Њему је у рукописима обично додат многомањи „Шотрковски статут“ издат исте године, у којем су скупљене нешто засебне обичајно-правне одредбе за Велику Пољску. Постепено су се одредбе Вислицког статута проширивале на читаву државу. Њему су у рукописима додавале још поједине законске одредбе (*extravagantia*) и т. зв. „прејудиката“ т. ј. судске одредбе у облику расправа с измишљеним именима странака, према правилима талијанске правне науке. Ово је рад доцнијих правника.

После Вислицког статута нема више великих законских зборника. Издавано је доста појединих привилегија које смо већ споменули, као и уредаба издаваних од појединих аутономних судских вијећа (*lauda*). Доста је кратак статут издат од краља Јагела г. 1423 у Варти. Он се брине о судском уређењу и поступку, и јавља се као Новела која мења и допуњава Вислицки статут; понекад наводи и поједине одредбе тог статута. Тај Вартски статут издат је већ као закон који важи за читаву државу.

Осим тога краљ је издавао едикте и декрете и без скупштине у појединим питањима, нарочито верским (против православних, хусита, протестаната), али та је његова компетенција била постепено сужавана.

Крајем XV века јавља се замисао о кодификацији многобројних разбацианих закона. Најпре се јављају приватни штампани зборници закона, од којих је највећи зборник државног канцелара Ласког, штампан г. 1506. Ово је огромна збирка у коју је Ласки скупио све пољске статуте почев од Вислицког, и међународна акта и привилегије племства и привилегије Јевреја. Затим је унео и зборнике саксонског и магдебуршког права, па и трактат XIV в. о римском праву и Ликургове законе и расправу о црквеним интердиктима. Овај шарени зборник имао је велики успех, али не можемо га сматрати за кодификацију, јер он нема система и измења је законске текстове с правном лектуром.

Сејм г. 1520 изабрао је нарочити одбор за кодификацију — од властеле и учених правника. Као први плод његовог рада јавила се одредба о поступку (*Formula processus*)

примљена г. 1523 за Малопољску а доцније и за Великопољску. Ова доста непотпуна уредба највише се брине о извршењу пресуда, ради упростиравања и убрзања судског поступка. Ово је једини део права, кодификован у Пољској.

Г. 1532 законодавни одбор израдио је велики пројекат систематског зборника целокупног пољског права. Тај зборник (*Correctura iurium*) који се зове често „Коректура Ташицког“ по имену њеног аутора, обухватало је и државно и грађанско и кривично право и поступак, у пет књига. Цела његова грађа претставља само систематизацију старих разбацианих правних одредаба: једва 17 параграфа од 929 додали су чланови одбора као своје, што су тачно забележили. Ипак и тај конзервативни статут био је одбачен, после претреса на сејму, јер је пољска шљахта волела да право остане некодификовано, да не огривичава слободу рада племства. Тако је Пољска ушла без кодификације у ново доба, док је Литва баш г. 1529 промулгирала свој опсежан први статут.

§ 105. Литванско-руска држава у XIII—XIV веку
Политичка и правна историја Литванске државе од особитог је значаја, јер само она даје нам кључ за разумевање државног развика двеју највећих словенских држава и за објашњење сложених руско-пољских односа.

Литвански је народ један од најмањих у Европи (мањи од 2 милиона) и заузима незнатну територију. У Средњем веку станао је на истом земљишту, али је једно време имао велику моћ експанзије и створио пространу државу. Он припада индо-европској раси и сачувао је свој архичан језик који сачињава прелаз од групе словенских језика индиском санскриту. Дуго време били су Литванци на много нижем степену културе него суседни Словени: док су Руси и Пољаци примили хришћанство крајем X века, Литванци су се држали незнабоштва до краја XIV века. Док су Руси и Пољаци створили своје државе још у IX веку, Литванци остали су дуго време у примитивном племенском животу. Били су неко време објект војничког и земљорадничког надзирања Руса којима су плаћали данак.

Од краја XII века настаје неочекивани преокрет. Потиснути са свих страна, Литванци постају све ратоборнији. Њихова племенска организација вуче у ратне походе све одрасле мушкарце, потчињене многобројним кнежевима (*duses, seniores, maiores patu*); њихова примитивна суровост и издржљивост доваца и сточара користи њима у походима против Руса — земљорадника. Налик на Арбавасе у XIX веку, Литванци теже да пљачкају суседне Словене и да њима загосподаре. Почетком XIII века, кад су они притиснути са запада од немачких крсташа, невоља изазива потребу за уједињењем, за стварањем централне ратничке владе. Татарска навала на Русију г. 1240 нарочито је користила Лит-

ванцима. Ослабљене и разорене руске области нису више могле да им одолевају. Многе су руске земље мирно при-мале Литванце, јер су између два ала бирале мање. Литвански кнежеви водили су паметну политику према руским областима: остављали су нетакнуто њихово уређење, језик и веру, чак и поједине кнежеве, само су ове области морале да помажу Литву данком и војском. Први значајни литвански кнез Миндовг владао је Гродном, Пинском, Минском и Полоцком, оним областима које су доцније добиле назив: „Црне и Беле Русије“. Искusan политичар, пократио се г. 1253 и добио краљевску круну од папе Инокентија IV. Такс је regnum Lithuaniae могло да уђе у заједницу хришћански држава.

Али борба против немачких крсташа изазивала је ко. Литванаца отпор према католичанству. После смрти Миндовгове опет је Литва остала незнабожачка, само с титулом велике кнежевине. Много су бољи били односи према православљу. Широка експанзија на исток и мирно саживљавање с Русима довело је до мешовитих бракова и до ширења руске вере и руског језика. Литвански језик био је необрађен, и кнежеви почињу да се служе руским језиком у канцеларији и администрацији, не само за Русе него и за Литванце. У тој симбиози ствара се сложена литванско-руска држава. Велики кнез Гедимин (г. 1316—1341) потчинио је Волинију и осиромашени Кијев, завладао је целом западном половином Русије и називао се понекад rex Lituanorum Ruthenorumque. Од његових синова истичу се тројица: незнабожац Кејстут који је на западу успешно водио борбу против крсташа, Олгерд који је ширио експанзију према истоку и прогласио начело: *omnis Russia debet ad Lituanos simpliciter pertinere*, и православни Димитрије-Љубарт који је добио по наследству Волинију и Галицију, али у сукобу с Пољацима био принуђен да њима уступи Галицију г. 1349. Врховни кнез Олгерд ожењен руским принцезама, хтео је да придобије руске симпатије, али је ипак Литванце сматрао за кичму своје државе и остао је до краја живота незнабожац. Мешао се у црквене ствари: хтео је да створи у својим руским областима, у тој „Литво-Русији“¹⁾ засебну митрополију и заиста је успео да се у Кијеву усполичи засебан митрополит „Мале Русије“ (*tes Mikras Rhosias*) док је у Москви остао митрополит „Велике Русије“ (*tes Megales Rhosias*), за онај део Русије који је сачувао своју стару династију иако под сизеренством Татара.

§ 106. Унија Литве и Пољске. Значајан преокрет настаје за време Олгердова сина, великог кнеза Јагела (Ја-

1) „Litvo-Rhosia“ у писму Олгердовом г. 1371 цариградском патријарху.

гајла). Напустио је освајачку политику према истоку, јер се Москва афирмирала г. 1380 сјајном победом над Татарима, као центар руског народа. Јагело се окреће према западу где је притисак крсташа постао све већи. Разумео је да треба напустити незнабоштво, али прећи на православље значило би бити и даље изложен нападима крсташа који нису правили разлику између „незнабожаца и схизматика“. Међу тим у Пољској је круна свала на ћерку краља Лудвика угарског, младу Јадвигу. Г. 1385 Јагело је запросио Јадвигу, обећавајући да ће се покрити с целим народом и припојити пољској краљевини све литванске земље. Ради краљевске круне готов је био да жртвује независност своје отаџбине. Писмени уговор о томе, закључен од Јагела и његове браће с пољским поклисарима у литванском граду Крелу г. 1385, носи назив „Кревске уније“ и значајан је као први у низу уговора о унији између Пољске и Литве.

Покрштен као Владислав, венчан и крунисан у Кракову за краља пољског, Јагело је ту издао нови акт „Краковске уније“ којим је потврдио инкорпорацију Литве пољској краљевини према садржини претходног акта. Основао је католичке бискупије и цркве у литванским и руским земљама и пократио незнабошце. Католичка црква призната је за државну, иако $\frac{3}{4}$ становника његове државе су били православни Руси.

Г. 1387 Јагело је издао у Вилни привилегију која је утврдила права католичке цркве и давала пољска племићка права (*ius militare*) оним литванским бојарима који би прешли на католичку веру. Ова права била су слобода од пореза, право наследног располагања својном, појачана њена заштита, и неке судске повластице. Тиме се код литванских бојара створила тежња да добију она права која је имала пољска шляхта. Право на заузимање виших положаја доби-ли су само католици, док су незнабошци и православни (*pagani et heretici*) од тога искључени.

Ови пренагљени кораци изазвали су реакцију: побуне православних литванских и руских кнежева и опозицију краљевог моћног брата од стрица Витовта (сина Кејстутова) у којем Литванци виде свог највећег јунака. Г. 1392 био је Јагело приморан да Витовта призна за свог намесника у целој Литви и да тим „Виленским актом“ призна засебну државноправну индивидуалност литванско-руских земаља. Поједини литванско-руски кнежеви постадоше сад вазали Витовтови а не краљеви. Витовт зове се велики кнез Литве и Русије (*princeps supremus Lithuaniae et Russiae*) и тежи сад да постане засебан краљ те државе. Литвански сепаратизам створио је онемогућио инкорпорацију Литве Пољској. Потучен од Татара на Ворскли, био је Витовт приморан да г. 1400 закључи нову „Виленску Унију“ којом признаје свој вазални однос према краљу, али му се доживотно признаје

власт великог кнеза у Литви. Инегално уједињење, проглашено у првом заносу, није могло да буде извршено: опет је признат државноправни и територијални интегритет Литве као засебне целине. Потребан је био вековни процес симбиозе, док се дође до делимичне асимилације.

На тај акт уније г. 1400 пристаје и истакнута литванска властела у Вилни, а следеће године и пољска властела на сабору у Радому одобрава исти акт. По први пут унија се заснива не само на уговорима између владара, него и на пристанку властеле као претставника оба „народз“.

С обе стране јавља се и понешто руске властеле (галичке с пољске стране и јужно-руске с литванске стране). То је последица оне поделе руских земаља између Пољске и Литве, која је захтевала правну квалификацију подређеног положаја руског народа према двама осталима. Тим актом „Виленско-Радомске уније“ нису биле створене никакве заједничке установе: свака држава остаје засебна. Овај однос јавља се као комбинација уније с вазалитетом, јер се Литванци обавезују да ће се држати краља и пољске круне и њима служити.

Корист од уније показала се очевидна, кад су г. 1410 под Грувалдом уједињене снаге пољских и литванско-руских земаља задале смртни ударац немачким крсташима. После тога на скупу оба владара и властеле у селу Городлу г. 1413 утврђен је нови акт уније. Тим актом предвиђа се да ће Литва имати свог великог кнеза и после Витовтове смрти, али литванска властела изабраће за великог кнеза само овога кога изабере пољски краљ са саветом пољских и литванских великаша. По први пут јавља се мисао о заједничкој установи: „савету пољских и литванских великаша“. У самом акту каже се да је краљ с пристанком литванске властеле присајединио, спојио и ујединио Литву с Пољском (*arrrogiavimus, incorporavimus, coniunximus, univimus, adiunximus, confederavimus et perpetuo anneximus*). Према тим плеонастичким речима, које могу да правника доведу до очајања, овај акт дефинисан је истовремено као унија, инкорпорација, конфедерација и анексија. Исти акт Городелске уније даје у имену краља литванској властели многа сталешка права, призната пољској шляхти. Власт литванског владара била је апсолутна; међутим је Пољској створена је савјна организација властеле која ужива широка политичка права добро зајамчена привилегијама. Да задовољи литванску властеду, краљ Јагело гарантује њој иста права. По истом акту представници 47 истакнутих пољских владарских родова братиме се с истим бројем литванских великаша и предају њима своје грбове. Тим актом братства (*fraternitas et adoptio*) дојучерашни незнабожачки бојари добијају углед европских витезова. Треба нагласити да су ова ова права дата само Литванцима-католицима: право-

славни уопште нису учествовали на скупу. Акт Городелске уније тиче се само двеју повлашћених аристократија — пољске и литванске, док руска властела, а тим више и руски народ остаје само објект политике тих католичких аристократија.

Од 1413 литванска властела чува политичку засебност своје државе, алу у егоистичким интересима, да сама влада великим руским земљама. С друге стране исти интереси вули су литванску властеду томе да, што мане пуштајући Пољаке у своју средину, искористи унију с Пољском за побољшање свог положаја — да ограничи владаочеву власт и да придобију што више сталешких права. Овај пут увукао је литванску властеду у круг католичке културе, ренесансе и протуреформације, и после извесних спољашних користи довео је њу и до колонизације и до социјалних потреба XVII века.

После смрти Витовтове (г. 1430) Литванци су бирали себи за кнежеве чланове Јагелове династије. Политичка рачуница терала је Пољаке да бирају исту личност за свог краља. Тако је Јагелов син Казимир, после смрти свог брата Владислава пољског под Варном, постао владар обе државе. После смрти Казимирове г. 1492 Пољаци су изабрали за краља његовог старијег сина Јана Олбрахта, а Литванци — млађег Александра. Тиме је унија била стварно уништена: две самосталне државе везане су само тиме што су њихови владари браћа. Ипак су г. 1499 на сабору у Берестију (Бжешћу) Литванци обновили акт Городелске уније. После смрти Олбрахтове г. 1501 опет је успостављена лична унија тиме што су Пољаци изабрали Александра за краља, а затим је дуга владавина његовог сина Жигмунта I († 1548) учврстила унију.

§ 107. Литванско законодавство у XIV—XVI веку. Кроз целу ову периоду Литва је имала потпуно засебно уређење. У Литви је остао, као званичан, руски језик којим се говорило и писало у суду, у администрацији и у краљевом савету; чак су државна акта за чисто литванске области писана руским језиком. Литванско право развија се на руским основима, али под снажним пољским утицајем. Најмање има у њему трагова неких засебних литванских уснова.

У XIV и XV веку законодавство је искључива прерогатива владара, јер је сталешки сабор још непознат. Владар издаје „*привилеје*“ у корист појединих сталеша или појединих земаља, у договору са својим дворским саветом „*радом*“ (од немачког *Rath*). „*Рада*“ састоји се од католичких бискупа, вазалних кнежева и појединих великодостојника.

Осим познатих нам општих привилегија, додељених цркви и властели етнографске Литве (Виленски 1387, Городелски 1413), је значајан „*привилеј*“ 1433 којим се племићка право-

проширују и на православно властелу. Од тог доба остало је једино ограничење што православни не могу заузимати више административне положаје у Литви.

Од значаја су „уставне повеђе“ за поједине области које су ревниво чувале своју аутономију. Ови покрајински уставни („уставнија земскія грамоты“) потсећају нас на уговоре које су некад поједине руске земље закључивали с изабраним или наследним кнежевима. Литвански владари, потчињавајући руске кнежевине, потврђивали су њима стара права и обичаје у области грађанског и кривичног права, судског уређења и поступка. „Не дирамо старину и не уводимо новину“, пишу литвански владари у тим покрајинским уставима који имају чисто конзервативни карактер. Познати су „привилеји“ Витебске земље 1503, Смоленске 1505, Кијевске 1507, Волинске 1509 и Полоцке 1511, који потврђују старо руско обичајно право из времена Витовтова. И чисто-литванска Жомојска земља добила је 1492 сличну повељу на руском језику, којом се гарантују иста аутономна права.

Међутим општи привилеји који се највише тичу литванске властеле, имају реформаторски карактер, уколико уносе нова начела сталешких повластица, донета из Пољске.

Тек г. 1468 издао је краљ Казимир први општи законик, врло скромне садржине. Овај „Судебник Казимиров“ садржи једва 25 кратких одредаба из области кривичног права и поступка. Врло суров, он кажњава вешањем сваког „обличног тата“ (ухваћеног на делу), а његову породицу продајом у ропство у случају да не може накнадити глобу. Оштећени има сам да обеси лопова: владар забрањује оштећеном да опрости или промени ту казну. Види се да је пре тога кажњавање било сматрано као приватна ствар и да је тим поводом могло бити погађања. Вешањем кажњава се и онај ко одводи туђе сељаке или робове. На неколико места спомиње се као приватни наследник — „сок“, исто као у Црној Гори. Примитивни карактер тог законика показује да је Литва доста заостала у својем правном развоју.

Од краја XV века властела почиње да се скупља на сталешки сабор, „сојм“ као у Пољској и да врши утицај на законодавство. Један од првих задатака сабора био је кодификација права ради које беше изабран нарочити одбор. После 20 год. рада тог одбора земаљски сојм у Вилни г. 1529 одобрио је I Литвански статут. Ово је леп споменик земаљског права, писан руским језиком с извесним полонизмима. Подељен систематски у XIII одељака, садржи 282 параграфа. Прве три главе говоре о политичким правима и дужностима племства и заснивају се на пређашњим привилејама.

Затим се ређају приватно право (гл. IV—V), поступак (гл. VI), кривично право (гл. VII и XI—XIII) и аграрни односи (гл. VIII—X). Овај статут највише се брине за сталешка права племства и дефинише одредбе наследног, аграр-

ног и кривичног права у његовом интересу. Типичне су одредбе о глобама за убиство и за телесне повреде, у којима се прави велика разлика између „шљахте“ (властеле), сељака и занатлија и невољних људи¹⁾. Литвански статут не тиче се права црквеног staleжа ни градског staleжа, јер су једни градови имали своје засебно уређење према немачком магдебурском праву (Вилно већ од г. 1387), а други на основу споменутих обласних привилегија.

Пољаци сматрани су у Стуту за странце и владар свечано обећава да ће звања и уреде давати само домородцима, а не странцима (Л. Ст. III, 3).

§ 108. Северо-источна Русија у периоди од XIII до почетка XVI века. Татарска најезда г. 1240 дефинитивно је избрисала значај Кијева као престонице руских земаља. Њихова поцепаност постаје све јача. Западне земље долазе под власт Литве и Пољске, и самосталан државни живот наставља се само у северним и у источним областима. На Северу област богатог трговачког града Новгорода постаје све већа. Његово уређење остаје демократско, готово републиканско, јер је власт у рукама трговачке аристократије и народног вијећа. У зависности од њега стоје и друге „републиканске“ области — Псков, Вјатка.

Међутим у источним земаљама у сливу Волге продужује се постепено наглашавање монархског уређења. Треба рећи да татарски јарам није ништа променио у државном и друштвеном уређењу Русије: татарски „царски“ тражили су само давак од сваке мушке главе (најпре у крзну, а доцније у новцу) и помоћну војску по потреби (почетком XIV века руски цукони стајали су логором у Пенингу). Иначе су оставили нетакнуту власт многобројних домаћих кнежева и њихове прерогативе, и повлашћен положај православне цркве и уопште цео друштвени ред. Само у почетку ове периоде скупљали су давак преко својих чиновника (баскака), али брзо су предали ову дужност руским кнежевима. У Русији XIV и XV века није било ни татарских чиновника ни татарске господе.

Источна Русија и даље је подељена на многобројне кнежевине: сваки члан династије има право на „удео“. Области су дељене између кнежевних синова као наследна својина и обухватају, у недостатка градова, и по неколико села. Ипак и у тим селима удео ни кнез ужива сву суму јавних права као своје врсте феудални господар. Због тога ову пе-

¹⁾ Напр. за убиство шљахтиња глоба је 100 рубаља рођацима (головицима) и 100 р. — владару; за сељака—занатлију 12 р. + 1 р. за обичног сељака — 10 р. и за робљу — 5 р. Међутим за убијеног или украденог сокола глоба је 12 р., за лабуда 10 р. и за ловачког пса — 12, 10 и 5 рубаља. За телесне повреде шљахтиња 50 р. и 30 р., а за сељака 1/2 рубаље.

риоду можемо назвати „удеоно-феудалном“. Као и на западу ствара се лествица вазалитета. Постоји неколико „великих кнежева“: московски, тверски, рязански, суздальски. Свакоме од њих потчињени су многобројни кнежеви а тим кнежевима опет њихови бојари и слуге. Узајамни односитих кнежева заснивају се на међусобним уговорима и обостраној заклетви. Шта више, и односи између кнежева и бојара засновани су исто на уговорима. Бојар може ступити у службу кнеза и отказати му војну службу. Ако он пређе у службу другог кнеза, њему остаје право на његову баштину. У многобројним уговорима између кнежева XIV века увек наводи се формула: „бојарима и слугама између нас воља воља“. Доста има случајева да су руски кнежеви и бојари ступали са својим имањима у службу и поданство вел кнеза литванског, и обратно, литванско-руски кнежеви и бојари — у службу руских владара.

Овај систем који је могао довести до потпуне анархије, био је постепено ограничаван полагањим процесом неизбежне унификације. Идеал „јединства Руске земље“ постојао је и у тим тешким часовима. Њега чува пркна, њега признају и татарски цареви који схватају Русију као целину и обично дају једном кнезу „старешинство у целој Руској земљи“ (напр. Александру Невском). Од доба унука Александра Невског, вел. кнеза Ивана I († г. 1340) ово старешинство остаје трајно у грани московских кнежева којима припало је и право да скупају татарски данак. На разне начине — уговорима, куповином, наслеђивањем или завојевањем московски владари повећавају своју баштину на рачун осталих кнежева, они постају „скупаљачи Руске земље“. Г. 1380 Иванов унук, Димитрије Донски успео је да потуче Татаре на Куликовом пољу и тиме се афирмирао као духовни вођа свих руских области. Ипак изненадни долазак страшног Тамерлана који је спалио Москву г. 1389, опет је приморао Русију да још сто година плаћа данак Татарима.

Ова периода завршава се потпуном победом московског апсолутизма над центрифугалним снагама у другој половини XV века за време снажног вел. кнеза Ивана III. Потчињено је дефинитивно целу северну Русију, уништивши републиканско уређење Новгорода. Збацио је многе удеоње кнежеве и постао потпуно независан од Татара г. 1480. Ожењен Софијом Палеолог, примио је двоглавог орла у свој грб као наследник Византије. Њега почињу званично да титулишу „самодржац све Русије“ и „цар све Русије“ (већ г. 1474 у уговору између литонских Немаца и Новгорода). После пада Византије јавља се (вероватно под југословенским утицајем, преко Пахомија Логофета) значајна теорија о томе да је Русија остала једино православно царство које ће заменити сва ишчезла, и да после пропасти Новог Рима (Византије) Москва постаје Трећи Рим који ће трајати

вечно. Али Иван III има и ближе, реалније задатке: г. 1488, ступивши у отворен конфликт с Литвом, наглашава да су све руске земље под пољско-литванским владаром — Кијев, Смоленск и други градови — његова баштина („отчина“) од његових предака великих кнежева Руриковића.

Тиме је нацртао програм уједињења свих руских земаља, остварен тек крајем XVIII века.

§ 109. Друштвено уређење Русије у XIII—XVI веку.

У овој периоди врховна власт припада и даље само кнежевима—потомцима владајуће династије Рурика, подељене у неколико група: постоји неколико великих кнежевина, у којима је титула великог кнеза наслеђивана по начелу примогенитуре, спада на старијег сина који добија већи део баштине, док млађим синовима и њиховим потомцима припадају све мањи удели. Сваки је кнез потпуни господар у својој кнежевини. Односи између кнежева заснивају се на многобројним уговорима о савезу и пријатељству у којима странке иступају као једнаки субјекти државног права. Извесна јерархија осећа се у томе што се већи кнез титулише у уговорима као „старији брат“, или „место оца“. Постепено разлика између мањих и већих кнежева постаје осетнија: мањи кнежеви обећавају послушност великом, постају његови вазали, и постепено почињу да му служе исто као и бојари. Сваки кнез сматра свој удео као баштину „вотчину“, може своју патримонијалну власт да дели и да преда другоме.

Кнез влада самостално и једино се саветује с „бојарском думом“, саветом најближих великаша. У думу великих кнежева постепено улазе и зависни од њих вазални кнежеви. Народно виђење потпуно је ишчезло у Источној Русији овог доба, али има велики значај у трговачким градовима Северне Русије.

Кнежеви поверавају администрацију и суд појединим бојарима као својим намесницима и „волостелима“ (уп. срп. властела), само привремено као претставницима власти.

Ратничка класа дели се, као и у другим словенским земљама, на два слоја: бојаре и „кнежеве слуге“. Бојари (па и многе слуге) имају исто своје наследне баштине с потпуним правом својине и извесним привилегијама: најмоћнији између њих имају своје дворе и своје многобројне ратне слуге. Дужност је сваког од њих да служи кнезу личном војничком службом на основу узајамног уговора који претпоставља и право отказа и „право одласка“ у службу другоме господару. Ово је маркантна црта руског феудализма.

Постепено појачана власт московских владара тежи да ограничи то „право одласка“ (право отъезда). Типично је за правни конзерватизам оног доба што ипак није био издат никакав закон који би то право изрично укинуо, али владари XV века почињу да узимају од својих бојара писмена

обећања („записе“) да се они неће користити тим правом и да пристају на конфискацију баштина у случају да пређу у туђу службу. Ови записи бивају потврђени јемством осталих бојара, који су дужни да плате глобу у случају одласка дотичног („поручбѣя записи“). На тај начин губи се уговорни карактер војне службе, и бојари постају послушни поданици свог владара.

Кнежеве „слуге“, ако немају својих баштина, добијају имања на уживање под условом војне службе и губе та имања у случају одласка који је њима начелно допуштен. Ова имања — „помјестија“ личе на византијске промије: њихови власници, доцније прозвани „помјешчници“ сачињавају језгро војне снаге, они су увек дужни да се ставе у рат „конно и оружјо“ (на коњу и с оружјем). Као и промијари, они добијају у појединим повељама извесне имунитете и права на приходе од сељака.

Крупна је разлика између руског и пољског уређења у томе што руска ратничка класа није још дефинитивно организована као сталез: она не држи никакве скупштине и нема никаквих заједничких сталешких привилегија; незна ни за грбове. Њени чланови стоје само у појединачним личним односима према владару, у којима начело службе преовлађује над повластицама.

Црквени сталез има своју чврсту организацију, засновану на уставима првих кнежева и потврђену засебним повељама татарских ханова у XIII веку. Татари су ослободили од данка и војне службе све чланове клира и све калуђере, потврдили су повлашћено право својине цркве и њен засебан суд. Затим су та права тачно регулисали у уставној повељи коју је московски владар дао око г. 1400 митрополиту Киријану Цамблаку. Православна црква ужива исти повлашћен положај и велике имунитете као и на Балкану. Многобројни манастири добијају велика имања и врше корисну колонизацију у ненастањеним шумским пределима. Сељаци радо прелазе на манастирска имања на којима су они ослобођени од многих терета које иначе тражи држава.

Сељаци носе од краја XIII века назив „крестјане“, т. ј. кршћани, јер они сачињавају већину пореског становништва која плаћа данак Татарима; тај је назив остао је и до данас. Њихов је положај различит у зависности од тога, на чијим земљама станују. Велики део сељака налази се у директној зависности од владара, сачињава т. зв. „црне волости“, слободне општине састављене од неколико села. Ове општине имају заједничко право својине на паше, воде и шуме док се њиве налазе у наследном уживању сељачких кућа. Служећи се изразима феудалног права, можемо рећи да владару припада врховно право својине (*dominium emipens*) општини — директно право својине (*dominium directum*), а сељацима — власт уживања (*dominium utile*). Ту

трихотомију својине разумели су сами сељаци који у једној парници говоре: „она је земља Божија и господара великог кнеза, Јесенинске општине, а њиве су наше; њих оремо ми“. Ове општине зову се „црне волости“ јер оне носе највиши део државних терета, док земље који уживају ослобођење од терета зову се „беле“ (вероватно татарска терминологија).

Други је положај сељака на приватним земљама, дворским, манастирским и бојарским. Ту је сељак обично досељеник и сматран је као уживалац земљишта на којем има само *dominium utile*, док *dominium directum* припада велепоседнику. Сељак плаћа за земљиште закупнину — „оброк“, обично у природи, и има да врши извесне радове господару, али је ослобођен од многих државних терета. Сељаци имају право личне слободе: у уговорима између кнежева обично се вели: „сељацима између нас вољним воља (слобода)“. Сељак може да се сели на друго имање ако је исплатио дугове своје господару. За тај излаз одређен је уобичајен рок на дан „јесенског св. Ђурђа“, потврђен и у Судебнику г. 1497. Пошто су многи сељаци-досељеници били оптерећени дуговима, право излаза остаје често као *rudum ius*. Дугове обично плаћа нови господар који „изводи сељаке“ на своје имање, јер је њему потребна радна снага. Ако је сељак напустио имање, не обрачунавши се с господаром, сматра се да је он „побеглао“, онда може бити враћен и кажњаван. Ипак потпуна везаност сељака за земљу (*glebae adscriptio*) настаје много доцније, тек крајем XVI века.

Као и у пређашњој периоди било је доста робља; то су „х.хлопи“ који раде као кућне слуге, понекад врше мање судске и управне функције, а доста често добијају по комад земље на уживање и постају наследно зависни сељаци, исто као српски „отроци“.

Што се тиче градова, велика је разлика између Источне и Северне Русије. На Северу су богати градови као Новгород и Псков развили потпуну аутономију. Њима управља демократско народно вијеће и аристократска „бојарска дума“ у коју улазе чланове великих трговачких породица који су у исто време и велики земљопоседници. Вијеће бира све органе власти, бира и епископа, бира и кнеза по својој вољи из разних грана династије, а понекад и из Литве. Сваки кнез морао је да пристане на писмени уговор који тачно дефинише његову ограничену власт и тиме личи на западна „пакта конвента“. Доста често кнеза замењује његов намесник, ако је напр. за кнеза био изабран московски владар.

Међутим градови у источној, Московској Русији немају никакве самоуправе: њима управљају кнежеви намесници и други чиновници. Становништво дели се на трговце („госте и купце“) и на обичне „црне људе“ који плаћају кнезу порезе и извесне данке у природи.

Крајем ове периоде московски владари постепено ограничавају самоуправу Новгорода и Пскова, а г. 1478 после правог рата велики кнез Иван III укинуо је вијеће и целу аутономију Новгорода. Нешто доцније иста је судбина дочекала и Псков (г. 1509).

§ 110. Руски правни споменици. Правни живот Русије у ово доба много је конзервативан. Управља се по обичајном праву: „Руска Правда“ још је преписивана у много примерака, али постепено излази из употребе. Византијски правни зборници имају врло ограничен утицај, само у делокругу цркве. Законодавна власт припада кнежевима и креће се само у облику појединих законских одредаба, тако зв. „грамота“ (од грч. речи: *grammata-nisma*). То су многобројне повеље и уговори као у другим словенским земљама. Познате су бројне даровне повеље („жалованњия грамоты“) манастирима и властели, које садрже даривања непокретних имања и извесне имунитете. Треба приметити да у XV веку владари постепено сужавају властеске имунитете.

Значајне су „уставне“ повеље које утврђују управне и судске односе у појединим областима. Таква је напр. „Двинска уставна грамота“ коју је велики кнез Василије I дао г. 1397 „бољарима и свима црним (обичним) људима Двинске области“. Тачно су одређена права владаоачевог намесника на глобе и таксе, и на данке од тргова и од свадби; одређен је број намесникових чиновника и њихове пристојбе за вршење приставских и других судских функција. Становницима признато је право да се жале владару на намесника. Споменуте су и основне норме кривичног права у вези с глобама; смртна казна се наводи само у једном случају, за трећу крађу. Овакве „уставне повеље“ нормирају односе између власти и целокупног становништва и носе извесно демократско обележје. Напр. слична Белозерска повеља г. 1488 дата је свима градским и сеоским становницима области и одређује да намесник не може вршити суд без претставника народа — „сотских (стотинара) и добрих људи“. Сачуване су и уставне повеље дате од великих кнежева рибарским и земљорадничким селима.

На Северу Русије демократско начело нашло је свој израз у кодификацији обичајног права, извршеној на градским вијећима великих трговачких градова. Најопсежнија је „Псковска судна грамота“ (судска уредба) издата од целог Пскова на вијећу г. 1397 „по благослову свих свештеника“ и скупљена из повеља ранијих кнежева и из старих градских обичаја („пошлине“). Ово је читав зборник од 120 чланова у којем су приказани — судско уређење, судски поступак и материјално право. Најбоље је дефинисано приватно право, и то облигационо и трговачко. У томе погледу Псковска грамота, као правни зборник трговачког града, личи на поједи-

не далматинске статуте. Значајан је чл. 108 који тачно одређује да право издавања нових закона и укидања старих припада „вијећу господина Пскова“ (титула „господин“ означава сувереност тог града).

Сличне садржине била је и „Новгородска судска грамота“ исто састављена на вијећу „господара великог Новгорода“ од свих бољара, трговаца и црних људи и потврђена г. 1471 за време великог кнеза Ивана III. Сачувана је само у одломку (42 члана) и бави се судским уређењем и поступком. Вероватно је њена садржина била много богатија.

Само крајем XV века у вези с уједињењем свих области Северо-источне Русије јавља се покушај унификације права. По налогу вел. кнеза Ивана III дијак (писар) Владимир Гусев саставио је први општеобавезни законик, утврђен г. 1497 од вел. кнеза и његових бојара. Тај „Судебник“ Ивана III није велик (68 чланова). Доноси основне одредбе о централном суду и о судовима по областима; садржи затим основне одредбе грађанског и кривичног права, али обухвата само њихов мањи део. У појединим својим одредбама понавља грађу из уставних повеља, из Псковске грамоте и чак из Руске Правде.

§ 111. Општи поглед на трећу периоду. Као заједничка црта ове периоде, од XIII до XVI века, јавља се постепено уједињење распарчаних државних организама; процес интеграције побеђује центрифугалне снаге. Овај процес испољава се у Чешкој, Пољској и Русији. Дошао би вероватно до потпуне реализације и на Балкану, да није дошла турска најезда. Интеграција државе врши се полаганим прелазом од првобитних кнежевских држава сталешкој монархији. Као прелазни стадиум између та два политичка типа јавља се феудална држава. Она се карактерише привилегијаним земљопоседом под условом војне службе, давањем неких јавних права тим поседницима и стварањем јерархије вазалитета на основу узајамних уговора. Све ове црте феудализма налазе се заједно у Босни, Хрватској и Русији, а у другим земљама — само делимично.

У Чешкој, Пољској и у јужнословенским земљама брзо се ствара сталешка монархија, у којој нема вазалне јерархије: сви чланови повлашћеног staleжа ступају у непосредне односе према владару. Повластицама тих staleжа одговарају и тачно одређене дужности. Али однос није свуда исти: у Чешкој, Пољској и у Хрватској сталешке повластица плећства стоје на првом месту, схваћене су као субјективна права и стоје испред дужности. Оне су потврђиване општим привилегијама које ограничавају владара и стварају дуалистичко државно уређење.

Сасвим је други развитак у државама које стоје под утицајем Византије. Ту се укоренило схватање о објектив-

ном државном закону коме имају да служе сви поданици па и сам владар. Иако сталежи добијају повластице, оне су само рефлекс њихових дужности које стоје на првом месту. Тако је у Душановој Србији, и нешто друкчије у Русији XV века, где нема ни сталешких скупштина и где дужности ратничког сталежа према држави све више расту.

Видимо да се државно уређење словенских народа развијало у доста различитим правцима. Извесну улогу у томе игра разлика између католичко-германских и православно-византиских утицаја.

И у развоју других сталежа видимо и заједничке и различите црте. Градски је сталеж врло често страног порекла: велик је значај немачких градова код Западних Словена. Засебан елемент претстављају романски градови у Далмацији и грчки на Балкану. Само Северна Русија успела је да створи чисто словенску аутономију великих градова коју је ипак монархија укинула.

Сеоски сталеж ствара се постепено од разних елемената: слободних баштиника, закупца, ослобођеника и робља. Сви се они изједначавају као подложни господарима, везани за земљу, и постају потчињен сталеж. Тај процес запажа се најпре на Балкану, затим у западно-словенским државама, и најкасније се развија у Русији.

У области законодавства ова периода карактерише се снажним покретом кодификације. Он је најјачи на Југу (приморски статут, Душаново законодавство). Ипак у многим земљама преовлађује још обичајно право и систем појединачних, некодификованих законских одредаба и привилегија. Тако је у Пољској, Литви и Русији. Сасвим засебно стоји снажан развој приватних правних зборника у Чешкој.

Грађа коју смо прегледали, пружа доста података за социолошка уопштавања, у својим заједничким цртама. Али разноврсни спољашњи утицаји и сложени политички догађаји стварају и доста засебних, дивергентних појава. Напр. можемо рећи да почетком XVI века словенски народи улазе у нову периоду — све снажнијег апсолутизма. Ипак једино Русија ствара га сама, из својих снага. Србија и Бугарска, место власти својих царева, потчињене су апсолутизму султана. Хрватска, Словеначка и Чешка улазе у монархију Хабзбурговаца, а Пољска и Литва остају ван тог правца — оне развијају и даље своје сталешко уређење до потпуне власти племства над владаром.

Историја словенских права, у нашем систему, има за циљ да прикаже и опште смерове развоја словенских народа и дивергентност многих правних појава у тешком процесу изграђивања њихове правне културе, под многим сложеним и укрупњеним утицајима.

САДРЖАЈ

А. УВОД. Историја права и њен развој.

§ 1. Правна наука у Средњем веку.	1
§ 2. Утицај Ренесансе на правну науку	4
§ 3. Историја права у Немачкој	7
§ 4. Школа природног права	9
§ 5. Лајбниц и Монтескије у њиховом односу према историји права	12
§ 6. Историско-правна школа	15
§ 7. Словенофилство пре XIX века	19
§ 8. Хердеров утицај на словенске студије	21
§ 9. Добровски и Колар	22
§ 10. Пољско словенофилство. Раковецки.	24
§ 11. Дело В. А. Махејовског	28
§ 12. Хегелова филозофија историје	31
§ 13. Руско словенофилство.	32
§ 14. Утицај позитивизма на историју права	34
§ 15. Јерингови погледи на историју права	35
§ 16. Богичић и историја словенских права	35
§ 17. Историја словенских права у Зигеловом систему	38
§ 18. Драгиша Мијушковић у Београду	39
§ 19. Историја словенских права у Кадлецовом систему	41
§ 20. Научни рад проф. Тарановског	43
§ 21. Рад на историји југословенског права	44
§ 22. Историја права и социологија	49

В. Историја словенских права.

1. Општа начела. Прва периода.

§ 23. Задатци науке историје словенских права.	53
§ 24. Периодизација историје словенских права.	55
§ 25. Општи поглед на историју права средњовековне Европе.	57
§ 26. „Варадарски законци“ германских народа.	59
§ 27. Судбина римског права у Византији.	61
§ 28. Словени у доба заједничког живота.	64

29. Словени и Готи.	68
30. Сеоба Словена.	70
31. Долазак словенских племена на Балкан.	71
32. Словени и Авари. Силова држава.	73
33. Стара Бугарска држава. Племенски кнежевни код Словена.	75

II. Друга периода (IX—XII век).

34. Правни живот покрштене Бугарске.	78
35. Сукоб између византиских и богумилских правних начела.	81
36. Хрватска држава за време народних владара.	82
37. Владалачке повеље.	86
38. Повеље хрватских владара.	89
39. Хрватски владар и његов двор.	91
40. Подела становништва у старој Хрватској.	93
41. Уговор између краља Коломана и Хрвата г. 1102.	95
42. Питање о обиму и значају уговора 1102 г.	97
43. Привилегије далматинских градова у XII веку.	100
44. Друштвено уређење Дукљанске државе.	102
45. Словеначке земље од IX до XII века.	106
46. Устоличење корушких херцега.	108
47. Балтички Словени у IX—XII веку.	110
48. Друштвено уређење Балтичких Словена.	112
49. Чеси и Словаци у IX—XII веку.	114
50. Споменници чешког права.	117
51. Немачко право у Чешкој.	118
52. Пољска у X—XIII веку.	121
53. Друштвено уређење Пољске.	122
54. Споменници пољског права у X—XIII веку.	125
55. Стварање Руске државе.	126
56. Распадање Русије у XI—XIII веку.	129
57. Друштвено уређење Русије у IX—XIII веку.	132
58. Организација власти у Русији.	134
59. Споменници руског права у X—XIII в. Уговори с Византијом.	136
60. Утицај византиског права у Русији.	138
61. „Руска Правда“.	140
62. Општи поглед на другу периоду.	142

III. Трећа периода (поч. XIII — поч. XVI века).

63. Историја српског права у доба Немцаћа, Утицај византиског права.	143
64. Повеље српских владара.	146
65. Постанак Душанова законодавства.	149
66. Душанов Законик г. 1349.	152
67. Главне одредбе Душанова Законика г. 1349.	154
68. Значај Душанова Законика г. 1349.	159
69. Душанов Законик г. 1354.	159
70. Значај Душанова законодавног рада.	161
71. Судбина Душанова законодавства.	162

72. Територија српске државе и њена деоба.	164
73. Владалац, његова титула и власт.	166
74. Поједине функције врховне власти.	168
75. Владетоски сталеж у Србији.	170
76. Властеличии и провијари.	172
77. Црквени сталеж.	173
78. Правни положај чланова кљира.	176
79. Градови у средњовековној Србији.	177
80. Положај сељака у средњовековној Византији и Србији.	180
Жупска села	180
81. Меропси на приватним имањима.	182
82. Сељаци-занатлије и сокалници.	185
83. Власи и пастири.	186
84. Отроди.	186
85. Сабори у Српској држави.	187
86. Управа и суд у средњовековној Србији.	190
87. Друго бугарско царство.	193
88. Друштвено уређење Босне.	195
89. Споменници босанског права.	197
90. Статути далматинских градова.	199
91. Државно уређење Дубровника.	201
92. Статути писани народним језиком.	204
93. Државно уређење Хрватске од XII века.	206
94. Управа и суд у Славонији и Хрватској.	208
95. Положај хрватских сељака.	210
96. Законодавни рад у Славонији и Хрватској.	211
97. Постепена ревенција угарског права.	213
98. Словеначке земље у доцнијем Средњем веку.	215
99. Судско уређење и правни споменници у Словеначкој.	217
100. Чешка држава у XIII—XVI веку.	219
101. Чешки правници.	221
102. Законодавство у Чешкој.	225
103. Пољска држава у XIII—XVI веку.	227
104. Развитак законодавства у Пољској.	229
105. Литванско-русска држава у XIII—XIV веку.	231
106. Унија Литве и Пољске.	232
107. Литванско законодавство до почетка XVI века.	235
108. Северо-источна Русија у периоди од XIII до поч. XVI века.	237
109. Друштвено уређење Русије у овој периоди.	239
110. Руски правни споменници у XIII—XVI веку.	242
111. Општи поглед на трећу периоду.	243

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

На стр.	46 ред 8 одозго	Grundbesitzhältnisse	гребѧ	Grundbesitzverhältnisse
-	47	5	најстарије* доба	најстарије доба*.
-	48	20	одозго	Пошло је
-	51	7	одозго	занимати
-	51	15	да танчива	до танчива
-	60	2	садржи	садрже
-	60	13	доцијих	доцијих
-	60	14	Еврика	Еврика (Codex Euricianus)
-	64	4	§ 27	§ 28
-	83	9	подјармили	подјармили
-	86	9	оном време	оном времену
-	118	14	ухваченог	ухваченог
-	120	19	Немци	Немце
-	122	10	magnates	magnati
-	128	13	Sue-ponum	Sueonum
-	164	21	стварног	стварног права
-	186	27	воде	воде
-	207	2	држао ове	држао обе

- Приватно-правни уговори XVI века из Пољичке жупе. Архив правн. XLV (1934), 398—415.
- Српска црквена правила из XIV века. Гласник Св. Н. Др. XIV (1935), 33—42.
- Кажњавање неверне жене у црногорском и византиском праву. Архив правн. XLVII (1935), 478—489.
- Селѧци-племићи у историји Југословенског права. Архив правн. XLVIII (1935), 455—464.
- Три бокелска полуфалсификата. Прилози XV (1935), 171—186.
- Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII века. Гласник Скопског Н. Др. XV—XVI (1936), 29—43.
- Стогодишњица прве расправе из историје српског права. Архив правн. LI (1937), 1—8.
- Богинићева универзитетска предавања. Архив LI, 385—396.
- Богинићеви погледи на значај обичаја и закона. Правосуђе VII (1938), 200—204.
- „Надѧва“ у средњовековном српском праву. Архив. правн. LIII (1938), 133—138.
- Манастирске повеље старих српских владара. Хришћанско Дело IV (Скопље 1938), 172—180.
- Сокалници и отроци у упоредно-историској светлости. Гласник Скопског Н. Др. XIX (1938), 103—132.
- Жене као поротници у Душановом Законику. Архив правн. LV (1939), 403—407.
- Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan. Revue Historique de Droit, 4e série, t. VII (Paris 1928), 387—412.
- Contributions à l'histoire du droit de vengeance en Albanie Vénitienne et au Monténégro. Архив за арбал. старину IV (1929), 53—71.
- Древнѧшиј судѧбникъ югозападныхъ славянъ (Статутъ о Корчулы). Труды IV Съѧзда Р. Акад. Орг. I (Б. 1929), 343—356.
- Неизданные списки законодательства царя Душана. Slavia, t. VIII (Praha 1930), 597—607.
- Греческіе архонты в сѧрбском царствѧ. Byzantinoslavica II (Praha 1930), 275—286.
- Le patriciat de Raguse au XV-e siècle. Rešetarov Zbornik. Dubrovnik 1931, str. 59—66.
- Особенность договора продажи недвижимостей въ славянскомъ правѧ. Przewodnik hist.-prawni, t. II (Lwów 1931), 1—22.
- Θεσσαλιѧскіе архонты в XIV вѧкѧ. Byzantinoslavica IV (Pr. 1932), 159—174.
- Histoire du monastère russe au Mont-Athos. Byzantion, t. VIII (Bruxelles 1933), 213—238; и зас. Belgrade 1933, p. 24.
- Corona Regni. Przewodnik historyczno-prawni, t. IV (Lwów 1934), 27—48.
- Les diplômes grecs de Menoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes. Byzantion IX (Br. 1934), 297—325.
- Eine Urkunde des Panhypersebastos Demetrios, megas archon von Albanien. Byzant. Zeitschrift, B. 34 (Leipzig 1934), 304—310.
- Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. Seminarium Konđakovicium, t. VII (Prague 1935), 119—164.